

Абдулла ҚОДИРИЙ

Меҳробдан

ХУДОЁРХОН ВА МУНШИЙЛАРИ
ҲАЁТИДАН ТАРИХИЙ РЎМОН

Ҳаёти

Асар 1933 йилдаги Иккинчи нашр
асосида тайёрланди.

КИГИ АСР АВЛОДИ

ТОШКЕНТ

2017

УЎК: 821.512.133

КБК: 84 (5Ўзб)4

Қ-53

Қодирий А. Меҳробдан чаён/ роман. —Т.: «Янги аср авлоди», 2017 — 328 б.

ISBN 978-9943-27-663-5

Анвар ва Раъно... Улар ҳақида адабиёт ихлосмандлари яхши билишади. Болалигидан тиришқоқ ва закийлиги, нозиктаъблиги билан атрофдагилар эътиборига тушган Анвар юқори мартабага ҳам эрта эришади.

"Жасур қиз" таърифини олган Раъно ҳақида ҳам мактаб дарсликларида илк тасаввурларга эга бўлганмиз. Замонасининг зулми ёхуд зайли қурбонига айланмай, ўзининг шижоати билан муҳаббати ва келажаги йўлидаги ҳаракати, айтиш жоиз бўлса — таҳсинга сазовордир.

Йиллар ошган мазкур асар ҳар гал ўқувчини қайсидир жиҳати билан сергаклантиради. Даврнинг жирканч муҳити, амалпарастлик, турмуш икир-чикирлари ва ниҳоят гўзал муҳаббат тавсифларига бой ушбу асарнинг бутунги кунгача ардоқда эканлиги тасодиф эмас, албатта...

*Китобни тайёрлашда ижодий ёрдам берганлиги учун
Хондамир Қодирийга миннатдорчилик билдирамыз.*

УЎК: 821.512.133

КБК: 84 (5Ўзб)4

ISBN 978-9943-27-663-5

© Абдулла Қодирий, «Меҳробдан чаён». «Янги аср авлоди», 2017 йил.

РЎМОННИНГ МАВЗУЎИ ТЎҒРИСИДА

Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрнинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда ҳунарманд — косиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келгучилар тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши рўмоннинг мавзуъидир. Худоёрнинг бу йўлдаги биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битканлиги ва қолгани ҳам хабосат¹ пардаси остида сезилмас даражага етканлини мундарижа сиғдирган қадар баён қилинадир. Булар рўмоннинг номарғуб — манфий қаҳрамонлари. Иккинчи тарафда мазкур қора кучларга қарши «тубан» синф — камбағаллар, уларнинг хонлиқ тузилишига, қора куч — уламо алайҳига² чиқиши. Меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқи, сажияси, оиласи, турмиши ва бир-бирига алоқаси, самимияти.

Албатта, мен бу сўнгги марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича олишқа тиришдим. Уларнинг хон ва уламога қарши исёни табиъий — шаръийдир. Чунки шундан ортиғи сохта бўлиши устига китобнинг қадрини ҳам тушурар эди. Шу икки синф курашини тасвир қилиш воситасида хон ҳарами, хотинлари, қирқ қизлар, тарихий ва этнўграфия лавҳалар, ўзбек ҳаёти, қизиқчилиғи, танқидчилиғи, ўзбек хотин-қизлари орасидаги истеъдод, шоирлар, азкиячилик ва бошқа яна кўб нуқталарни қамраб олинди.

Рўмонда яна бундан бошқа бир кўб жиҳатлар бор. Уларни бу ерда санаб ўлтуриш ҳожат эмас, улар муҳтарам ўқуғучининг назаридан қочиб қутилмас.

Абдулла Қодирий-Жулқунбой
Тошканд, 1928-нчи йил, 5-феврал

¹ Хабосат — нопоклик

² Алайҳи — қарши

— Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса
Мажнунларнинг Лайлоси
Насиб ўлмиш менга гулшан аро
гулларнинг — Раъноси.
(Мирзо)

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунигин
Не бахт Раъно харидоринг талаб аҳлининг — Мирзоси.
(Раъно)

1. РАЪНОНИНГ ЭГАСИ

Солиҳ маҳдум бу кун одатдан ташқари ешилиб кетди, масжиддан чиқиб тўғри қассобнинг олдиға борди, бир тангалик гўшт, саккиз пуллик пиёз олиб ҳавлисига келди. Мактабда ҳуснихат машқ қилиб ўлтурғучи болалар ичидан иккитасини гулзорни супуриб, сув сеппишка буюрди ва ўзи гўштни кўтариб ичкарига кирди.

Нигор ойим ҳозирғина қизларни озод қўюб, кўкрак боласини бағриға олған эди. Раъно ҳавли юзида иккита укасининг ўртасиға тушиб, уларнинг лой ўюниға иштирок этар, ер супуриб ётқан соч ўрумларининг тупроққа белашканидан хабарсиз эди.

Гўшт кўтариб йўлақдан кирган Солиҳ маҳдумнинг кўзи Раънонинг шу ҳолиға тушди:

— Балли Раъно, ана жиннилик! — деди Маҳдум, — атлас қўйлак сенга ҳайф, сенга бўздан бошқаси албатта ҳайф!

Раъно ўрнидан турди, дадасидан уялиб лойлиқ қўлларини орқасиға яширди.

— Уят эмасми, юв қўлингни, юв! Укаларингни бола десам, сен улардан ҳам ошиб тушасан!

Раъно югуриб ариққа кетди, Нигор ойим ўлтурган жойидан «Раънонинг ақли тушсин» деб кулиб қўйди. Солиҳ маҳдум ҳануз Раънодан қойиб келар эди:

— Ишинг бўлмаса китоб ўқи, ҳуснихат ол, сен кулолнинг қизи эмассанки...

Солиҳ маҳдум гўштни Нигор ойимнинг ёнига қўюб, ўзи зина билан айвонга чиқди.

Маҳдум томонидан Раънонинг тергалиши Нигор ойимни унча машғул этмади. Аммо ҳозир унинг кўнглига келган масала эрининг чиқим важига фавқулодда ешиб кетиши эди. Тўғри, Нигор ойимнинг ошхонасига шунингдек бир неча чораклаб гўштлар кўб келар эди, фақат эри томонидан эмас. Солиҳ маҳдумнинг жўмардлиги кўпинча йигирма пайса¹ этдан нарига ошмас, шунда ҳам болалардан мўмайроқ «озодлиқ» келиб қолса ёки «панжшанбалик» куткандан ортироқ тушса.

Шунинг учун Нигор ойим бу жўмардлик ҳақини эрига бералмади:

— Гўштни кўброқ олибсизми... Анвар буюрган-миди? — деб сўради.

— Йўқ, — деди маҳдум салласини қозиққа ила-ила, — бир манти қилайлиқ, — дедим, — манти еганимизга кўб бўлди, валлоҳи аълам...

Раъно ювиниб келди, дадасига уят аралаш бир қараб олди-да, Нигор ойимнинг ёнига ўлтурди ва онасининг бағрида эмиб ётқан чақалоқнинг кичкина мимит қўлларини суюб ўпди.

Солиҳ маҳдум ешиниб келиб, она-боланинг устида тўхтади.

— Сен мундан кейин кичкина бўлмайсан қизим, Раъно, — деди маҳдум насиҳатомуз, — шу укаларинг билан қилиб ўлтурган ишингни киши кўрса нима дейди. Иншооллоҳ, уй эгаси бўлишга яқинлашиб қолдинг. Энди тош-тарозуни ҳам шунга қараб қўйишинг керак, қизим.

Раъно қизариниб онасига қаради, яна мимит қўлни ўпишга машғул бўлди.

— Раънони эгасига топширмағунингизча, — деди Нигор ойим, — қуюлмайдирганга ўхшайдир.

¹ Пайса — тахминан 50 грамм.

Бу сўздан Раъно уялиб, бошини чақалоқнинг бағрига тиқиб олди. Солиҳ маҳдум кулимсиган кўйи даҳлизга юруб борди ва оёғини кафшига узатди.

— Тур, ётма Раъно! — деди даҳлиздан, — гўштни онангга тўғраб бер, пиёзни арт! Анвар аканг ҳам келиб қолар, таом асрга тайёр бўлсин!

Раъно дадасини узоғлатиб, бошини кўтарди, онасига ўпка аралаш кулиб қаради. Унинг бу қарашидан онасининг бояғи сўзига қарши ризосизлиқ онглашилмас, балки шодлиқ маънолари ўқулур эди. Дарҳақиқат, эр-у хотин ораларида ўткан икки калима сўз шу оила гулшанида ўскан Раънонинг истиқболини очиқ белгилар эди. Нигор ойим «Раънони эгасига топширмағунингизча...» деб гарчи бирмунча қўполроқ таъбир билан бўлса ҳам «Раънонинг эгаси» борлиғини сўзлар, Раъно эрса «эгаси»нинг ким эканлигини яхши билгани ва уни қанот қоқиб қарши олгани учун жоду кўзида ризосизлиқ эмас, сурур маънолари ўйнатар эди.

Дадасининг — «Анвар аканг ҳам келиб қолар, таоминг асрга тайёр бўлсин!» жумласи Раънога яна очиқ, яна равшан таъминот берар эди...

2. АМИР УМАРХОННИНГ КАНИЗИ

Солиҳ маҳдум 1230—1290-нчи ҳижрий йилларда «Ҳўқанди фирдавсмонанд»да яшаган бир муаллим ва имом, ўз замонасининг истилоҳи¹ билан айтканда «мактабдор домла»дир. Солиҳ маҳдум синфи ҳақдан уламо оиласига мансуб бўлиб, бобоси Олимхон² ва Умархон³ даврларида муфтилик, қозилиқ

¹ Истилоҳ — атама

² Олимхон Норбўтабий ўғли (1775—1811) 1798—1811 йилларда Қўқон хони бўлган.

³ Умархон (1785—1882) Олимхоннинг укаси. 1811—1822 йилларда Қўқон хони бўлган.

мансабларида хизмат қилган, отаси эрса Қўқоннинг Мадали (Муҳаммадали) хон¹ мадрасасида неча йиллар мударрис бўлгандир. Қисқаси маҳдумнинг отабоболари хонлар қошида мумтоз ва халқ назарида «шарафлик ва муҳтарам» мавқияни ушлаб келганлар. Бироқ бу мумтоз силсила бизнинг маҳдумгача етиб келалмай, Мадалихоннинг қатли билан бирга кесилган, бунинг можароси эрса қуйидагичадир:

Туркистон хонлиғи тарихидан хабардор кишиларга маълумдирким, Амир Умархон охир умрида ўз саройидаги ёш канизлардан бирига муҳаббат қўядир. Каниз ёш бўлганлиғи ва балоғатка етмаганлиғи учун уни никоҳига ололмай вақт кутадура. Шу кутиб юриш йилларида Умархон муродига еталмай вафот қилади, тахтга ўғли Мадалихон минади. Орадан бир неча йиллар ўтиб бояғи каниз қиз балоғатка эришади ва бир ҳуснига ўн ҳусн қўшулиб отанинг боласи бўлган Мадалихонни ҳам ўзига ошиқ қилади. Ўз саройида ўскан бу қизни ёш хон ҳамини кўз ўнгида юритса ҳам бироқ... тарихнинг бизга хабар беришига қараганда Мадалихон шу қизнинг дардида неча йиллар ёнади. Чунки уламолар бу гўзални Мадалига она мақомида ҳисоблаб, нима учундир хоннинг орзусига кўндаланг келадишлар:

«Отангиз, агарчанди канизни ўз никоҳларига олман бўлсалар ҳам ва лекин балоғатка эришкач оларман, деб ният қилганлар. Бинобарин, бу каниз сизга она мақомида, шарият рухсат бермайдир!» дейдишлар.

Мадалихон бу фатводан кейин дардини ичига ютишга мажбур бўлиб, аммо иккинчи тарафдан ўзининг орзусига қарши борган уламони секин-секин «илмий» ишлардан олиб улар ўрнига янгиларини қўя бошлайди. Ўз орзусига замин ҳозирлагач, бир неча йилни ўтказиб, яна уламога шу тўғрида фатво сўраб

¹ Мадалихон (Муҳаммадалихон) Умархон ўғли (1806—1842) 1822—1842 йилларда Қўқон хони бўлган.

мурожаат қиладир. Табиъий, яқиндағина оғзи ошқа еткан янги уламолар ўз валийи неъматлари бўлган Мадалихонга хиёнат қилмайдирлар-да:

«Ба назди мужтаҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир.¹ Отангиз марҳум — никоҳланаман деб айткан бўлсалар ҳам никоҳландим, деб айтмаганлар. Бас, амирал мўъминин мазкурани худ нафсларига² ақди шаърий³ қилсалар жоиз ва дурустдир. Валлоҳи аълам биссавоб», деб фатвономани «бинни муфти марҳум», «бинни мударрис марҳум», «бинни Ҳўқандий марҳум» — муҳри баҳайбатлари билан қалашдириб берадирлар ва Мадалихон тўй ва томошалар билан мурод-мақсадиға етадир...

Кимларнинг воситаси биландир мазкура гўзал канизнинг таърифи Бухоро амири — амир Насрулло — (Ботур)⁴ хонга етиб, ул ҳам илгаридан ҳалиги канизга ғойибона ошиқ бўлган эди. Аммо қайси йўл билан бўлса ҳам шу канизни қўлга киргишиш фикрида бош оғритиб, нос чакиб юрган Ботирхоннинг қулоғига бу хабари жонсўз⁵ етиб думоғидан дуд чиқади ва дарҳол Бухоронинг забардаст уламо, муфти, аълам, ҳоказо ва ало-ҳозалқийёс пешволарини ўз ҳузурига чорлаб, дарғазаб воқияни сўзлайди ва улардан дарҳол бир «фатвойи баҳайбат»ни талаб қилганида уламойи киром ҳам дарон ботаҳорат-бетаҳорат, масалани эшитар-ешитмас фатво ёзадирларким:

«Бир жамоа мўминларга амир бўлган зотнинг вази-фаи шаръийси шулдурким, исломда устивор турғай,

¹ Ба назди мужтаҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир — ҳурматга лойиқ дин алломаларининг назарича асосий эътибор шариат қонунларига қаратилиши керак.

² Худ нафсида — ўз нафсида

³ Ақди шаръий — шаръий никоҳ.

⁴ Амир Баҳодир (Ботур) — Насруллохон (1826—1860-йилларда хонлик қилган) назарига айтилувчи лақаб.

⁵ Жонсўз — жон ўртовчи, азоб берувчи.

аҳкоми исломни¹ камокон² ижро қилғай. Ҳар бир амириким аркони исломдан³ заррача юз ўтурса, ул кимарса жамоаи ислом устига амир эмас, шарирдир.⁴ Наузанбиллаҳким Фарғона ва Туркистон мамлакатининг алҳол⁵ амири бўлган Муҳаммадалихон волидининг⁶ манкуҳаси,⁷ яъни волидаи айни ва ризоъисини⁸ ўз ақдиға олибдир, наузанбиллаҳи, наузанбиллаҳи. Оят ва аҳодиси шарифа ва ба чаҳори мазҳаб⁹ ва ба назди мужтаҳидини киром ва уламои зул-эҳтиром¹⁰ муттафақун¹¹ алайҳи кофирдир. Казолика¹² ўшандоғ муртаднинг қатли аввало дигар¹³ ислом амирларига ва баъд аз¹⁴ барча мўъминларга фарзи айндыр!»

Дарвоқиб «холисона» бу фатвога амир Насруллохон «бетарафона» қиймат бериб, «дин йўлида холис бир жиҳоди акбар»¹⁵ деб жамияти қўшунлари билан Фарғона устига юриш қиладир. Амири Насруллонинг бу «холисона» жиҳоди Туркистон хонлиғи томонидан қандай муқоваматларга¹⁶ учради ва икки тарафдан қанча бошлар кесилди, албатта бу тўғрида бизнинг ишимиз йўқдир. Фақат бу можародан бизга кераклик нуқта шундаким,

¹ Аҳкоми ислом — ислом ҳукмлари, қонунлари.

² Камокон — бекаму кўст.

³ Аркони ислом — ислом рукнлари, асослари.

⁴ Шарир — ёмонлик қилувчи, зараркунанда.

⁵ Алҳол — ҳозирги, бутунги.

⁶ Волид — ота.

⁷ Манкуҳа — никоҳли хотин.

⁸ Волидаи айни ва ризоъи — ўзи ва эмизган онасини олибдир ... (муал.).

⁹ Ба чаҳори мазҳаб — суннийлик йўналишидаги шариятнинг ҳанафий, маликия, шофиъия, ҳанбалия мазҳаблари.

¹⁰ Зул-эҳтиром — эҳтиром эгаси.

¹¹ Муттафақун — келишилган.

¹² Казолика — шунинг учун.

¹³ Дигар — бошқа, ўзга.

¹⁴ Баъдаз — кейин, сўнг.

¹⁵ Жиҳоди акбар — улўф юриш, уруш.

¹⁶ Муқовамат — қаршилик.

натижада Мадалихон шикаст топди, ҳам амири Насрулло томонидан қатл қилинди. Мадалихонга фатво ёзиб берган Қўқон уламоларидан бир нечалари ҳад урулдилар¹ ва бир нечалари қочиб қутулдилар. Амири Насрулло бўлса Фарғона ҳукуматига ўз кишисини қўйди, фатҳу нусрат² билан канизни олиб Бухорога қайтди.

Мақсадга келсак, Мадалихонга фатво ёзиб беришда иштирок қилган ва Насрулло томонидан ҳад урулган уламоларнинг бири шу бизнинг Солиҳ маҳдумнинг отаси эди. Ҳад урулгандан сўнг кўб яшолмади, ўлди ва шунинг билан бу оиланинг бурунги имтиёз ва шарафи ҳам битди. Чунки мундан сўнг Туркистон тахтига ўлтурган хонларнинг ҳаммалари деярлик Бухоро амирининг ҳимоясида каби эдилар. Ва Мадалихоннинг фатвосига иштирок қилган уламолар ҳамиша эътиборсиз, мардуд³ бўлиб қолдилар.

3. МАҲДУМНИНГ УЙЛАНИШИ ВА МАКТАБДОРЛИГИ

Солиҳ маҳдум отасининг вафотида йигирма ёшлиқ талаба эди. Отаси марҳум бўлгандан сўнг ўзидан бир неча ёш каттароқ оғаси Марғилонга имом бўлиб оиласи билан кўчиб кетди. Солиҳ маҳдум онаси ва ўн олти ёшлиқ Наъима исмлиқ синглиси билан Қўқонда қолди. Бирар жойдан келим бўлмаганликдан бу оила кўб тангликка тушиб охирда Солиҳ маҳдум таҳсилни тарк этишка, қорин тўйдиарлиқ бир касб излашка мажбур бўлди.

Албатта, Солиҳ маҳдум оғирроқ касбни уҳда қилолмас, имоматка бўлса соқоли чиқмаганликдан яролмас эди. Кўб озор чекиб ниҳоят қориндош-уруф

¹ Ҳад урмоқ — жаллод томонидан жазоланувчининг умуртқа поронасига шикаст бериш, парализ қилиш.

² Фатҳу нусрат — ғалаба.

³ Мардуд бўлмоқ — ҳайдалмоқ, қувилмоқ.

ва маҳалла кишиларининг кенгашлари билан ўз уйига мактаб очди, маҳалладан беш-ўнта бола йиғди ва енг шимариб мактабдорлиққа бошлади.

Бир неча йил мактаб ривожга минмади, яъни болалар ўн беш-йигирматадан нарига ўтмай, «панжшанбалик» аранг рўзғорға етиб турар эди. Маҳдум ва оиласининг шундан бошқа даромад манбаълари бўлмагани учун ҳарҳолда, яна шунга қаноат қилмоққа мажбур эдилар.

Ўғул йигирмага, қиз ўн бешка етдими — оналарнинг дарди келин ва куяв савдоси бўлиб қоладир. Шунга ўхшаш маҳдумнинг онаси Моҳлар ойимнинг касали гўё «дард устига чипқон» эди: маҳдумнинг ёши йигирмадан ошти, Наъима ҳам ўн саккизга тўлди, яъни келин ҳам керак, куяв ҳам. Наъима тўғрисида ташвиш йўқ, ҳусн, одоб, юмиш, ҳаммасидан кўнгил тўқ, бек бўлмаса — бекзода, мударрис бўлмаса — мукаррир.¹

Аммо маҳдум масаласи бироз мушқилроқ эди: топиш-тутиш маълум, отасидан қолгани фақат ички ташқи ҳавли, мундан бошқа ҳеч гап. Бас, Моҳлар ойим ўз тириклигида маҳдумнинг «бошини икки» қилмаса, ўзидан сўнг унинг уйлана олиши амри маҳол. Шуни кўзда тутиб Моҳлар ойим маҳдумнинг уйланишига мазкура Наъимани восита қилмоқчи бўлди. Яъни Наъимани узатиб эвазига узатилган жойдан келин олмоқчи эди. Қарши қуда бўлмоқ учун қизлиқ ва ўғуллик ҳавлини учратиш ва бунинг устига «насл-у насабда текислик», олинадирған келиннинг силлиққина бўлиши — ана шундай мушқилотлар орқасида икки йил чамаси Наъиманинг умри сарғайиб ўтди. Юрт эмасми, дегандек юртчиликда юрак оғриғига даво топилмай қолмас. Шунга ўхшаш Моҳлар ойимнинг яраси ҳам ниҳоят учунчи йилда давосини топди:

¹ Мукаррир — ассистент.

Хон ўрдасининг мутаваффо¹ мирзоларидан биттасининг мадрасада ўқуб юрган ўғли бор эди ва уйида чақич чайнаб ўлтурган ўн олти ёшлиқ қизчаси ҳам бор эди. Бу оила Моҳлар ойимнинг таклифини маъалмамнуният² қабул этди. Чунки «ўхшатмай учратмас» дегандек нариги тараф ҳам Моҳлар ойимнинг биттаси эди. Совчилар Наъимани ёқтириб, Моҳлар ойимнинг таклифини қабул қилиб кетдилар. Моҳлар ойим марҳум мирзонинг уйига қиз кўргали бориб ул ҳам «қизи жажжигина экан» деб келди. Куявлар кўрулиб улар ҳам зарарсиз топилдилар. Шарту шароит сўзлашилди: икки орада қалин-палин деган гаплар йўқ, ҳар ким ўз улушига тушкан ош-сувини қиладир, келинни ўраб чирмаб оладир, вассалом.

«Ҳай этти, ҳуй этти, икки коски тўй этти» деганларидек ҳар икки тўй ҳам бир ҳафта ичида ўтти, Наъимахоним уёққа кетиб, Нигорхоним буёққа келди. Шундай қилиб Солиҳ маҳдум хотинлиқ бўлди.

Солиҳ маҳдумнинг мактаб иши ҳам учунчи йилдан бошлаб бир оз жонланган, болалар ҳам ўттуз-қирққа еткан эдилар.

Солиҳ маҳдум ўттуз ёшларга борганда мактабдорлиғи ҳам яхшиғина шуҳрат топадир, шогирдлар сони бир юзга етадир. Меҳмонхона торлиқ қилганлиқдан мактаб учун махсус бино ёпадир, имло, иншо ва ҳуснихат машқи учун алоҳида хона айирадир. Маҳдум ёлғиз шунинг билангина қаноатланмай хотини Нигорхонимни ҳам ишқа соладир, яъни унинг саводини тузатиб «отин биби» қиладир. Икки-уч гузарнинг қизлари Нигорхонимнинг сабоғига йиғиладилар. Қисқаси, маҳдум мактабдорлиқда яхши шуҳрат қозонганидек, уй-рўзгорини, юриш-туриш, кийим-солим ва бошқа тарафларини ҳам тузатиб оладир.

¹ Мутаваффо — вафот этган.

² Маъалмамнуният — мамнуният билан.

Қирқ ёшларида маҳаллага имом бўладир ва мактабини яна ҳам кенгайтириб, шу даҳанинг ҳар бир табақаси ичида «устоз мулла Солиҳ маҳдум» бўлиб таниладир. Масалан, ўзида савод чиқарган косиб, савдогар, муллабачча (мадраса талабаси) ва шунингдек янги бўғимларга устозлик унвонини оладир. Ҳатто кейинги вақтларда унинг шогирдларидан хон ўрдасигача бориб кирганлари бордирким, маҳдумнинг бу муваффақиятини бошқа бобларимизда ўқурсиз.

4. МАҲДУМНИНГ БАЪЗИ ХИСЛАТЛАРИ

Юқоридан ўқуғучига бир даража онглашилган бўлса керакки, яқин йигирма йиллардан бери маҳдумнинг келими шаҳар ёки қишлоқ сўраб турган бир бекча бўлмаса-да, ундан қийроқ, ҳарҳолда шаҳар мадрасасида дарсгўлик қилиб, вақфни ўз қабзига¹ олган бир мударриснинг тушимидан албатта кўб. Келимнинг шу йўсун яхши бўлишига қарамасдан унинг табиъатида ҳарчанд тиришилса ҳам махтаб бўлмайдирган хусусиятлар бор: хасисликка ўхшаган ҳолат, тамаъгирлик каби одат, ичқоралиқ сингари ҳаракат ва амсоли...

Ёш чоғида отаси ўлиб, қаттиғчиликда ўсди, унинг баъзи ярашмаган ҳаракатлари балки ўша қаттиғчиликнинг руҳка сингиб қолган ёмон таъсиридир. Ҳарҳолда бизнинг мундаги вазифамиз маҳдумни таҳлил қилиш эмас, балки унинг шахсига хиёнат ва бўҳтон қилишдан сақланиб, яъни ордирмай ва камитмай ўқуғучига бутун тақдим эта билишдир.

Ойни этак билан яшириб бўлмайдир. Маҳдумнинг хасисликка ўхшаш ҳолатлари албатта бор эди. Маҳдум топиб-тутмаган йилларда бу ишни йўқлик-

¹ Қабз — тутам; чангал; қўл ости.

дан қиладир, десак-да, кейинги вақтларда ҳам шу одатини тарк этмагани учун табиъатида бирмунча хасислик бор экан, деймиз.

Кўйлак-иштонининг аксар етти-саккиз жойидан ямоғи бўладир. Етти қишдан бери гушпи — чопон янгилагани маълум эмас, фақат қиш келиб кеткан сайин алак гушпининг енги ўзгарибкина турадир ва астари йил сайин янгидан янги ямоқлар билан бойийдир, шу гушпи бутун умрида биргина мартаба ва шунда ҳам маҳдумдан берухсат аммо, Нигор ойимнинг зўри билан тоғораға тушиб чўмилди. Бу кунда бўлса тўрт йил бурунги ғусли,¹ етти йиллик туси, турлик-турлик ямоғи билан саккизинчи қиш маҳдум поччасига содиқона хизмат қилиш учун бўғжомга ичида ўзига куч йиғиб ётадир. Маҳалла ҳазилмандлари маҳдумнинг бу чопониға «молтопар» деб исм берганлар, гушпи кийилиб чиқилган кун маҳдумга сездирмай «молтопар савдодан қайтибти... ҳали бақувват, иш қилиб ямоққа чарчамасанг яна ўн йиллингми, Мамарайим!» деб кулишадириллар.

Қисқаси: беш-олти қайта бошлатилиб қўнжи бир қаричға келган айбаки² махси, чарми уст-устига уюлиб ердан уч эллик чамаси кўтарилган икки чорак вазнлик кафш, ёши маҳалла кишиларининг қўбларига маълум бўлмаган, ҳарчанд эҳтиёт қилинса ҳам неча жойидан попилтириғи осилган оқбўз салла маҳалла кишиларининг эрмакларидандир. Булардан бошқа ҳайит кунлари ва тўйлардагина кийиладирган банорас тўни, совуқ қаттиғроқ бўлганда ичидан киядирган адрас гушписи ҳам бор. Маҳалла ҳазилмандлари банорас тўнни «зарурат» деб атаган бўлсалар ҳам, адрас гушпига ҳали ном қўйғунча йўқлар, чунки бунинг дунёға келганига фақат тўрт-беш йилгина бўлгандир.

¹ Ғусл — ювиниш.

² Айбаки — мол терисидан ишланган сифати паст чарм.

Кези келганда махдумнинг ёзлик кийимларини ҳам бир сидра айтиб кетайлик: йўллуқ, қизил қалами бўздан яхтак, оқ бўздан жиҳак ёқалиқ кенг кўйлак (чунки тор бўлса йиртиладир) ва лозим (яъни иштон) ҳамда сарпойчан кийишка енгилча сағри¹ кафш, аммо салла қишин, ёзин битта.

5. ОИЛА ВА КИШИЛАР БИЛАН МУОМАЛА

Махдум оиласини ҳам кийим-кечак важидан ўзи каби тутар эди. Кийим-кечақдагина эмас, ҳатто озиқ-овқат тўғриларида ҳам унинг анчагина келишимсиз қилиқлариға йўлиқилар эди. Масалан, бир ой тўлмасдан кир ювишға рухсат бермас, агар Нигор ойимнинг бир ойсиз кир ювганини кўриб қолса — «кийимни тоғорада чурутасан!» деб, говға солар эди. Икки ҳафтасиз паловни кўрмаслар (озодлиқ ошлари, албатта мундан мустасно), кўб овқатлари убра, туппа, мастава, қўғурма шўрба бўлар эди.

Нигор ойимнинг қозони йўқча, елча гўштни фақат палов шарофати билангина кўрар эди. Лекин махдум баъзи нарсалар билан ошхонани яхшигина мўлиқдирар, масалан: шалғам, қовоқ, лавлаг. Бу тўғрида хотини ҳарчанд рад қилса ҳам, қоплаб шалғам, йигирма-ўттузлаб қовоқ харид қилишини қўймас — «шалғам — Биби Фотимаи Зухранинг дуолари баракати, қовоқ бўлса ҳазрати Юнуснинг мўъжизалари», деб баҳоси арзон ва лекин хосияти кўб бўлган бу маблағлар² билан ошхонани тўлдира берар эди. Ҳар ҳафта бир-икки мартаба қовоқ сомса ёпдирмай қолмас, аммо — «ёғни кам сол, қовоқнинг таъмини бузадир!» деб таъкидлашни ҳам унутмас эди. Уйда нон ёпилмағанидек, бозордан ҳам со-

¹ Сағри — от терисининг дум томон қисмидин тайёрланган чарм.

² Маблағ — бойлик.

тиб олинмас, чунки, панжшанбалик нон етиб, ортиб ётар, ҳатто баъзи вақтларда бозорға ҳам чиқар эди.

Маҳдумнинг ўқуғучи болалар билан муомаласи жуда яхши эди. Савоғини билмаган ёки шўхлиқ қилган болаларни ҳар қанча сўжиб, койиса, дўқ уриб, давара қилса ҳам урмас, бу жиҳат билан бутун Қўқон болаларининг муҳаббатларини ўзига жалб эткан эди. Аммо «озодлиқ» масаласида болалардан ҳеч кимни ҳам афу этмас, бой боласига «озодлиқ» лозим бўлган бўлса, албатта ундиришқа, камбағал боласидан мумкин қадар узиб олишга ҳаракат қилар; болалар Ҳафтияк, Қуръон, Сўфи Оллоёр ва шунга ўхшаш китоб бошласалар озодлиқ мажбурий, мактабдан маъзун¹ бўлганларнинг зиёфат қилиб маҳдумга сарупо беришлари қоидада бор бўлса ҳам, лекин аксар болалар бу тўғрида домлани — «ана-мана» билан алдаб кетарлар, сахийроқ оталар бу маросимни адо этиб «устоз»ни рози қилмасалар, кўбчилик маҳдумни ранжитар эдилар. Панжшанбалик бўлса мактабнинг асос ҳаққи ва булардан бошқа «Қулёга қуймоқ — Аммага бўғирсоқ — Ёсинга юпқа»² деган гаплар ҳам бўлар эди. Болалар ҳар йили бир марта «бўрё пули» ва ойига бир неча бора «супурги пули» ҳам тўлаб турар эдилар.

Маҳдум мумкин қадар болаларни ўз мактабига жалб қилишга тиришар, айниқса бой ва бек болаларини ўз қўлига олиш учун ҳар бир чорани кўрар эди. Масалан, бой ва аъёндан бирининг ўғли бошқа мактабда ўқуб юрган бўлса, уни болалар воситаси билан ўз мактабига чақирар, нима ўқуғанини, нималар билганини сўрар, бола савоғидан яхши жавоб бералмаса «сизда айб йўқ, ўғлим, устозингиз бироз шундайроқ одам... хўб, хўб; бизнинг мактабларга ҳам келиб юринг! Мен

¹ Маъзун — рухсат, изн олган.

² Қулё, Амма, Ёсин — Қуръондаги суралар номи.

ўзим сизни жуда дўст тутаман-да!» дер эди. Табиъий, боланинг шу кундан бошлаб ўз домласидан кўнгли совур, тез кунда маҳдумнинг мактабига келиб кирар эди. Баъзи вақт чет мактаб болалари билан шундай муомалани кўчаларда ҳам қилар ва ўғли бўлган бой ва ашрофларга ҳам жуда сертакаллуф, хоксорона салом бериб, танимаса ҳам улар билан сўрашар, нечта ўғли борлигини ва уларнинг ўқуб-ўқумаганлиқларини, ўқушга ихлосларини текшириб, ўзининг таълимида қўлланган энгил усулларини ҳам бирмунча тикиллатиб ўтар эди. Табиъий, маҳдумнинг бундай ҳаракатлари кўпинча фойдасиз бўлмас, мактабига янгидан янги шогирдлар тўпланиб турар эдилар.

Ўз қаторидаги мактабдор домлаларни асло кўралмас, уларга қарши юрагида умрлик кек сақлар эди. Баъзи мажлисларда йўсуни келиб қолса — «ҳа, мулла фалончими, кўб болаларнинг умрини зойиъ қияпти, деб эшитаман... шогирдларидан бир нечаси шикоят қилишиб менга келишкан эдилар... Қандай қилай, шогирдларим ўзимдан етиб ортсалар ҳам умрлари зойиъ бўлмасин, дедим», дер ва эшиткучиларга сездирмай рақибини чимчилар; кези келди дегунча иккинчи мактабдор тўғрисида шу йўсун замзама сўзлар эди.

Маҳдум бўйчан, олагўшт, сийрак мўй, оқ тан, истараси иссиғ бир домла эди. Ёши элидан ошқан, соч ва соқолида бирмунча оқлар кўринар эди. Киши билан сўзлашканда, айниқса, бир нарсадан тааж-жубланганда сийрак ва лекин тўғри, бақувват ўскан соқолини тутамлаб, ўнг кўзини бироз қисиб қарар, одат қилгандан бўлса керак, гап орасида «ҳабба» деган сўзни кўпроқ ишлатар эди. Домланинг бу «ҳабба»си нима маънода қўлланилар, ўзидан бошқа ҳеч ким билмаганидек, ундан бу тўғрида изоҳ ҳам сўрамаган эдилар. Ҳарҳолда «ҳабба — ҳабали» ёки «ҳа, баракалла» бўлса керак. Чунки ул бир нарсадан хурсанд ва рози бўлганда аксар «ҳабба» деб юборадир.

Шу ергача бир неча саҳифаларни маҳдумнинг таърифи билан тўлдирдиқ. Эҳтимолки, домланинг ғийбатини ҳам қилдиқ ва қилармиз. Лекин шунисидан хотиржаммизки, йўқни йўндирмадиқ, маҳдумнинг шаънида бор гапларнигина ёздиқ ва ёзармиз. Маҳдумнинг ҳамма нуқсонини ювиб кетарлик бир жумладан сўнг яна ўз ишимизда бўламиз: нима бўлганда ҳам маҳдум ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан, Қўқон аксариятининг саводхон бўлишлариға сабабчи устозлардан, ҳатто улў хизматларға киши етишдириб бергучи нодир муаллимлардан эди.

6. НИГОРХОНИМ

Нигорхоним бошда эрдан ёлчимади. Аввало эрининг фақирлиғи, бойиғандан сўнг бўлса унинг зарбулмасал бўларлиқ хасислиғи бечорани кўб йиғлатди. «Хотин кишининг боши уй ичининг оғир тоши» эмиш... Ҳозир ўзи қирқ ёшқа кирган бўлса, йигирма беш йилдан бери шу мумсук эр билан тириклик қилиб келади. Бу кун ўн етти ёшлиқ Раъно каби қизға, саккиз ёшлиқ Маҳмуд (Раъно билан Маҳмуд орасида икки бола нобуд бўлган), олти ёшлиқ Мансур ва бешиқдаги Масъудларға она бўлди.

Нигорхоним Қўқоннинг кўб хотинлариға қараганда сабрлик ва қаноатлик экан. Дунёда ўз ўғлининг хасислиғига чидалмаган она бўладими, ҳолбуки маҳдумнинг онаси — Моҳлар ойим ўғлининг бу қадар ихна¹ ва сиқиқлиғиға тоқат қилолмай норозилиқ юзасидан Марғилондағи ўғлининг ёниға кўчиб кетиб, ўша ерда вафот этди. Нигорхоним эрса тишни тишка қўйди, эримдан яйраб-яшнамаган бўлсам, қизимдан ва олдимға қўйган ўғулларимдан ёлчир-

¹ Ихна — сиртқи кўринишиға эътибор бермовчи.

ман, деб умидланди. Дарҳақиқат, сабрлик бу хоним ҳозирданоқ шу ўз олдиға қўйған болаларининг бири ва тўнғучи бўлган Раъносининг туфайлидан бир қадар рўшнолиқ кўриб бошлади ва ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ эканига ишонди.

Бир ямоқчи ёки мардикорчи ўз хотинини урадир, сўкадир, тепкилайдир. Бу ҳол уларда аксар фақирлиқ авжиға минган кезларда воқеъ бўладир. Агар ямоқчи кекирарлик даражада томоқни бопта қилса, иши ўнғидан келиб истиқболи бирмунча таъминлангандек бўлса, дарҳол вазият ишонмаслиқ равишда ўзгариб кетадир: гап-сўз жойида, хотинни уриш ўрниға орқасини силаш, сўкиш ўрниға ялиниш ва арзи муҳаббат. Хотин ҳам кечаги калтак зарбини унуткан, кина ўрниға садоқат; гўё айтарсизким, Юсуф Зулайхоларми деб.

Юқори табақа оилаларға кириб қарасақ, мунда тамоман бошқача манзара кўрамиз: қорин тўқ, бирар нарсаға эҳтиёж йўқ, истиқбол таъмин ва лекин бояғи фожиъа буларда кучлирак, шунинг каби бу фожиъалар муваққатий¹ ҳам эмас, сабабини топиш ҳам қийин. Яхши, ямоқчику ярамас тузулишка қарши бўлган кекини кўзи тиниб хотинидан олған эди. Аммо кейингиларнинг турмуш шароитлари яхши, ҳамма нарса ўз орзуларича, бас, шу ҳолда уларнинг уй можаролари ва бола-чақани ит каби сиқишлари нимадан?..

Шунга ўхшаш бизнинг маҳдумнинг ҳам ғояси бирни икки қилиш, бешни ўн қилиш эди. Яхши кечиниш учун турмас, аммо кўпайтириш учун яшар эди. Нигорхонимни урмас ва лекин урғандан беш баттар қилиб сиқар эди. Икки юз тиллодан кўб оқчаси (бу оқчаларни ҳусули² тўғрисида кейин сўз бўлур) ва саводлик бўлған болалар зиёфатидан кийган икки сандиқча

¹ Муваққат — вақтинча.

² Ҳусул — ҳосил бўлиш.

сарпоси бор эди. Олтундан сарф қилмаганида ҳам лоақал шу кийимликлардан на хотинини ва на болаларини фойдалантирар ва на ўзини ихналиқдан қутқарар эди. Бунӣ ҳам қўйиб турайлиқ, Нигор ойим йигирмаўтгуз қизни ўқутиб улардан тушкан «озодлиқ» ва «панжшанбалик» пулларга ҳам эга бўлолмас, ҳар кун деярлик муҳтарам маҳдум почтаға ҳисобини батамом топшуриб туришқа мажбур эди. Маҳдум бунинг эвазига ҳар йил бозорнинг энг дағал бўзидан бир пар қўйлақ, лозим олиб берар, янги гушти билан ёзлиқ мурсакни бўлса, Нигор ойим беш-олти йилсиз кўрмас эди.

Нигор ойим қисқа бўйлиқ, писта пўчоқ тарғил кўзлик, зарча танлик, юзидаги онда-сонда чечак ўрунлари бўлмағанда ҳусндор бир хотин эди. Ўз болалари билангина эмас, ҳатто шогирдлари бўлган қизлар билан ҳам жуда юмшоқ муомала қилар, ортиқча аччиғиланган кезларда «бетинг қурсин» деб, қошини чимириб олар эди. Эрига ўхшаш «озодлиқ» учун болаларни сиқмас, билъакс «бўшлиғи» учун ўзи маҳдум томонидан сиқилар эди. Оз ва маънолиқ қилиб сўзлар, хотинлар билан муомаласини бошқа отинбибилардек юқоридан туриб қилмас, соддача суҳбатлашар эди. Хотинлар маҳдум домланинг баъзи қилиқларидан кулишсалар ҳам Нигор ойимнинг орқасидан ғийбат сўзламаслар, олдида қандай ҳурматласалар, кейинидан ҳам ўшанча эҳтиромлаб, унинг маҳдумдек зиқна кишининг қўлиға қарам бўлганиға ачиниб «пешона — дея айланай, қолу боло», дейишар эдилар.

7. РАЪНО

Исм билан жисм аксар бир-бирисига мувофиқ тушмайди. Меним ёш вақтим, айниқса, гўзаллик қидирган мағрур чоғларим эди. Оиламиздами, бошқа ердими, баҳарҳол хотирамда яхши қолмаган, Лола отлиғ

бир қизнинг чеварлиги тўғрисида сўз бўлди. Мажлис аҳли менга яқин, яъни улар олдида ҳусндан баҳс очиш уят бўладирған кишилар эдилар. Шунинг учун менга Лоланинг чеварлигидан кўра муҳимроқ бўлған «ҳусн»и масаласида изоҳот сўрашнинг имкони бўлмади. Лекин Лола исмининг остида бир малакни кўрган — «Лоланинг исмига ўхшаш ҳусни ҳам бор», деб ўйлаған эдим. Шу кундан бошлаб Лолани кўриш ҳажрига тушдим. Бўйи еткан қизларни кўра олиш бу кунларда ҳам амри маҳол бўлғанидек мундан ўн йиллар илгарида яна мушқилроқ эди. Неча вақт «ҳижрон ўтида ёниб», кўча пойлаб, ниҳоят, Лолани сув олиш учун кўза ушлаб чиққан ҳолатда учратдим. Бурнидаги булоқисидан бошқа (агар булоқи ҳуснга қўшилса) «Лола»ликка арзийдирған ҳеч гап йўқ эди.

Яқиндаги бир боладан сув олғучининг ким эканини сўраған эдим:

— Лола опам, — деди.

Боланинг талаффузи менга «Мола опам» бўлиб эшитилди. Бир неча кунлар бу қизнинг отини «Лола» деб қўйғанлари учун аччиғланиб юрдим. Чунки, афу этасиз, ўша кезларда шундай тўғриларда аччиғланишга ҳаққим бор эди...

Аммо Раънонинг исми — жисмига ёхуд ҳуснига жуда мувофиқ тушкан эди. Мен рассом эмасман. Агар менда шу санъат бўлғанда эди, сўз билан билжираб ўлтурмас, шу ўрунда сизга Раънонинг расмини тортиб кўрсатар, қўяр, фақат менга Раъно гулининг сувигина кўпроқ керак бўлар эди.

Солиҳ маҳдум хасис, таъмагир, ҳарҳолда сажияси эътибори билан уни яхшилар қаторига қўйиб бўлмайди. Ва лекин табиъат хасис эмас, тикандан гул, аридан бол яратаберадир. Шунга ўхшаш тиканлик ёғочдан хуш ислик, латиф кўрунишлик Раъно яратилған эди.

Бизнинг ўзбекларда, айниқса Қўқонга махсус бир тус, сариққа мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кес-

дириб сариқ деб бўлмайди. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллиқ қиладилар. Таъбиримиз қўпол тушмаса, бу гўзал қиз, оч раъно гулининг тусида ёки оқ сариқ тусда яратилган эди. Аъзода ўскан тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўладир. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни қуёшсиз жойларда қора кўринса ҳам қуёшда бир оз сарғиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш Раънонинг кўзида ҳам бунинг асари кўруладир: мудавварга¹ мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қарағанда қоралиқдан бошқача яна бир турлук қизғиш нур сочар эди. Кишраклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам кўндаланг ётқан икки қилич орасини нафис бир қуюлиб кўтарилиш ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунаққидга² беришмаслик мутаносиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турган нафис иринларининг юқориғи қисмида сезилар-сезилмас туклар кўкарган эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ой кулча ҳам деб бўлмас, кишига кулиб қарағанда қизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гули очилган ҳолатда кўринар эди. Сочлари жуда қуюқ, саноксиз кокиллар Раънонинг орқа, ўнгини тутиб ётар, қадди узунлиқ билан қисқалиқнинг ўртаси, дўндуқ бармоқларининг жимжилоғида хина гуллари, ҳарҳолда бу қиз ёлғиз Қўқоннинггина эмас, умуман Фарғонанинг куйларига қўшулиб махталадирган гўзалларидан эди.

Раъно Нигор ойимнинг тўнғучи, бу йил ўн етти ёшни тўлдурадир. Саводни отасидан ўқуб, ўн тўрт ёшида ибтидоий мактаб прўграмида бўлган барча дарсларни битирган, масалан: диний қисмдан — «Ҳафтияк», «Қуръон», «Чаҳор китоб», «Сўфи Оллоёр», «Маслаки муттақин», адабиётдан— Навоийнинг барча асарлари,

¹ Мудаввар — тўгарак.

² Мунаққид — танқидчи.

девони Фузулий маъа¹ Лайли Мажнун; Амирий, Фазлий ва шулардек, чигатой-ўзбек катта шоирларининг асарлари; форсийдан — Хожа Ҳофиз Шерозий ва Мирзо Бедил, хуснихат, иншо ва бошқалар. Бу кунларда бўлса бир томондан, қизларга сабоқ бериб онасиға кўмаклашса, иккинчи тарафдан, отасида кофия (араб наҳв ва сарфи) ҳамда Шайхи Саъдийнинг «Гулистон»идан дарс оладир ва шунинг қаторида ўзи яхши кўрган чигатой-ўзбек шоирларининг бадиъа асарларидан алоҳида бир мажмуъа тузуб юрийдир. Баъзан «овлоғроқ жойларда» ўзича манзумалар тўкуса ҳам, бироқ буларнинг иси ўзидан четка чиқмайдир. Агар тўқуған шеър ёки манзумаси ўзига маъқулдек тушса, фақат бир кишигагина кўрсатиб оладир. Ва ул киши ҳам бу сирни четка чиқармайдирған ишончлик ўз кишиси.

Қисқаси биз юқорида Раънонинг шеърий бир ҳуснини кўрганимиздек, уни фазл ва заковатда ҳам ўткан хон замонлари асрининг нодир учрайдирған якто фозила қизларидан санаймиз ва санашға ҳам ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Раъно қанча жиддий бўлса ҳам яна унда болалик табиъати бутун кўйи сақланадир: укаларининг бутун ўюниға комил ҳуқуқли бир аъзо тариқасида иштирок этадир, онасининг кўзини чалғитиб ўқуғучи қизлар билан жанжаллашиб оладир, қизлар сабоқларини билмасалар аразлаб, уларни ўқутмай ташлаб кеткан чоғлари, арзимаган гапдан тез мутаассир бўлған кезлари кўб бўладир. Раъно ўзининг мундай ҳаракатларига қарши онасидан яхши-ёмон мукофот олмаса ҳам, кўпинча отасидан танбиҳ эшитадир. Койиш эшиткани учунгина эмас, уй-рўзгор тўғрилида онасини сиқиб ушлаганидан ва фоҳиш танглигидан² ранжиб отасини унча хушламайдир. Отасидан ач-

¹ Маъа — билан.

² Фоҳиш танглиги — ортиқча сиқув.

чиғланған кезларда онасиға жиддий қилиб: «Ҳамма айб ўзингизда, отамдан кўра тузукроқ эрни топиб тегсангиз мунчалик қийналишиб юрмас эдик», деб бўғилган Нигор ойимни кулдурадир.

Қаттиғ ранжиган бир кун отаси — Солиҳ маҳдумга бағишлаб қизиқ, бир ҳажв ёзган ва «ўз кишиси-га» кўрсатиб уни кулдурган эдиким, биз кулгулик учун бу ўрунға бир неча мисрағини кўчирамыз:

*Ёғлар тўқилса ерга ётиб ялар тақсирим,
Бўлса бозорда пастлик сотиб олар тақсирим.
Меним учун бир зирак, Раънобонуға жевак,¹
Деса ойим — «Не керак?!» юмма талар тақсирим.
«Қулоқ тешиш фазл эмас, пулни топиш ҳазл эмас,
Жевак тақиш фарз эмас!» ғавғо солар тақсирим.*

Муҳтарам ўқуғучини қаҳрамонларимизнинг бир қисми билан танишдиришни шу ерда тўхтатамиз. Уларнинг ички ва ташқи табиатлари яхши ешилмаган бўлса, ҳикоямизнинг давомида яна ҳам очи-либ ва кенгайиб борар, деб ортиқча тафсияга киришмадик.

8. БИР ЎРДАЛИҚ

Маҳдумнинг ҳавлиси уч қабат эди. Кўчадан биринчи қабатда меҳмонхона, мактабхона ва машқхона эди. Иккинчи қабат мураббаъ,² ярим таноб чамаси боқча, бунда шафтолу, олма, анжир каби мевалик дарахтлар ва бир неча кекса сўри тоқлар қулп уриб ўсқан эдилар. Маҳдумнинг болалар кучидан яхши фойдалангани учун бўлса керак, боқчанинг ҳар бир

¹ Жевак — қизларнинг бу кунда истеъмождан қолган кўкрак зийнати (муал.).

² Мураббаъ — тўрт бурчак, квадрат.

қариши бўш қолмаган, унда ҳар турлук кўкатлардан бор эди. Ўртадаги сўрининг ости бир ярим газ кўтарилиб ишланган суфа, суфанинг уч тарафига ёз гуллари экилган, райҳон ва бошқа чечаклар атрофка ўз атриётларини онгқитиб ётар эдилар. Биринчи қабатдан киргач, боқчанинг суфасига ҳамда ичкарига юруладирган йўлкалар бор эди.

Ҳозир мезон¹ ойининг иккинчи ҳафталари, боқчанинг мевалари етилинқираган, айниқса сўридаги қора ҳусайни узумлардан гўё боллар томиб ётар эди. Йўлкаларга сув сепилган, суфага гилам солинмаса ҳам гуллик кийиз тўшалиб, уч тарафига кўрпачалар ёзилган эди.

Маҳдум этни уйга бериб чиқгандан кейин икки соат чамаси ҳуснихатдаги болалар билан шуғулланди, орадан «абжад» сўзини дуруст ёзиб чиқарган бир боланинг қўлини боғлаб уйига юборди. Бола уйидан «қўл ешар» олиб келгандан сўнг ҳаммага жавоб бериб, бу кунги вазифасини тамомлади.

Маҳдум машқхонадан чиқиб ичкари киришга адим узган ҳолатда дарбозадан сипоҳи кийимда бир киши кирди ва маҳдумга табассум билан салом бериб, яқинга юриб келди. Ўрданинг девонхона хизматчилари кийимида бўлган бу кишини маҳдум ўз умрида биринчи мартаба кўрар эди. Жавоб саломдан кейин кўришдилар. Маҳдум тараддудланиб, мақсад сўрашдан ўнггайсизланиб меҳмонни меҳмонхонага бошлади. Меҳмон ҳам такалуфланмай домланинг орқасидан меҳмонхонага кирди, ўлтуришдилар, сўнг фотиҳа ўқулди. Ўрдалиқ табассум ичида маҳдумга қарагандан сўнг йиғиштириниб олди.

— Хато қилмасам жаноблари мирзо Анварнинг устозлари бўлсалар керак?

— Фақир...

— Уй ичлари билан хўб саломатмилар?

¹ Мезон — 22 сентябр — 21 октабр.

— Алҳамдулиллоҳ.

Маҳдумга кутулмаган равишда меҳрибон муомала қилғучи бу ўрдалиқ қирқ ёшлар чамасида, узун бўйлиқ, қора узун соқоллиқ, симоби салласининг пешини туширган қорача туслик бир йигит эди.

— Каминалари ҳам, — деди ўрдалиқ, — мирзо Анвар билан бирга девонхонада ишлайман. Балки қулоқлариға чатилган бўлса керак, исмим Султонали мирзо.

— Хўб, хўб, — деди кулиб маҳдум, — Анвардан эшитканим бор эди, жанобларининг тавсифларини эшитканман. Начук Худо ёрлақади? Фақирхонаға ташрифлари билан бисёр хушнуд бўлдим.

— Адабсизлик бўлса ҳам, — деди мирзо Султонали, — муборақхоналариға бостириб келдим. Бунга ҳам бу-родарим мирзо Анварнинг муҳаббати мажбур қилди.

Султоналининг бу кейинги сўзи мақсадни бир даража домлаға онглата ёзди. Кайфланиш, ҳузурланиш маҳдумнинг юзида ўрунлашқан эди. Кўзини қисинқираб Султоналига қаради.

— Хўб, хўб, — деди маҳдум, — мулла Муҳаммад Ражаб марҳумнинг ўрниға бош мунший таъйин қилиндими, қўлим тегиб бу тўғрида Анвар билан сўзлашолмадим?

— Ҳозир таъйин қилинғунча йўқ, эрта-индин таъйин қилинар, деб турамиз.

— Кўб яхши, номзадлар бордир?

— Бор, — деди Султонали, — бир неча номзадлар ҳазрати хонға манзур қилинганлар, жумладан шоир Мадҳий, мулла Шаҳодат муфти ва бошқа яна бир нечалар. Масмуъингиз¹ бўлса керак гарчи ўзи рисолиқ бермаса ҳам бир неча мирзолар шогирдингиз мирзо Анварнинг ҳам номзадини холис ариза билан жанобга манзур қилган эдик. Умид Худодан, ёрлиғ мирзо Анварга қойим² бўлур, деб турамиз.

¹ Масмуъ — эшитилган.

² Қойим — қарор.

Махдум соқолини тутамлаб шипка қаради. Гўё Султоналининг кейинги икки жумласига қайси йўсун муқобала қилишдан ожиз эди.

— Бир неча яхшиларнинг Анварга бўлган ҳусни таважжуҳларини эшиткан эдим, — деди махдум миннатдор оҳангда, — аммо фақирга шуниси мушқилроқ кўринадирким, башарти Анвар бош муншийлик вазифасига ёрлиғ олғундек бўлса, бу лавозимотни адо қила олурми, каминанинг назаримда бош муншийлик алалхусус ул жанобнинг ҳузурларида беҳад улуғ ва мушқил кўринадир?

Султонали енгилча кулиб қўйди:

— Бош муншийлик лавозимоти борасидаги фикрингиз дарҳақиқат тўғри, — деди, — аммо мирзо Анварнинг уҳда қила олиши муҳаққақдир.¹ Зеро, Анварнинг бу борадаги истеъдоди жанобларидан кўра каминага маълумдир, бу тўғридан хотиржамъ бўлсинлар.

— Дарвоқиб, Анварга кўб меҳнатим сингган, — деди махдум маҳтанғансумон, — бир қариш ёшидан бошлаб каминанинг таълимида ўсти, ўз кўлимда тарбия топқан неча юз, балки минглаб шогирдларим ичида кўб таважжуҳим² шу болага бўлди. Ушбу сабабдан ҳам мунчалик мустаъид³ бўлган бўлса ажаб эмас, деб ўйлайман... Ва лекин ҳолоғи⁴ сўзим шунинг учундирким, фазли ва истеъдоди кофий⁵ бўлса ҳам ёшлиқ, кам тажрибалик қилмасмукин, деб мулоҳаза қилурман.

— Бўстони маърифат ва гулшани ҳақиқат, — деди Султонали, — Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи⁶ ўн

¹ Муҳаққақ — ҳақиқат.

² Таважжуҳ — эътибор.

³ Мустаъид — қобилиятли, истеъдодли.

⁴ Ҳолоғи — ҳалиги.

⁵ Кофий — етарли.

⁶ Имоми Аъзам (тахаллуси, мелодий — 699–767) — исми Абу Ҳанифа Нуъмон ибни Собит. Исломдаги ҳанафий мазҳабининг асосчиси.

икки ёшларида дарсгўлик қилиб ва ҳоказо кутуби мутабаррака таълифотиға ҳам ибтидо қилган¹ эканлар-ким, бу каромат жанобларидан пўшида эмасдир. Бас, индалъуқало² ёшлиқнинг ҳеч бир нуқс ва аҳамияти йўқ, аммо фазлу заковат лозимдир. Масалан, каминангиз таҳсилда «Ақоид»ғача³ бордим ва қарийб ўн йилдан бери мирзолиқ қилурман. Ўз ҳунаримда яхши тажриба ҳам ортдирдим, шунинг билан бирга нафсиламрни иқрор этишка мажбурманким шогирдингиз мирзо Анвардан кўб даража қуйидаман: таҳрирда,⁴ тақрир⁵ ва фароизда⁶ Анварингизнинг ёрдамиға муҳтожман. Ҳолбуки ёшим ундан баробар катта, мен ўқуған дарсларни эҳтимол Анвар ўқумаған... Анварнинг заковатиға ёлғиз мен эмас марҳум мунший мулла Муҳаммад Ражабнинг ўзи ҳам таҳсин қилар, ажойиб ўғлон деб қўяр эди. Меним мирзо Анварни бу ўрунға саъи қилишим⁷ бўлса бир ғараз юзасидан эмас, холисонадир. Агар ғаразға ҳисобланса, масалан: «Бирарта ноаҳлнинг қўл остида ишлагандан, аҳлининг жағида тишланган маъқул» сўзига биноандир. Лекин мирзо Анвар нима учундир биз бир неча мирзоларнинг раъйимизга қарши тушиб, биздан ранжиб юрийдир. Ҳатто жанобға бир ариза киргизиб, меним номзадим янглиш кўрсатилибдир, мен бу вазифани уҳда қилолмайман, деб узр баён қилмоқчи эмиш. Унинг бу йўсун иноди нима учун, билалмадик... Фақир,

¹ Кутуби мутабаррака таълифотиға ҳам ибтидо қилган — табаррук китоблар ёзишға ҳам бошлаган эканлар.

² Индалъуқало — оқиллар наздида.

³ Илгариги таҳсилда толибнинг масалан: «Овомил», «Кофия», «Шарҳи мулло Жомий», «Мухтасар» юқорироқ даражада «Ақоид» (Оллоҳнинг борлигини тасдиқловчи илм), сўнггида эса «Тафсир» илмларини ўқиганлигига қараб илм даражаси белгиланган.

⁴ Таҳрир — ёзиш.

⁵ Тақрир — матннинг мазмунининг тушунтириш.

⁶ Фароиз — мусулмончилик қоидаларини ўрганиш илми.

⁷ Саъи қилиш — ундаш, даъват этиш.

оғайнилар тарафидан гарчи адабсизлик бўлса ҳам ҳузурларига илтимос учун келдим. Аввало мирзо Анварга оталиқлари, сониян устозлиқлари бор. Сиз жаноб тарғиб қилсангиз ва кенгаш берсангиз қабул қилар, деб ўйладиқ.

— Ҳабба! — деди маҳдум хурсандлик билан, — бу тўғрида яхши сўзлашмаган эдик, сўзлашармиз, иншооллоҳ кўнар.

— Саломат бўлингиз, тақсир.

Маҳдум соқолини ушлаб кўзини қисди:

— Боя пешин асносида, — деди, — қавмлар каминадан истифсор¹ қилишдиларким, «ўғлингиз Анвар мунший таъйинланар эмиш, ушбу ахбор тўғрими?» деб... Мазмуни шаҳарга ҳам машҳур бўлган экан-да?

— Балки, — деди кулиб Султонали ва бир оздан кейин оҳиста сир йўсунида қилиб сўзлади, — ўрда ичидан бир нечаларимиз устоз мулла Муҳаммад Ниёз домлаға² ва ҳарамдан Оғача ойимға³ Анвар тўғрисида илтимос қилишдиқ. Шунинг учун мирзо Анварнинг бош мунший таъйин қилинишига шубҳа қилмаймиз. Фақат уни кўндирилса бас.

— Ва лекин, — деди маҳдум ниҳоятда очилган қиёфатда, — бу тадбирларингиз беандоза маъқул бўлибдир, яъни масалан, жанобға домла шоғовул ва малика хонимларни восита қилишларингиз...

— Биз ҳам шундай ўйлаймиз. Энди умид Худодан, натижа ҳам орзумизча бўлғай.

— Иншооллоҳ.

— Демак, мирзо Анварни кўндириш вазифаси одобсизлиқ бўлса ҳам сизга қолди-да, тақсир? — деб Султонали такрор сўради.

¹ Истифсор — сўрамоқ.

² Худоевнинг шоғовулбошиси — илмия вазири, «Тарихи Шаҳруҳий»нинг муаллифи, шоир (муал.).

³ Худоевнинг суюкли хотуни (муал.).

— Хотиржамъ, — деди маҳдум қаноат билан, — албатта ноинсофни кўндирсамиз керак.

Шундан сўнг Султонали ўзининг бу ерга келганини Анварга билдирмасликни таъкидлаб, ўрнидан турди. Маҳдумнинг аздахидил «моҳазаримиз¹ бор эди» деб қис-ташига қарши узр айтиб хайрлашди. Маҳдум аксар ўз уйига келгучи кишиларга қилмайдирган фавқулодда бир тақаллуф билан уни дарбозагача узатиб чиқди.

9. ЎПКА ВА ҲАЗИЛ

Истиқболнинг ширин хаёллариға кўмилган ҳолда маҳдум аср намози учун таҳорат олар эди. Таҳоратда тартибни риоя қилиш суннат², аммо маҳдум тарки суннат қилмоқда. Ҳатто ўқуладирган дуоларни ҳам ўрунсиз ишлатмақда эди. Маҳдум шу йўсун бетартиб таҳоратланиб ичкарига кирди. Нигор ойим ошхонада мантиларни қасқонға териб қозонға уяр, Раъно бўлса айвонда кичкина укалари орасида ўлтурар эди.

Дадаси йўлақдан кўриниш билан Раъно Масъудни кўтариб турди. Ва қозиқдағи салла-чопонни олиб айвон муюшиға келди. Болалар ҳам дадалари олдида адабланишдилар.

— Анвар аканг келмади, суфа ёлғиз, — деди маҳдум, чопон, саллани кия-кия, — асрга бориб келгунимча, сен суфага чиқиб турчи, Раъно.

— Хўб.

Отаси чиқиб, кеткач, Раъно қўлида укаси билан ташқариға йўл солди. Унинг кетидан Маҳмуд ва Мансурлар ҳам чопишдилар.

— Раънапа, Раънапа! — деб Мансур йиғи аралаш ўзидан чопиб ўтмакчи бўлган Маҳмуднинг устидан Раъно опасиға арз қилди. Раъно боқчанинг суфасига етаёзган эди. Мансурнинг йиғи шовқуни яна ҳам

¹ Моҳазар — таом.

² Суннат — одат.

кучайиб рақобат ўти ёниб кеткач, Раъно тўхтаб Маҳмудни койишка мажбур бўлди:

— Маҳмуд, Маҳмуд, эси йўқ Маҳмуд!

Маҳмуд тўхтади, аммо Мансурдан олдинга ўткан эди. Мансур бу мағлубиятка чидалмай асабийланиб, ерга ўлтуриб олди ва дунёни бузуб фарёд қўпорди. Раъно келиб Мансурни турғизди ва кийимига ўлтурган чангларни қоқти:

— Йиғлама, опаси, йиғлама, — деди, — ҳали дадаси Маҳмудни дум-дум! Қараб турчи, сен Маҳмуд, отанг келганда айтмасамми?!

Мансур «Раънапа»сининг ҳимоясидан сўнг унинг етагида суфага қараб юрди. Аммо Маҳмуд анча эзилган эди:

— Дадам йима¹ қиларди? — деб сўради турган жойидан.

— Келсинчи, ҳали. Тунови кунги чивик эсингдан чиқдимми?

Маҳмуд жавоб бералмади. Унинг кўзида аччиғ ара-лаш қўрқув бор эди. Раъно кичкина укаси бағрида суфага чиқиб ўлтурди. Мансур «Раънапа»сининг елкасига суяниб, йўл устида серрайиб қолган Маҳмудга ғолибона бир турда истехзо қилар эди. Маҳмуд бу ҳолга ортиқ чидаб туrolмади. Ўзининг енгилишига сабабчи бўлган Раънодан ўч олмоқ мақсадида:

— Мулатанинг хотини, мулатанинг хотини... эй, эй, эй!

Раъно кулди:

— Қараб тур, қараб тур, сен адабсиз, — деди ва Маҳмудга ҳужум қиладиргандек қўзғалиб қўйди.

— Билдим, билдим: мулатанинг хотини, мулатанинг хотини! — деди Маҳмуд ва ичкарига қараб қочти.

Раъно кулимсираб Мансурга қаради:

— Шундайми, мен мулатанинг хотиними-а? — деб сўради. Мансур жавоб ўрнига йўлакка қаради ва

¹ Йима — нима (муал.).

сўюнчи ичига сирмаган ҳолда суфанинг зинасига югурди ва қичқирди:

— Муллата, муллата телли, телли!

Раъно ҳам йўлакка қараб қизариниб кетди ва олдига тушиб тарибсизланган сочини орқасига ташлаб тузатинди. Йўлакда кўринган ёш йигит («муллата») суфанинг йўли бўйинча келмакда эди. Қорачивиқ беқасамдан ипак тўн кийган мавзун қад Анвар биринчи қарашдаёқ кўзга дўндик ва кўркам кўринар эди. Қора сурмалик кўзи Раънода экан, ўзига югуриб келгучи Мансурга йўл устида чўнқайиб қучоғини очти. Мансурнинг юзидан ўпкач, кўтариб суфага юрди. Анварни қаршиламоқ учун бўлса керак, Раъно ҳам ўрнидан туриб суфанинг зинасига яқинлашди. Ва табассум аралаш — «Ҳорманг» деди.

— Соғ бўлинг.

Анвар суфага чиқиб, Мансурни ерга қўйди. Кафшини еша-еша Раъно томонга энгашиб, ўзига талпиниб турган Масъуднинг юзидан ўпти ва уни Раънодан олди. Масъуд Анварнинг қўлига ўткач, сапчиб гувранди ва қийқириб товланди. Раъно икки қўлини узатиб «кел менга, кел» деди. Масъуд буралиб Анварнинг бағрига сиқилди. Кулишдилар. Анвар болани ўпиб сўйди. Раъно Масъудни янди: «Сен қараб тур, бижи бола» деди. Анвар болани кўтарганча кўрпачага ўлтурди. Чап тизасига Мансур ёпишди ва унинг ёнига Раъно қўшилди... Шу йўсун икки орада бирмунча вақт Масъудни сўйишдилар. Анвар болани Раънога бергандан кейин симоби шоҳи салласини олиб ёстиққа ташлади ва рўймоли билан қоп-қора бўлиб чиқа бошлаган муртини тузатди. Раъно қаршида тик турар эди.

— Тинчликми?

— Бетинчлик, — деди кулиб Раъно.

— Айни муддао экан бўлмаса... Ҳа, айткандек, — деди Анвар ўлтурган суфасига ишорат қилиб, — бу кун жой катта солинган?

— Меҳмон келар эмиш.

— Ёлғонинг курсин, Раъно, — деди Анвар кулим-
сиб, — қандай меҳмон?

— Мен қаёқдан билай, қандай меҳмон... фотиҳага
кишилар келар эмиш, деб эшитдим.

— Фотиҳаси қанақа?

— Билмасам қанақа?

Анвар ўйланиб, яна кулимсиди:

— Сенинг фотиҳанг бўлмасин?

— Меним қандай фотиҳам бўлсин, мен ҳали ти-
рикман.

— Тескарига бурма, балки сени эрга бермакчи-
дирлар?

Раъно қизариб турди-да, яна гапни кулгуликка олди:

— Мени кимга берар эмишлар?

— Сеними? — деди кулиб Анвар, — сени хондан
бошқа ким олсин?

Раъно қўлидаги укасига қараган ҳолда:

— Сиз шунга маслаҳат берсангиз... мен қандоғ қилай,
— деди ва Мансурни чақирди, — тур Мансур, кетамиз.

Раънода аччиғланиш намоёйиши бор эди. Анвар
Раънодаги бу ўзгаришдан ўнгғайсизлиққа тушди:

— Раъно, — деди. Раъно зинадан тушиб бошлаган ҳолда
тўхтади, — чинини сўзла, меҳмон келиши аниқми?

— Меҳмон келиши аниқ, ҳам келди, — деди Раъно
жиддий.

Анвар ажабланди:

— Меҳмон келди?

— Келди.

Анвар тевааракка қаранди:

— Қани меҳмон?

Раъно қўли билан Анварнинг ўзига ишорат қилди:

— Ана меҳмон, — деди.

Анвар кулди:

— Мен меҳмонми?

Раъно жиддий равиш билан:

— Албатта, сиз бизга меҳмонсиз.

Анвар яна кулди. Бироқ унинг бу сўнгги кулиши-
да кучланиш бор эди:

— Мен сизга меҳмонми?

Раъно кулимсиб ер остидан Анварга қаради ва
қўлидаги хархашалана бошлаған болани овитиш
учун тебранди.

— Билмасам...

Раънонинг юзидан бояғи жиддият йўқолғандек эди.
Анвар ҳам маънолиқ ҳазилни ташлаб чин ҳазилга ўтди:

— Меҳмоннинг қорни оч, Раъно, — деди, — албатта
қадрлик меҳмон учун тансиқроқ таом пиширғандир-
сиз, деб ўйлайман. Бу кунги таомингиз исмини лут-
фан марҳамат қилсангиз эди.

— Меҳмоннинг вазифаси, — деди Раъно жавобан,
— иззати билан ўлтуриш ва олдиға қўйган нарсани
махтаб-махтаб ейишдир...

— Тўғри айтасиз, отин биби, — деди Анвар, —
бироқ бу кунги меҳмондорчилигингиз ҳам кечаги-
дек убра билан бўлса, махтаб-махтаб қўлингизға
қайтариб беришим ҳам аниқдир.

Раъно бутун товшини қўйиб кулиб юборди:

— Бу кун қўғурма шўрбаға, — деди Раъно кулги
ичида, — қаттиғ нон тўғраб ейсиз, жаз ўрниға шал-
ғам чайнайсиз.

— Офарин, — деди Анвар, — бу кунги меҳмондор-
чилигингиздан қарийб мамнун бўладирғанға ўхшай-
ман. Агар мумкин бўлса, шуни ҳам билсамки, бу кун-
ги шалғам шўрба катта отин бибининг қўлларида
тановул қилинадирми ёки кичик отин бибининг?

— Меҳмон учун бунинг фарқи йўқдир...

— Бироз янглишасиз Раънобону, — деди Анвар, —
чунки қўлдан-қўлнинг катта фарқи бор.

— Фарқи бўлса... бу кун кичик отин бибининг
қўлларида шалғам шўрба тановул қиласиз.

— Бу ҳолда афу этасиз, Раънобону... Башарти кичик
отинбибининг қўлларида тановул қиладирған бўлсақ,
шалғам шўрба эмас, бизнинг учун қуш шўрбадир.

Бунга қарши Раъно нимадир айтмоқчи бўлган эди, ташқаридан оёғ товшини сезди, Анварга бир кулиб қаради-да, Мансурни етаклаб ичкарига чопди.

10. ХАЙРИХОҲ, БИР ОДАМ

Раъно ичкарига қайрилмасдан боқчага маҳдум кирди ва ташқарини чақирди:

— Марҳамат Шаҳидбек, марҳамат!

Раъно ичкарига кириши билан домланинг орқасидан ҳарсиллаган, гурсиллаган элли ёшлар чамалиқ семиз бир киши кўринди. Кўк салласи манглайининг усти билан ўралиб, ўсиқ қоши қовоғига ётқан бу бекнинг белидаги кумуш камари бениҳоят ўсиб тушқан қорнини юқориға кўтариб туриш вазифасини адо қилар эди.

Эшик остида Шаҳидбек билан маҳдум ораларида онглашилмаслиқ юз берди:

— Сиз юринг!

— Сиз юринг!

— Мен рози!

— Адабсизлик бўлади-да, хррр...

Ортиқча такаллуфни Шаҳидбекнинг ўзи қабул қилса ҳам ғўшти қабул қилмас эди. Такаллуфланиб ўлтурса борган сайин ўзига беҳузурлик ортар эди. Шунинг учун маҳдумнинг олдиға тушиб жўнади ва йўл устида «мирзо Анвар ҳам келган экан, хррр...» деб қўйди.

Анвар уларни қарши олди, суфага чиқдилар. Шаҳидбек Анвар билан энтика-энтика кўришкач, жой кўрсатилмасданоқ суфанинг тўриға ташланди. Чунки зинадан чиқишда анча эзилган, такаллуфгача кутишка тоқати қолмаган эди. Фотиҳадан сўнг ўлтурган ерида уст тўнини ешди, белидан камарини олиб ёниға қўйди, салласини чиқариб ёстиқнинг устига ташлади ва рўймоли билан манглайдаги терларини артиб ўзини елпиди:

— Хўб саломатмисиз, мирзо, хррр?

— Шукур, ўзларидан сўрасақ?

— Алҳамдулиллоҳ.

Сўнгра маҳдум Анвардан ҳол сўради:

— Бироз кечикдингизми, Анвар?

— Зарурроқ ишлар бор эди.

— Сармунший қазо қилиб, — деди Шаҳидбек, — ҳамма оғирлиқ сизнинг устингизга тушкан бўлса керак, мирзо, хррр?

— Шундай, — деди Анвар, — лекин баъзи вақт вилоятларга ошиғич юбориладирган нома ва фармонлар чиқиб қоладир. Шундай кезларда ҳатто тунаб ишлашқа ҳам тўғри келади.

Шаҳидбек қайта бошдан манглайига териблиб қолган терларини артди:

— Иложи йўқ, иложи йўқ...

Анвар ер тегидан маҳдумга кўз қирини ташлагач, ўрнидан туриб тўнини ешди ва зинага бориб кафшини кия бошлаган эди, маҳдум буюрди:

— Ичкарига кириб, хабар олинг, таом тайёр бўлган бўлса, олиб чиқсангиз ҳам маъқул.

— Хўб.

Анвар ичкарига кетди. Унинг орқасидан кузатиб турган Шаҳидбек маҳдумга қаради:

— Мирзонинг тарбиянгизга келганига кўб бўлган чиқар?

— Қарийб ўн тўрт йил.

— Ўз фарзандларидек бўлиб қолган-да?

— Ундан ҳам афзал.

— Ожизалари ҳам етиб қолган бўлса керак?

— Иншооллоҳ.

— Худо ёш берсин, — деди Шаҳидбек, — мирзони ўзларига домода¹ қилсалар ҳам бўлар экан, хррр...

— Ушбу мулоҳазамиз ҳам йўқ эмас, — деди маҳдум. — Мудомики, болани ёшлиғидан ўз фарзанди-

¹ Домод — куёв.

миздек парвариш қилдиқ, эндиликда ўзимизга домод ҳам бўлсин, деб ожизамизни сўратғучи кўб олий насаб хонадонлардан қатъи назар қилиб келамиз...

— Баракалла, — деди Шаҳидбек, — асли инсоф шудир... Иккиламчи, домодлиқ учун насабдан илгари илму адаб, фазлу камол лозимдирким, бу ҳам ўзларидан махфий эмас, хррр...

— Ҳабба, — деди маҳдум кўзини қисиб, — биз ҳам шу гапларни мулоҳаза қилиб қолдиқ.

Шаҳидбек маҳдумнинг маҳалла аҳлларида бўлиб, Худоёрхон закотчиларининг биридир. Мундан илгари Шаҳидбекнинг маҳдум билан унча яқинлиғи йўқ ва ҳатто ўзган йилларда маҳалла кишиларидан баъзиларини маҳдумнинг имоматига қарши қўзғатиб юрган эди. Домла билан дўстлашиш тарихи эрса икки-уч кундан беридир. Чунки шу кунларда Анварнинг сармунший бўлиш эҳтимоли шаҳарнинг катта-кичиклари орасида сўзлашилиб қолди. Шу эҳтимол натижасида маҳдумнинг дўст ва душманлари ўйлашга мажбур бўлдилар. Жумладан, бизнинг Шаҳидбек закотчимиз ҳам шу бир неча куннинг орасида қарийб бир чорак этини йўқотаёзди. Чунки закотчилар қисман бош мунший қўл остидаги молия бекларидирлар. Агарда Шаҳидбек маҳдум билан алоқасини тузатмаган ҳолатда Анвар мунший таъйинланиб қолса, бирар «фожиъа» бўлиш эҳтимоли бор эди. Шаҳидбек фикрича, гўё маҳдум Анварга: «Фалончибек фалон вақтда менга мундай адоват қилган эди. Энди фурсат келганда сен уни закотчиликдан бекор қил», деб буюрар, Анвар ҳам устозининг сўзини ерда қолдирмай сармунший бўлган кунидаёқ Шаҳидбекни хизматдан бўшатдирар эди...

Шаҳидбек Анварнинг сармунший бўлишини, табиъий, хоҳламас эди. Аммо Анварга қарши бир иш қилиш кучига ҳам молик эмас эди. Гарчи, ҳозирда Анварнинг сармунший белгиланиши бир эҳтимол бўлса ҳам, Шаҳидбек ҳар эҳтимолга қарши чора

кўриб қўймоқчи бўлди. Мундан уч-тўрт кун илгари маҳдумга яқинлашиш андишасида аввало унга иқтидо¹ қилиб, намоз ўқуди (илгари маҳдумнинг орқасида намоз ўқумас эди). Хуфтан намозидан кейин халқага кириб маҳдумнинг тиловатига сомеъ бўлди. Иккинчи кун эрталабки намоздан сўнг маҳдумга салом берди ва ундан аҳвол сўраб: ...»Ешитиб жуда хурсанд бўлдим, ҳар начук сармуншийнинг ўз кишиларимиздан бўлгани яхши; бу тўғрида ўрдалиқ оғайниларга илтимос ҳам қилиб қўйдим», деди. Маҳдум ўз ишида қанча пишиқ бўлса ҳам, лекин дўст билан душманни ажратолмас, яна тўғриси — неча йиллик адоватларни икки оғиз ширин сўз ёки беш пул манфаат эвазига унутиб юборғучи эди. Бунда ҳам шундай бўлди: «Баччаталоқ, адоватни ташлаб шайтонга ҳай берибди. Анварнинг сармунший бўлишига сўюнибдир, шайтони зўр бўлса ҳам, инсофи чакки эмас», деб Шаҳидбекка дўстона муомала қилди ва Анварнинг иши тўғрисида билганини сўзлади; ҳали аср намозиға чиққанда яна Шаҳидбек билан учрашиб сўзлашди ва Анвар «аҳмоқ»нинг бу ишка норизолигидан шикоятланди. Шаҳидбек бироз ўйлагандан кейин: «Мен ўзим мирзо Анвар билан бир сўзлашай бўлмасам...», деди. Чунки башарти Анвар бош мунший бўлиб қолса ва бунда ўзининг ҳам иштироки бўлса албатта... ҳа-дея. Шу мулоҳазада Шаҳидбекнинг кўзи аллақанча жойларни кўриб олди.

— Мирзонинг уйда бўлиш вақтини айтсангиз, ўзим олдиға кирар эдим, — деди.

Анвар «бекор гап, анчайин бўлмағур гап», деб маҳдумнинг бу тўғридаги саволларига аҳамиятсизгина қилиб жавоб берар ва шунининг учун маҳдум ҳам бу кунгача масалага ишончсиз қараб келар эди. Алҳол

¹ Иқтидо — тақлид қилиш, эргашиш.

эрса бу гап бутун Қўқон халқи оғзида сўзланиб қолди ва бунинг устига Султонали мирзо маҳдумдан жиддий илтимос ҳам қилиб кетди. Шу сабабларга биноан маҳдумнинг назарида Анварни кўндириш масаласи жиддийлашкан ва Шаҳидбекнинг ҳалиги сўзидан кейин ўз ёнига кўмакчилар, кенгашчилар олиш лузумини ҳам ҳис эткан эди. Шу мулоҳаза билан Шаҳидбекнинг ҳалиги таклифини маъламатнуният қабул қилди:

— Ҳабба... алҳол Анвар уйга келган бўлса керак; лозим топсангиз мен билан бирга марҳамат қилингиз, — деди.

11. МАҲДУМНИНГ ТАҲДИДИ

Анвар ўртага дастурхон ёзиб, икки лаган манти чиқариб қўйди, уч киши қамти ўлтуриб, манти тановул қилишдилар. Таом асноси Шаҳидбек секин-секин мақсадга ёндашиб келди.

— Халқ оғзида дув-дув гап, — деди манти чайнаб, — гўё сиз марҳум сармунший ўрнига насб¹ қилинар эмишсиз, деб... Бу ҳақиқат гапми ёки овозами, яхши пайқолмадиқ. Бу сўзнинг ҳақиқатини ҳозир ўзи сиздан эшитамизку ва лекин сизга хайрихоҳ бўлган тақсирим ва мендек кишиларни бу шойиъа² бениҳоят хурсанд қилди, хррр... Дарҳақиқат, бу мартабага ниҳоятда лаёқатингиз бор эканини ўрда арбобларидан ҳам эшитамиз...

Шаҳидбек сўзни шу жойга келтириб маҳдумга қаради. Маҳдум соқолидағи ҳамир ушоғини олиб, меҳмонни лаганга тарғиб қилди.

— Кеча ва ўткан кунларда, — деди маҳдум лагандан олган мантисини қўлида ушлаган кўйи, — бу шойиъаларга мен ҳам ишонмағандек эдим. Аммо бу кунги доврўқ мени ҳам таажжубка қўйди. Воқиъан

¹ Насб — тайинлаш.

² Шойиъа — ёйилган, тарқалган хабар.

Анвар сармуншийликка мансуб қилинса не гарой-иблиғи бор? Алҳамдулиллоҳ, фазли кофий, ақли солим¹, истеъдод бўлса боз инчинин²...

Анвар қўли лаганда экан, кулимсиб қўйди. Шаҳидбек кеч ҳарорати ва манти иссиқлиғи таъсирида яна ўбдан терлаган эди. Рўймоли билан манглай ва бўйин терларини артар экан, Анварга қаради:

— Хўш, мирзо Анвар?

— Шундай гаплар бор, — деди Анвар, маҳдумга кўз қирини юбориб, — аммо бу гаплар меним хоҳишим ва рағбатим хорижида бўлмоқда. Шунинг учун бу шойиғаларга аҳамият беришга арзимайдир.

Шаҳидбек маҳдум билан кўз урушдириб олди.

— Яъни сиз сармуншийликни хоҳламайсиз? — деб сўради.

— Албатта.

— Сабаб?

— Сабаби шулки, — деди Анвар, — кўзини дастурхоннинг алақайси нуқтасига тиккан ҳолда, мен бунингдек масъул, айниқса, тантаналик вазифаларга ҳаваскор эмасман.

— Албатта, шундай-ку, — деди Шаҳидбек, — аммо киши, алаҳусус³ сизга ўхшаш йигитлар ҳамиша бир ерда ўлтуриб қолмайдирлар. Тажриба, истеъдодлари ўскан сайин, юқорироқ мартабаларга мина борадирлар. Шунингдек, сизни ҳам юқори мартабага кўтармакчига ўхшайдирларким, хррр... бунинг сизнинг ҳаваскорлигингиз эмас, фазлингиз тақозо қилиб, бунда сиз асосан ҳар қанча қарши бўлсангиз ҳам, хррр... лаёқатингиз яна сизни бу хизматни қабул қилишга мажбур этадир.

— Кишилар муболаға қилгандек менда истеъдод йўқ, — деди Анвар, бошини кўтармаган ҳолда. — Ундан кейин ўрдага кечагина борган менга ўхшаш ёшлар-

¹ Ақли солим — соғлом ақл.

² Инчинин (инчунин) — шунингдек.

³ Алаҳусус — хусусан.

нинг «бош мирзо бўламан», деб умидланишлари айни бир кулгидир. Яъни, демакчиманки, бу вазифа тамаъида ўн, йигирма ва балки ўттуз йиллаб кўзини тўрт қилиб келган муншийлар, муфти ва шоирлар бор. Уларнинг ёнида менга ўхшаш бир ёш тажрибасизнинг ҳам тамаъланиши кулги эмасми? Айниқса, ўрдадаги урфи одатларни ва тажрибаларни ўз кўзидан ва бошидан кечириб турган кишилар томонидан бу шойиъани дуруст деб ишонилишига таажжуб қиламан...

Шаҳидбек қўлини артар экан кулди:

— Шу ишончсизлигининг ўзи ҳам бир болалиқ.

— Болалиқ, болалиқ, — деб қўйди маҳдум.

Манти тановул қилиниб битди. Маҳдум лаганлар тегини ичиб-ялади. Фотиҳадан сўнг, лаган ва дастурхонларни ичкарига элтмакчи бўлган Анварни Шаҳидбек тўхтатди:

— Лаганларни қўйиб турунг-чи мирзо, илгари ҳалиги масалани ешайлик.

Анвар қўлидаги дастурхон ва лаганни суфа лабига қўйиб ўлтурди. Маҳдум гулдурос билан кекириб, устидан «алҳамдулиллоҳ» ҳам деб олди.

— Хўш, мирзо Анвар?

— Гап бояғича, бек ака, — деди Анвар, — бу масала аҳамият беришка арзимайдир.

Шаҳидбек маҳдумга қаради. Маҳдум Анварни жеркти:

— Арзийдирми, йўқми, ахир, сўзга қулоқ бер-да, Анвар болам.

— Хўб, марҳамат қилсинлар.

— Эшитишимизга қараганда, — деди қўлини ўйнатиб Шаҳидбек, — жанобга манзур қилинганлар орасида сизнинг номзадингиз бор экан.

Анвар кулимсиди:

— Бор деб эшитдим.

— Ўрдадаги ишончлик кишиларнинг сўзларига қараганда, ёрлиғ сизнинг отингизга бўлар эмиш.

— «Бўлди» билан «бўлар эмиш» орасида катта фарқ бор.

— Хўб, — деди ўзини елиб Шаҳидбек, — биз бу иккисини бир ёққа қўяйлиқ-да, икки орадан «башарти бўлса» феълини олайлиқ, хе-хе-хе... Башарти ёрлиғ сизнинг исмингизга бўлиб қолса, сиз шунда нима қиласиз?

Анвар кулиб маҳдумга кўз қирини ташлади.

— Сиз бу «башарти бўлса»га ҳам ишонманг, бек ака.

Маҳдум хўмрайиб Анварга қараб қўйди. Шаҳидбек яна сўради:

— Ахир, шу эҳтимолга қарши жавоб беринг-да, хррр.

— Мен истеъфо ва узр аризаси берар эдим...

— Ҳамоқат!¹ — деди маҳдум ва тескари қараб олди.

Шаҳидбек таассуф қилган каби бошини чайқади:

— Бу сўзингиз билан бояғи гапингизга қарши бордингиз. Боя «мендан бошқа бўладирғанлар ҳам бор, мен бу ишқа умидланмасам ҳам бўладир», дегандек қилган эдингиз, ҳозир эрса бошқа нарсани айтасиз, хррр.

— Куфрони неъмат, нон тепкулик, — деди маҳдум. Анвар яна кулимсиди, аммо жиддий тус олган эди:

— Хайр, кишилар ўйлагандек, менинг мирзобошилиққа истеъдод ва лаёқатим ҳам бўлсин, агар ёрлиғ берсалар, бу вазифани қабул ҳам қилайин, — деди, — аммо анови — йигирма-ўттуз йилдан бери шу мансабнинг қайғусида келган кишилар тинч ётадир, деб ўйлайсизми, ҳар замон оёғимдан чалмайдирлар деб ишонасизми? Мана шу андишда тубан ва аҳамиятсиз бўлса ҳам, ҳозирги хизматимни аъло кўраман ва шу мулоҳаза билан тақсирим айтканларидек, куфрони неъмат қилмоқчи бўламан.

Шаҳидбек маҳдумга қаради, маҳдум Анварга қарши чиқди:

— Сен ўз ишингни билиб қилсанг, вазифангга суствлик кўрсатмасанг, — деди баланд товуш билан, — сенга бутун олам душман бўлганда ҳам бир мўйингни ҳам

¹ Ҳамоқат — аҳмоқлик.

қилолмас. Чунки ҳақ ҳамиша ғолибдир, ҳақсизлик эрса мағлуб. Тухмат ва бўҳтон хавфида маърақадан¹ юз ўтуриш — йигитларнинг иши бўлмас. Чунончи, ушбунинг мисоли туркийда ҳам бор: «Чумчуқдан қўрқиб, тариқ экмаган», деб қўрқоқ кишиларни масхара қиладирлар. Шунга ўхшаш сен ҳам чумчуқдан қўрқиб, тариқ экмагучилар хилидан бўлсанг... мен янглишиб юрган эканман-да, болам!

— Ҳақиқат... — деб кулди Анвар ва бироз ўйланиб тўхтади. — Ҳақнинг ҳақсизлиққа ғолиб келганини оғизда эшитсам ҳам, шу чоққача амалда кўралмадим, — деди, — масалан, мендан ҳам ўзингизга равшанроқдирким, мирзолардан Сайидхон, мулла Сиддиқ ва Мўминжонларнинг бошига қандай фалокатларни солмадилар, ҳолбуки ҳақиқатда улар хон ўйлаганча хиёнатчи кишилар эмас, фақат бу учавининг ёмонликлари бир неча адоватлик мирзоларнинг тўқума тухмат ва бўҳтонлари эди², Айниқса, ўзим бир неча йил-

¹ Маърақа — жанг майдони.

² Бир вақт Худоёр, «одил подшоҳ» бўлмоқ ниятида мазкур уч мирзони махфий равишда вилоятларга жўнатиб, уларга: «Золим бекларим, порахўр қози ва бошқа амалдорларим бўлса, менга билиб берингиз, мен уларнинг жазоларини бераман», деб буюрадир. Сайидхон, мулла Сиддиқ ва Мўминжон — бу учави вилоят, туманларда неча вақт махфий кезиб, бек, қози, умуман, мансабдорларни текшириб чиқадирлар. Уларнинг тўғри баҳо беришлари натижасида маъмурлардан қарийб тўқсон фоизи золим ва порахўр кўрсатилардирлар. Хон бу ҳолга ҳайрон бўлиб, ўрдадан бир неча кишиларга сирни очадир. Бу кишилар бояғи уч мирзонинг рақибларидан бўлиб, хонга иғво қилардиларким: «Мирзолар ўзларига пора бергучиларни яхши кўрсатиб, бермагучиларни ёмон кўрсатадирлар. Йўқса сизнинг овони адолатингизда шунчалик ёмонлар бўладими? Бу кўрнамаклар нафс сўзига кириб, жанобингизнинг аксар содиқ қулларингизни сиздан юз ўтуришларига ва салтанатингизга раҳна солишга сабабчи бўлмасинлар», деб «одил подшоҳ» бу иғвога лаққа учиб мазкур уч мирзонинг қулоқ-бурунларини кесиб, ўзларини ўрдадан ҳайдашқа ва улар кўрсаткан ўн фоиз яхши кишиларни ҳам ишдан олишга буюрадилар. Анвар эса юқорида шу воқеага ишорат қилмоқдадир.

дан бери ўрдада ишлаб, шунингдек ўз ора фисқу фасодларни ҳар кун учратмақдаман ва шунинг учун булганч бир муҳитда мундай талашлиқ вазифани ўз устимга олишдан хазар қиламан.

— Сенинг мисолинг, — деди маҳдум бирмунча кучанган ҳолатда, — нодиран воқифадир... Агар шундай ҳодисаларни ўйлаб турсанг, ўрдада эмас, ҳатто кўчада ҳам юришинг маҳолдир. Бахтинг бунчалик кулган экан, жабонат¹ билан давлат қушини қўлдан учуриш куфрони неъмат, болам!

— Ҳа, тақсир, — деди Шаҳидбек, — айна ҳикмат сўзлайсиз... Укам мирзо Анвар, бахт деган нарсаяигитка бутун умрда фақат бир мартаба қарайдир, хррр, агар шунда маҳкам тутиб қолсангиз, ҳўб, бўлмаса ҳаммаша отнинг кейинги оёғисиз—да.

— Тилак ва ташвиқотларингиз холисона бўлгани учун ташаккур айтаман, — деди Анвар, — яна шу ҳолда мени маъзур кўрасиз...

Маҳдум яна қизишди, ўнг кўзини қисиб, бир ёқлама Анварга қаради. Чунки ул жуда аччиғи чиққан кезларда кишига шу хилда қарар эди.

— Мен ким, Анвар?

— Сиз... Сиз устозим...

— Бас, устозингнинг, — деди маҳдум, — шу кунгача қайси таълимидан зарар ва қайси кенгашидан зоеғлиғ тортдинг?

— Нафдан бошқа ҳеч. Лекин ўз умримда бир густохлик² қилмоқчиман.

Маҳдум яна аччиғланиб, бир-икки тамшанди:

— Бошқа нарсага густохлик қилсанг қил, илло ҳозирғи инодинг айна ҳамоқат! — деди қўлини паҳсалаб, — агар мен сенга устоз ва ота бўлсам, бу ишка қулоқ қоқма, илло ўзинг бил, тузукми?!

¹ Жабонат — юраксизлик, қўрқоқлик.

² Густох — адабсиз, андишасиз; эркин, эрка.

Анвар индамади, чунки маҳдум кейинги жумла билан маълум бир таҳдидгача бориб еткан эди.

— Қизишманг, қизишманг, — деди Шаҳидбек, — мирзо Анвар сиз ўйлаған йигитлардан эмас. Албатта, мирзо Анвар айткандек, хррр... ўрдада ўшандай гаплар ҳам йўқ эмас ва лекин мен азмойишчи¹ бўлсам, хрр, шуни айтиб қўяйки, ўрдадаги каттадан кичик мирзо Анварга ҳурмат билан қарайдир. Чумолини офритмаған кишига ким ҳам адоват қилсин, хррр...

— Ҳабба! — деди маҳдум, — энди нима қолди; орада гўдаклик хавфидан бошқа ҳеч гап йўқ... Ойиға қирқ тилло вазифа, анвоъи ҳадяи шоҳона, яна — элдан кўриладирган обрў, ҳурмат, ҳай, ҳай, ҳай...

Маҳдумнинг кейинги жумласи Анварни кулимситди. Кучланиб жиддиятини сақлаған ҳолда:

— Ҳозирча мени бош мунший қилиб ёрлиғ берганлари йўқ, — деди, — шунинг учун бу тўғрида сўзлашиш менга қолса ҳали эртароқ кўринадир.

— Мен ҳам буни билиб турибман, болам Анвар — деди маҳдум мулойимлашиб. — Башарти бу мартабани Худойи таоло сенга насиб қилса, ҳалигидек болалиқ ақлинг билан нобуд қилиб қўймағил, деб сўзлайман. Эшитишимга қарағанда, жанобга бир ариза ёзиб, узр баён қилмоқчи эмишсан...

— Ким айтди?

— Ким айтганини қўябер, аммо бояғи ҳаракатларинг бу кори баддан ҳам қайтмаслигингга бизни ишонтирадир. Дарҳақиқат, ушбу хабар тўғрими?

— Сизга арз қилған киши балки билиб сўзлагандир... Башарти сиз бу фикримни маъқул топмасангиз... албатта.

— Ҳабба, — деди маҳдум тамом очилған қиёфатда, — гўдаклик лозим эмас, жабонат кўб мазмум² су-

¹ Азмойиш — мушоҳада, ўйлаш.

² Мазмум — айб, ёмон.

фат, «Осилсанг ҳам баланд дорға осил» мақоли кўб пурҳикмат сўз.

Маҳдум шу гапни айтиш ораси қонеъ¹ ва мағрур Шаҳидбекка қараб олди. Чунки ул бу мағруриятка икки жиҳатдан ҳақли эди; «башарти сиз маъқул кўрмасангиз...», деб Анвар ўз ризолик сиёқини маҳдумнинг ёлғиз шахси билан билдирди, ҳам шу жумла билан устозидан бошқаларнинг ўз раъйига қарши бора олмаслиқларини онглатди.

Яхшигина тушурилган манти ва одатдан ташқари энтикиб, ҳаллослаб кўб сўзлаш натижасида Шаҳидбек чарчаб, ёстикқа суяниб қолган эди. Шунинг учун ул икки орадаги онглашишни ёнбошлаган кўйи табрик этди:

— Балли, мирзо, балли, гап шундай бўлсин, хррр...

Бир-икки пиёла чой ичишкандан сўнг, маҳдум билан Шаҳидбек фотиҳа ўқуб, шом намозиға қўзғалишдилар. Анвар Шаҳидбекни ўрта эшиккача кузатиб борди. Шаҳидбек Анвар билан хайрлашар экан:

— Иншооллоҳ ёрлиғ оларсиз, деб ўйлайман... Бир неча закотчилар тўғрисида сиз билан кенгашадирган гаплар ҳам бор. Ўз фарзандимиздек йигитсиз, сизнинг мирзо-боши тайинланишингиз бизга айти муддао, — деди.

— Ёвда бўлса, тезағи тегар эмиш. Анвар ўз болангиз-да.

Анвар уларнинг сўзига қарши мажҳул бир вазият сақлаган ҳолда бош қимирлатиб суфага қайтди.

12. БАХМАЛБОҒДА ФАҚИР БИР ОИЛА

Анвар 1267²-нчи ҳижрия миёналарида Қўқоннинг Баҳмалбоғ маҳалласида³ фақир бир оилада дунёга келди. Оналар туққан болаларини сизга «тилаб-тилаб ол-

¹ Қонеъ — рози.

² Мелодий ҳисоб билан 1850 — 51 йиллар.

³ Баҳмалбоғ маҳалла — духоба тўқуйдурғанлар маҳалласи (муал.).

ған фалоним», деб, оталар «Худой берган ўғулча» деб тақдим этадилар. Аммо бизнинг Анвар бўлса онасининг «тилаб-тилаб олгани» эмас ва отаси ҳам уни «ўғулчага» ҳисобламаган эди. Отасининг касби бўёқчилик, ҳамиша ярим белидан нил сувига чўмилиб ётқан бир камбағал ва бир қарич, икки қарич болалардан бештасига дада эди. Шу беш боланинг ёнига иззатсиз, ҳурматсиз олтинчи «меҳмон» бўлиб, бизнинг Анвар қўшилди. Яъни Анвар тилаб олинган бола эмас, дадаси билан онасининг тилакларига қарши, фақат уларнинг бахтсизлик ва қашшоқлиқларига хизмат қилғучи бўлиб туғилди. Бола тилаб олинса, сўйинч-қувонч, нораҳи-сурнайчи ва шунга ўхшаш чўзма-чалпак, исчароғ маросимлари нуқсонсиз ижро этиладир. Аммо Анварнинг дунёга келиши мундай маросим, тантаналар ва орзу-ҳаваслар билан бус-бутун алоқасиз эди. Масалан онаси ўз ёнига доя чақириб такалуфланмади, тўнғуч қизи Нодиранинг кўмагида туғди; болаларини қўни-қўшнига сўйинчи учун чиқармади. Чунки қўшнилариинг қайси ҳолингга туғдинг?» ёки «ўзи ўлгурит мижозми?», деб таъна қилишларидан чўчиди.

Шу ҳолда етти-саккиз кунлаб Анварнинг дунёга «ташрифи» сир бўлиб кечти. Анвар оҳорлиқ янги йўргак кўрмаганидек, оғаларидан бирининг эски бешигига тўққузинчи кун беланди эмас, тиқилди.

Анварнинг «чилласи чароғ кўрмаган» бўлса ҳеч боки йўқдир, бироқ йигирма кунлаб бешиқда исмсиз ётиши қизиқдир, чунки янги «қадрлик меҳмон»га от қўйиш на отасининг эсига ва на онасининг хотирига келган эди. Орадан йирима кун ўтса-ку, болага исм қўймасалар, деб ота-онани айблаш оғир. Балки Салим бўёқчининг тирикликдан қўли бўшамагандир. Анорбибининг бўлса олти боланинг хархашасидан қулоғи тинчимай мияси суюлгандир, ҳарҳолда бу «қадрлик» боланинг оти муҳтарам маҳалла имоми тарафидан қўйилмаганидек, ота-она томонларидан ҳам насиб бўлмади.

Исм қўйиш вазифасини йигирма иккинчи кунларда ўн икки ёшлиқ Нодира адо қилди.

Нодира ўз яқинларидаги махдумлардан бирининг боласини яхши кийими, айниқса, ёқимлиқ эшитилган «Анвар» исмига суқланиб, ҳавасланиб юрар эди. Ўйлаб-нетиб турмади-да, янги чақалоқ укасининг отини ҳам «Анвар» деб атади ва бешиқда чалқанча ётиб, нурсиз қора кўзлари билан дадасининг фақир ҳаётига «разм қўйган» бу чақалоқнинг теварагидан айланиб, «Анваржон, Анваржон!» деб хитоб қила бошлади. Шунини ҳам айтиб қўйиш керакки, Анварнинг дунёга келишини бирдан бир табрик этиб сўйинган шу Нодира эди. Сўнгроқ яна унга оналиқ мартабасида қолғучи, ҳатто шу кунгача Анварнинг энг меҳрибон кишиси бўлиб келгучи яна шу Нодирадир.

Шу йўсун Салим бўёқчининг мавридсиз лайлаклари ичида бемаҳал ғуррак бўлиб Анвар ҳам яшай бошлади. Болалари кўпайган сайин Салим аканинг иши ҳам кейинга кетканидек, кундан кун, эҳтиёждан эҳтиёжга ўтиб борар эди. Анвар уч ёшқа кирганда, беш йиллардан бери Салим акага ёпишиб олган бобосир касали унинг ёқасидан олиб йиқитишга муваффақ бўлди. Яъни Салим ака қонсираб, дармонсизланиб ётиб қолди. Муолажага пул керак, мундан ҳам илгари оиланинг умумий касали бўлган озиққа ҳам шу нарсаси керак. Салим бўёқчи сармоясидаги нил, туз ва шунга ўхшаш дастмояларни сотиб муолажа қилдирган бўлди. Дард анча улғайган эди. Бу чиқимлар фойда ўрнига зарар келтирдилар. Дўкон дастгоҳини сотиб, рўзғор қилди. Булар ҳам биткандан кейин бу оиланинг оғир кунлари бошланди. Очиқ, яланғочлиқ, айниқса касал боқиш.

Шу қиш айниқса қаттиғ келган эди. Совуқдан сақланиш учун уларнинг ҳозирликлари йўқ. Ўпкасига совуқ тегдириб Салим аканинг тўртинчи боласи ўлди. Кўкламга чиқар-чиқмас Салим бўёқчининг ўзи ҳам дунё билан видолашди. Бунинг устига Анвар, яна икки

оғасига қизамиқ тошиб бир бола мунда ҳам ўлиб берди. Шу йўсун олти ой ичида Анорбиби эридан ва икки боласидан айрилиб, тўрт гўдак орасида тирик бева бўлиб қолди. Нодиранинг бўйи чўзилиб қолган, ҳар начук бир жойини топиб кетар, аммо учта ёш боланинг иши қийин эди. Эридан болаларнинг тарбиясига ярарлиқ ҳеч гап қолмаган, бир-иккита хум, уч-тўртта мўнди ва шунга ўхшаш резров, бошқа бир боло ҳам йўқ. Анорбиби меҳнат билан яшаб, етти-саккизни туғиб, ёши ҳам қирқларга бориб, тусига ажин кириб, кексаймаса ҳам қаримсиқ бўлиб қолган, шунинг учун бирартага тегиб олиши тўғрисида ўйлаш ҳам беҳуда.

Анорбибига ўхшаш тул хотинларнинг қиладирган ишлари ҳар кимга ҳам маълум: маҳаллада дастурхончилик, бойлар эшигида оқсочлик, ҳунармандроқ бўлса — кинначилик ва ҳоказо. Анорбиби шу ҳунарларнинг ҳамасига ҳам қобилият эълон қилиб, болаларини боқиб фикрига тушди. Ва бу орада қизи Нодирани бир бўзчи боласига узатиб, юкини ҳам бироз енгиллатди.

13. ТАНИЙСАНМИ, ШУ ЖАЖЖИ ҚИЗНИ?

Фалакми кажрафтор, турмушми бемаза, ҳарҳолда Анварларнинг толеъи яна пастлик қилди. Бир кун Анорбиби биравникида юмуш қила туриб тўсиндан оғриб қолди, бир соатнинг ичида тилидан ҳам айрилди. Занбилга солиб ўз уйига келтириб ташладилар. Болаларнинг фифони фалакка чиқди. Куяви табибга югурди. Натижада юрак фалажига йўлиққани маълум бўлиб, шу кун кечаси ҳатто уч гўдаги тўғрисида бир оғиз васият қилолмай вафот этди. Мозорға элтдилар. Тобут олдида икки оғаси билан олти ёшлиқ Анвар ҳам йиғлаб борди.

Ўн бир ёшлиқ Темир, тўққиз ёшлиқ Қобил ва Анварларни тарбия қилиш оғирлиғи Нодиранинг устига тушди. Марҳума онасининг ёдгорлари бўлган бу уч болани бегоналар қўлида хор қилиб қўйишни

Нодира истамаса ҳам, эрининг фақирлиғи бунга монъеъ эди. Таъзия кунлари ўткандан кейин ўғулликқа деб сўрағанларға икки болани бериб юборди ва Анварни ўзи билан олиб, онасининг қақир-қуқурларини бир аравага ортиб эрининг уйига келди.

Нодира онаси ўрнига Анварнинг бошини силади, ювиб-таради ва Анварнинг истиқболи учун қайғирди. Отаси ва ўз эрининг касбларига яхши баҳо бермагани учун Анварни бошқа киши қилмоқ фикрига тушти. Уни ўқутмоқчи, ҳатто мадрасаларга юбормоқчи ва шу йўсун муллалиқ даражасига еткузиб, отасининг уйига чароғчи қилмоқчи эди. Анварни ўзлари турган маҳалладан бир гузар нари бўлган Солиҳ маҳдумнинг мактабига берди. Анвар «тахта»дан ўқуш бошлади, зеҳнининг тиниқлиғидан бўлса керак, ўн бир ёшида саводи чиқаёзди. Бироқ ўқишда қанча бахтли бўлса, пешанада ўшанча бахтсиз эди. Шундоғки, Нодира икки болалик бўлган эди. Эри: «Укангга едириб-кийдирайми ёки ўз болаларингними? Укангни кишига шогирд бериб юбор», деб Нодирани қисташга турди. Бечора Нодира оғир ҳолда Анварни кишига шогирд бериб, ўқушини зоеъ қилишга кўзи қиймайдир, эрига муқобала учун ҳеч бир мантиқ тополмайдир. Чунки эрининг ҳоли ўзига маълум. Шу йўсун яна бир йил ўтиб, Анвар тўғрисида эри билан аччиғ-тизиқ бўлган бир кун паранжисини ёпиниб кўчага чиқди ва тўғри Солиҳ маҳдумнинг уйига борди. Шу вақтларда Солиҳ маҳдумнинг онаси Марғилонга кетмаган эди.

Нодира Моҳлар ойимға йиғлаб ҳасрат қилди. Ҳамма саргузаштларини бирма-бир сўзлади. Шу бола учун эридан чеккан изоларини чизиб:

— Улуғ даргоҳларингизга шу ятим боланинг умри зоеъ бўлмасмикин, ўқуши жуванмарг қилинмасмикин, деб келдим. Бир парча нонларингизни аямай, ятим бошини силасаларингиз, деб келдим, — деди.

«Қуш тилини қуш биладир», деганларидек, Нодиранинг самимий арзи бандачилиги Моҳлар ойим билан Нигор келиннинг юракларини эзди ва шу онда Моҳлар ойим мактабхонадаги болалар ичидан Анварни чақиртириб олди. Анвар келишкан, дўндиқ бола эди.

— Домласи мақтайдирган ўзимнинг зеҳнлик болам-ку,— деди Моҳлар ойим Анварни кўриши билан ва Нодирага таскин берди.

— Хўб, қизим, хўб, поччаси боқмаса боқмасин, мен ўзим боқаман, ўқутиб катта мулла қиламан.

Анвар поччасининг кейинги кунлардаги дағал муомалалари сабабини ўйлаб, хафаланиб юрар эди. Моҳлар ойимнинг ҳалиги сўзи билан масалага тушунди ва ятимона бошини қуйи солди. Бу ҳолдан опаси таъсирланиб, кўзига ёш олди.

— Йиғламанг, жувон, — деди Моҳлар ойим, — йўқлиқ қурсин, — йўқлиқ. Поччаси камбағал бўлса, унда ҳам гуноҳ йўқ, ҳамма гап тақдири азалдан. Яхши: бу кунданоқ бола сизникига бормайдир, ўз ёнимда ўғлим бўлиб ётадир. Отинг нима, катта йигит?

— Анвар...

— Оҳ, отинг ҳам ўзингга ўхшаш чиройлик экан... Манови дўндиқ қизни танийсанми?

Шу ўртада ўйнаб юрган олти ёшлар чамалиқ Раъно югуриб келиб, Моҳлар ойимнинг бағрига кирди. Анвар ўзидан ҳам дўндиқроқ Раънога қараб кулди:

— Раънохон, — деди.

Моҳлар ойим Раънони бағридан чиқариб буюрди:

— Бор, Анвар аканга салом қил!

Раъно келинларча Анварга салом қилди ва жазб қилинғандек Анварнинг яқиниға бориб тўхтади.

— Кўриш, Анвар! — деди ойим.

Анвар Раънони бағриға олиб қучоқлади. Шу ҳолда Моҳлар ойим кулимсиди.

— Агар ўлмасам, шу дўндиқ қизимни бериб, Анварни ўзимга қуяв қиламан.

Анвар уялиб бағридағини бўшатиб юборди. Хотинлар кулишдилар. Шу йўсун Нодира Моҳлар ойимдан жуда хурсанд бўлгани ҳолда уйига қайтиб кетди.

Ўз уйида бир нонхўр ортиши маҳдумга, албатта, ёқмас эди. Бироқ, онасининг раъйини қайтаришдан ҳам ожиз эди. Шундоғ ҳам бўлса, «томоғи-ку, енгил, кийими оғирроқ. Кийимини онасининг устига қўймаб-сиз-да» — деди. Моҳлар ойим «Кийими бир гап бўлар. Кишилар масжид, мадраса солғанда, биз бир ятим боқсақ, арзимайдими? Сенга оғирлиқ қилса, ўз бисотимдан кийинтирарман, болам», — деди.

Анвар ўн икки ёшида учунчи оилани кўрди. Лекин бу охирғиси Анвар учун ҳар жиҳатдан ҳам қулай бўлди: ўқушини давом этдирар, қорни панжшанбалик нонлар билан тўқ, уст-боши ямоқ бўлса ҳам, яланғоч эмас эди. Бу учунчи оилага кўчишда Анварни энг хурсанд қилган нарса мактабдаги болаларнинг озор беришларидан қутилиши ва домланинг асранди ўғли мақомини олиши бўлди. Болалар уни эҳтиром қилмасалар ҳам унга бурунғича ёмон муомала қилишдан ҳайиқиб қолдилар. Анварга бу уйда ортиқча юмиш ҳам йўқ, чунки ҳар қанча уй хизматлари мактаб болаларидан ортмас, ўқушдан бўшаган вақтини Раънони ўйнатиб кечирар эди.

Ўн уч ёшида мактаб прўграммасини битириб, ёш бўлса ҳам халфалик, яъни домлаға кўмакчилик қила бошлади. Ва ҳар кун болалар озод бўлгандан кейин маҳдум унга кофиядан¹ дарс берар ва «Гулистони Саъдий»дан бир неча банд ўқутиб, маъноси билан ёдлатар эди.

Ўн беш ёшида мактабни ёлғиз ўзи идора қилиш даражасига етканидек, яхшигина форсийхон ва бир даража араб тилига ошно бўлди. Маҳдум мундан бир

¹ Кофия — араб тили грамматикаси.

неча вақт илгарилар Анварни мадрасага узатиш тўғрисида сўзланиб юрса ҳам, ҳозир бу гапни оғзиға олмай қўйди. Чунки мактаб ишида ялқовланиб Анварга суяниб қолди ва мадраса масаласини унутдириш мақсадида, араб, форс наҳв сарфидан¹ ўзи дарс беришка киришди.

Маҳдум Анварга шу жиҳат билан иноқ эди. Аммо Моҳлар ойимнинг Анвар билан муомаласи холис ва самимий бўлиб, ул Анварга ўз боласидек меҳрибон ва ҳар вақт: «Кўнглингни бузма, Анвар йигит; кўрасанми шу жажжи қизни? Албатта сенга бердираман!» дер эди. Лекин Моҳлар ойим ваъдасига еталмади. Маҳдумдан аразлаб Марғилон кетишка мажбур бўлди. Бироқ, кетар чоғида ҳам Анварни унутмади. Нигор келинни ўз ёниға чақириб: «Куявлик учун Анвардан яхшироқ, йигитни тополмассиз, Раънога Худойим умр бериб, бўйи етса, албатта Анварга бердиргин» — деди.

14. ЧИН ЎРТОҚ

Анвар ёшлиғида бўшангғина бир бола эди. Ўз тенгги болалар билан оз алоқа қилар, уларга кам аралашар ва ортиқча ўйнаб-кулмас, ҳамиша унинг кўзида бир мунг ётар эди. Бу ҳолат балки оила бахтсизлигидан, ота-она бағрида яйрамағанлиқдан туғилғандир, десак, унинг икки оғаси мундай эмас эдилар. Бир онадан алвон хил бола туғиладир, деганларидек, Анварнинг яратилиши оғалариға нусбатан бошқача эди. Маҳдумнинг уйида тура бошлағач, Анварда бироз ўзгариш кўрилди. Шунда ҳам болалар билан алоқасини эскича юрутиб, фақат Раъно ёнидағина ўйин-кулки боласиға алишинар, Раънони етаклаб боқчаға, кўчадаги катта сув бўйлариға чиқиб ҳамроҳини боқчадағи гулларнинг

¹ Наҳв — синтаксис, сарф — морфология.

исми, учиб юрган қушларнинг навъи, катта оқар сувлар ва айниқса Раъно каби ёш қизчалар учун бу сувларга йиқилиш хавфи ва шунингдек, бошқа масалалар билан уни танишдирар, кўчада ўлик кўтарганларни кўрса, бирарта боланинг отаси ёки онаси ўлганлигини сўзлаб, бунинг орқасидан: «Меним ҳам онам ўлганда ўшандоқ қилиб кўтарган эдилар... Мен ҳам шу боладек мозорға йиғлаб борган эдим», деб қўяр эди. Раъно ҳам Анварнинг сўзига диққат билан қулоқ солар ва кўпинча ҳисобсиз саволлар ила уни кўмиб ташлар, лекин Анвар зерикмас, ҳар бир сўроққа жавоб бериб, Раънони қаноатландиришға тиришар эди.

Анвар ёш бўлса ҳам жиддий ва кичкина мияси муҳокамага қобил, бошқа кишилар устига тушкан бахтсизликдан ҳам мутаассур бўлғучи эди.

Бола чоғиданоқ энг яхши кўрган нарсаси гулзор ва ундаги гуллар эди. Маҳдумнинг оиласига келиб тура бошлагандан сўнг боқчанинг гулзор қисмини ўз идораси остиға олди. Гулларни суғориш, ўтларни юлиб, тозалаш вазифаларини ўзи бажарди. Гуллардан ҳеч кимга уздирмас, бир боланинг узиб олганини кўрса, ўзи хафа бўлганидек, болани ҳам хафа қилар эди. Болаларнинг дарағи билан ҳар кимнинг уйида бўлган янги гуллардан кўчат ва уруғ олиб, йилдан йилга гулзорни бойитди. Ёз кунлари келса, болаларни капалак ва олтин қўнғуз тутиб келишка буюрар; қийнамай, озор бермай заҳасиз капалак тутиб келганларга сабоғини ўқутиб қўйиш билан мукофот берар, капалак ва олтин қўнғузларни гулзорда учуриб юборар, агар улар гулларга қўниб қолсалар, ўзида йўқ сўюнар эди. Шунинг учун аксар ёз кунлари маҳдумнинг боқчаси оқ, нимранг, ола, зангор, малла, ложувард ва бошқа тус капалакларнинг ял-юлт учишлари билан алоҳида бир кўринишка киярар, Анварнинг ўқушдан бўшаган кезлари гуллар ичида ва шу капалаклар орасида кечар эди.

Анвар ҳар ким учун ҳам сўйимлик ва хушмуомаласи барчага баробар эди. Аммо айниқса хуш кўрган кишиларидан биринчиси Раъно ва иккинчиси мактабдаги шогирдлардан сабоқдош шериги Насим исмлик бола эди. Насим билан Анвар жуда яқин дўст, бир-бирини онглағучи сирдош ўртоқ эдилар. Гарчи Насимнинг отаси Қўқоннинггина эмас, бутун хонлиқнинг танилган кишиларидан ва бу икки боланинг синфий айирмалиқлари ер билан кўкча, лекин ёш дўстлар бунинг фарқиға етмаслар, Насим «хоннинг мирзабошисининг ўғлиман», деб ҳаволанмағанидек, Анвар ҳам «Салим бўёқчининг яtimi, Солиҳ маҳдумнинг асрандисиман», деб андиша қилмас эди. Бу икки бола бир жойда суҳбатка киришсалар, четдаги бир киши Анварни йиртиқ бўз кийимлар ичида ва Насимни шоҳи-адраслар билан фарқ ҳолда кўриб, албатта «бу гадоибачча билан бекбаччанинг ўзаро нима муносабатлари бор?» деб таажжубланар, лекин дўстлар ҳали бунинг айирмасини идрок қилмаслар эди.

Аксар жумъа кунлари маҳдумдан изн олиб, Анвар шу ўртоғининг уйига борар, кечкача Насим билан «суҳбатлашиб» қайтиб келар эди. Анвар шу муносабат билан Насимнинг отаси Муҳаммад Ражаб пойгачининг илтифотиға ноил ҳам бўлди. Насим ўртоғи Анварнинг ятимлиғини отасиға билдириб, мажбур қилган бўлса керак, бир неча ҳайит мавсумларида Муҳаммад Ражаббек Анварга кийимлар ҳам берди. Бу илтифот икки дўстнинг алоқаларини бир-бирларига яна қаттиғроқ боғлади, айниқса, маҳдумнинг димоғини чоғ қилди. Зеро, Анварнинг, Муҳаммад Ражаб каби бир кишининг ўғли билан дўстлашиши бир камолат бўлганидек, дўстлиқнинг ҳатто сарполар кийишкacha бориб етиши маҳдумнинг назарида яна айни фазилат эди... Шу сарпо кийиш воқиъасидан сўнг маҳдум Анварга бошқача қараб қолди ва ичидан «сен одам бўладирган кўринасан», деб қўйди.

Бахтка қарши, бу дўстлиқ алоқаси узоқ давом эталмади. Бир кун орадағи дўстлиқ риштасини ўлим яғмогари келиб узди. Насим ўн беш ёшлар чамасида чечак касали билан оғриди ва замонасидағи чечакдан эмлаш аҳамиятига тушунмаганлиқ, яъни хонлиқ жаҳолатиға фожия қурбон бўлди. Муҳаммад Ражаббек ва оиласи учун бу мусибат, албатта, оғир эди. Бироқ, улардан ҳам Анвар учун оғир бир ҳасрат бўлди. Ҳатто, кўз ёшини марҳумнинг ота-онасидан ҳам кўброқ Анвар тўқди десак, муболаға қилмаган бўлурмиз. Уч кун мактаб ва маҳдумни унутиб, Муҳаммад Ражаббек ҳавлисида туриб қолди. Ҳар оқшом Насимнинг қабри устида бир соатлаб йиғлаб ўлтурди. Бу ёшнинг самимий чин дўстлиғи ва ўртоғиға садоқати ҳар кимни таажжубка қўйди.

Анварнинг биринчи мартаба марҳум дўстига атаб ёзган марсияси мотамлик ота-онани яна бўзлатқан эдиким, биз марсиядан бир неча мисраъини қуйида кўрсатамиз:

*Очилмай сўлса ҳар гул ғунчаси пиру жувон¹ йиғлар,
Эмас пиру, жувон, балки ҳамма аҳли жаҳон йиғлар.*

*Ажал яғмогари боғи зако² ичра узиб занжир,
Раҳмсиз эзса маъсум лолаларни, чун хазон йиғлар.*

*Насимим кетди оламдин мени қайғу аро ташлаб,
Кўзимдин оқса хун ҳеч бир ажаб йўқ, чунки
қон йиғлар.*

*Жаҳонда эрди танҳо мен ятимга ҳамнишин, дилдор,
Ғарибликнинг диёрида адашкан нотавон йиғлар...*

¹ Пиру жувон — кексаю ёш.

² Боғи зако — ақл боғи.

Мулла Муҳаммад Ражаббек пойгачи ўғлининг содиқ дўстига шу кундан эътиборан бошқача қараб қолди. Бир жиҳатдан маъсумият, иккинчидан кўриниб турган истеъдод Муҳаммад Ражаббекни Анварга илтифот этишка мажбур қилди. Гарчи Анварнинг юқоридаги марсияси болалик хархашасидан иборат эди эрсада, яна унинг истиқболидан хабар олиш учун яхши мезонлиқ вазифасини ҳам ўтар эди.

Мулла Муҳаммад Ражаббек аввало ўз илтифотини Анварнинг марсиясидан бир байтини Насимнинг қабр тошига олиш билан бошлади. Сўнгра Анварнинг «дунёда мен ятим ўртоғингга танҳо сирдон ва дилдор (кўнгил кўтаргучи) эдинг. Бу кун мен сендек дўстдан айрилиб, яна ғурбат диёрида нотавон йиғлайман!» деб афсус ва надомат қилишига қарши, яъни Анварнинг ятимлик ва ғариблигига йўл қолдирмаслиқ учун мулла Муҳаммад Ражаббек ўғлининг содиқ дўстига ўз оталиғини кўрсатмакчи бўлди.

Анвар уч ҳафтагача хатми қуръон кечлари Муҳаммад Ражаббек уйига келиб турар эди. Охирги хатми Қуръон кечи Муҳаммад Ражаббек Анвардан аҳвол сўради:

- Домлангиз саломатми?
- Шукур.
- Ўқушингиз яхшими?
- Бирмунча.
- Домланинг уйида турасиз?
- Тақсир.
- Сиқилмайсизми?
- Йўқ.
- Илми ҳисоб ўқуғанингиз борми?
- Йўқ, тақсир.
- Домлангиз илми ҳисобни билурмикин?
- Билмаслар деб ўйлайман.
- Агар мен бир домла таъйин қилсам, ҳисоб ўқуйсизми?
- Устозим рухсат берсалар, албатта ўқуйман.

— Хўб... бўлмаса эрта кечка домлангиз шу ерга келиб, менга учрашсин.

— Хўб, тақсир.

Эртаси куни маҳдум келди, Муҳаммад Ражаббек маҳдум билан сўзлашиб, Анварни ўрда хизматига олиш фикрида бўлганлигини, бунинг учун арабча, форсийчадан яна ҳам чуқурроқ маълумот олиши лозимлигини ва ҳисоб ўрганиши кераклигини айтди. Маҳдум Муҳаммад Ражаббекнинг Анварга мунчалик марҳамати учун бироз шошиб қолса ҳам, лекин бу меҳрибончилик сабабига яхши тушунганлиги жиҳатдан аввало бекнинг ятимпарварлигини, сўнгра Анварнинг зако ва истеъдодини махтади. Анварни одам қилиш йўлида чеккан ўз машаққатларини ҳам шикоят йўсунида сўзлаб чиқгач, бу кунларда эҳтимоми том¹ бирлан Анварга форс ва арабийдан дарс бериб турганини ва алҳол ҳам Анвар форсийча тазкира ва таҳрирлар ёза олишини баён қилиб, неча хил узрлар ичида ўзининг илми ҳисобдан баҳрасизлигини билдирди, яъни Анварнинг илми ҳисоб ўрганиши учун бошқа муаллим керак бўлур, деди. Муҳаммад Ражаббек бу тўғрига ўзи домла тошмоқчи бўлиб маҳдумга рухсат берди.

15. МАҲДУМНИНГ БАХТИ

Шу кундан бошлаб Анварнинг ҳаётида янги саҳифа очиладир. Яъни маҳдум Анварга илгаригича — истиқболи қоронғу бир ятим, деб қарамай, балки Анвар каби ўз ўғли бўлмаганига ўкуна бошлайдир. Дарҳақиқат, унинг ўкунишига арзийдирган чигил масалалар ҳам туғуладирким, масалан: Анвар ўрда хизматига кириб қолса, ойиға беш тилло, ўн тилло нақдина даромад қилиб турса, бу маблағлар...

¹ Эҳтимоми том — бутун диққат билан.

Шундай истиқболдағи бу «маблағлар» масаласи маҳдумнинг ичини ари бўлиб талайдир. «Ўн ёшдан бери ўқутиб, едириб, кийдириб келаман: албатта, даромад маним ҳаққим бўлур», деб ўйласа ҳам, бу ҳукмидан ўзи унча рози бўлинқирамайдир. Ҳарҳолда масала чигил...

Моҳлар ойимнинг Раънони Анварга бериш тўғрисидағи «беъмани, аҳамиятсиз» сўзлари ўша вақтларда маҳдумнинг энсасини қотирган бўлса, ҳозир шу ҳақда чинлаб ўйладигина эмас балки «ҳалигидек Анварнинг бахти очилиб кетса, нима маломати бор. Ятимлик айб эмас, инсон учун фазлу камол лозим, кулиб турган бахт ҳожат, наслу насабнинг ҳеч аҳамияти йўқ. Раънонинг ҳуснига ҳар ким ҳам таҳсин қилур: Анвар албатта йўқ демас... Бу борада мол ва жонни бир қилишдан бошқа маслаҳат йўқ», деган қарорга дафъатан келиб қолди. Мундан бирар ойлар илгари Нигор ойимға: «Анвар балоғатга етаёзди. Сен билан Раънога шаръан номаҳрам, ундан қочишларинг лозим», деган бўлса ҳам, бу буйруқ ҳозиргача амалга ошмаган эди ва бундан кейин ҳам амалга ошмайдирган бўлди. Зеро, маҳдумнинг фикрича Анварга оғир туюлиш эҳтимоли бор эди...

Анвар Муҳаммад Ражаб пойгачи тарафидан белгиланган бир муфтида ҳисоб, иншо (таҳрир) қоидаларини ўргана бошлади. Маҳдум ҳам жон отиб араб ва форсийдан таълимни кучайтирди. Анвар бир йил ичида ҳисоб ва иншо қоидаларини ўрганди. Ва бошқа дарсларида ҳам яхши муваффақият қозонди, ҳам шу кўкламдан эътиборан ҳар кун ўрдага бориб, Муҳаммад Ражаб мунший қўл остидағи мирзолар ёнида дафтардорлиқ, номанавислик усуллари тажриба қила бошлади. Бир йил чамаси маошсиз тажриба кўрди. Шунда ҳам ҳафта сайин Муҳаммад Ражаббек ўз киссасидан уч-тўрт танга чой пули бериб турар эди. Анвар шу арзимаган уч-тўрт тангани ҳам маҳдумнинг қўлига келтириб берар ва ҳафта сайин

ўзига устозининг умидини каттароқ боғлатиб борар эди.

Анвар бир йиллик тажрибада ўрдадаги дафтардорлик, форсийча ва туркча номанавислик¹ ҳунарларини тамоман деярлик ўрганиб тажрибалик мирзолар қаторига кирди. Сармуншийнинг оғзидан чиққан маънони тартибқа солиб нома, ёрлиғ ёки бошқача бир тазкирани таҳрир қила олар, мирзолар жумлани ғалат ифода қилиб, сармуншийдан аксар танбеҳ эшитканларида, Анвар бундай танбеҳқа жуда сийрак учрар эди.

Иккинчи йилдан бошлаб етти тилло моҳона² билан маошлиқ мирзолар қаторига ўтди. Маҳонадан ташқари солиқлардан ҳам дархонлик³ қоғози олди. Солиқлардан дархонлик маҳдумнинг рўзғориға катта енгилик эди. Чунки сўнгги йилларда хонлик томонидан халқ устига тушкан ва тушиб турган солиқлар беҳад ва тўлаб бўлмаслик эдиким, бу ҳақда келаси бобларимизда сўз бўлур. Шу хурсандлик баробарида биринчи ойнинг етти тиллоси яхлит ҳолда маҳдумнинг қўлиға тегиши гўё тўй устига тўй эди. Домланинг етти тиллони олғандаги ҳолини тасвир қилиш, албатта қийиндир; кўзлари ғайлашқан, афтида қизик ўзгариш кўрилиб, оғзининг таноши узоқ саёҳатни ихтиёр қилган — «ҳабба... ҳосилинг дуруст, Анвар болам, лекин пулга эҳтиёт бўл, бўтам!» — деган эди. Етти тиллонинг қўлдан чиқиш хабари Нигор ойимнинг қулоғига етишкач, Анвардан ранжиди: «Ҳамма, пулингни домлангга чакки берибсан, Анвар, уст-бошингни, кўрпа-ёстиғингни, ортиб қолса Раъно укангинг устини тузатишинг керак эди. Домланг туфлаб тутишдан бошқани кошки билса!» — деди.

Маҳдум етти тилло «нақдина»ни олиб қанча шодланган бўлса, ўшанчалик ташвишқа ҳам тушди. Унинг

¹ Дафтар ва номалар ҳар икки тилда юритилар эди (муал.).

² Моҳона — ойлик.

³ Дархон — озода этиш.

фикрича, замона ёмон, бузуқилар бениҳоят; мумкин-ки, Анварни ўзидан айнатиб оғзи ошқа етканда, бо-шини тошқа тегдирсалар... Раънони Анварга никоҳ-лаб бошини боғлаб қўяйми, деб ўйлади. Бироқ, Раъ-но ҳали ўн бир ёшда эди. Иккинчи кун Анвар ишдан қайтиб келгач, маҳдум уни боқчага олиб кирди. Боқ-чадан кунгай ҳам кўкрак бир ўрунни кўрсатди:

— Ана шу ерга сенга атаб бир уй, бир айвон, ош-хона ва ахтахонаси билан иморат солсам дейман... Ҳабба, Анвар? — деб сўради. Анвар кулди:

— Иморатка элли тиллодан кам пул етмайдир. Ма-ним бўлса бир пулим йўқ. Бўладирғани ҳам фотиҳа бер-гунингизча албатта сизники ва ойимларники, — деди.

— Ҳабба... ҳимматингга! — деб юборди маҳдум, — албатта-ку, шундай ва лекин ўша ниятларингдан кейин бояғидек алоҳида пул йиғсанг дейман-да... Албатта, бу гап уч-тўрт йилсиз эмас-да.

Шу вақт Раъно нарида бола кўтариб турар эди. Маҳдум Раънони ўз ёнига чақириб, унга ҳам ҳалиги ўрунни кўрсатти:

— Ҳабба... мана шу ерга Анвар акангга уй солиб берамиз, Раъно. Бу сенга қалай ўхшайдир, қизим?

Раъно отасининг сўзига тушунмади:

— Анвар акамнинг ётадирган меҳмонхонаси бор-ку, — деди.

— Хе-хе-хе, боласан, қизим боласан, — деб кулди маҳдум. — Анвар аканг токай меҳмонхонада ётади дейсан. Ахир бир кун уйланади, бамисоли сен бўлсанг эрга тегасан... Ахир уй керак-да, қизим.

Бу сўздан Анвар қизариб кетди. Раъно Анварга қараб олди ва дадасига аччиғ қилган каби бурулиб ичкарига жўнади. Маҳдум Анварга усталиқ билан бир маънони онглатиб, таъминот берганидек, бузу-қиларнинг васвасасига қарши дам ҳам солган эди... Бу дам солиш Анварга ҳам таъсирсиз қолмади. Шу кунгача Раънонинг ёш, маъсум ҳуснига умидсиз қарайдирган бўлса, бундан кейин унга умид ва ис-

тиқболнинг ширин хаёллари билан термуладирган бўлди.

Маҳдум ўзининг чеккан ташвишида ҳақли бўлиб чиқди. Анварнинг теварагида «холис» маслаҳаттўлар ҳам кўринишиб қолдилар. Айниқса бу «холис»лардан бири поччаси эди. Поччаси етти тилло дарагини эшитиб энтиқди. Эрининг тазйиқи остида Нодира ҳам кенгашка турди.

— Поччанг, бизнинг ҳавлиға келиб турсин, ўзим уйлантириб қўяман, дейди.

Анвар бошқаларнинг кенгашига қулоқ солмағанидек, опасининг сўзига ҳам илтифот қилмади. Маҳдум жавоб бермагунча бу уйдан кетмаслигини билдириб, фақат поччасига ёрдам бериб туриш ваъдаси билан опасини тинчитди.

Анвар иккинчи ой маошидан уч тиллони ўзида қолдириб, уйга кийим-кечак олиш учун изн сўраган эди, маҳдум «шу иш чаккида, болам. Хайр, бундан сўнг шу номаъқулчилик бўлмасин!» — деб аранг кўнди. Нигор ойим, Раъно ва ўзига кийимликлар сотиб олди. Нигор ойим шолпар, Раъно атлас кийдилар.

Нигор ойим Анварнинг пинжига кириб олиб, ўз йўлиға сола бошлади. Маошининг ҳаммасини маҳдумга бермасликка, шунга ўхшап кам-кўстларга ҳам яратиб туришға ундар эди. Анварнинг андишасини рад қилиб: «Ҳар қанча берсанг ҳам дадаси ола берадир. Лекин берганингни сен билан бизга миси ҳам юқмас. Шундай бўлгандан кейин, ишни ўйлаб қилиш керак», дер эди. Чунки Нигор ойим эрининг Анварга қаттиғ ботина олмаслигини сезар эди. Шундай бўлса ҳам Анвар етти-саккиз ойғача топқанини маҳдумга бериб, дуосини олиб турди. Лекин маҳдум шунчалик даромад билан ҳам эски табиъатини бир зарра ўзгартмас, ҳамон эски тос, эски ҳаммом: ҳар кун суюқ ош, Худо ёрлақаган кун озодлиқнинг палови, шунда ҳам Анвар кеч келиб совиған ошни ер, уйда иссиғ нон ёпилмас, ҳамиша панжшанба кун йиғилган нон суви қочиб,

тарақлаб келаси панжшанбагача кафолатни ўз устига олар эди. Бора-бора Анвар ҳам бу ҳолдан сиқилиб, Нигор ойимнинг кенгашича иш қилмоққа мажбур бўлди. Олтин бериб қуруқ дуо ва миннатдорчилик олишдан, дуосиз еб-ичишни аъло кўрди. Уйга гўшт ва бошқа ма-саллиғ олиб бериб, хоҳлаган таомини буюриб турди; ўзи яхши кийинганидек, Нигор ойим, Раъноларни ҳам яхши кийинтирди. Нодира опасига, жиянларига кийимлар олиб берди; икки тиллони Марғилонда оғриб ётқан Моҳлар ойимга совға-салом қилиб юборди.

Бу ўзгариш маҳдумни довдиратиб қўйди ва қўрқа-писа «бу ой харожатлабсизми, болам?» — деб сўраган эди, «кам-кўстларни тузатиб олдиқ» — деган жавобни берди. Иккинчи ойда, кўрпа-ёстиқларни тузатиб, маҳдумнинг кўзи тўрт бўла бергач, икки тиллолиқ «хо-лис» дуо ҳам олиб қўйди. Лекин маҳдум бу ҳолдан анча шошқан эди. Бирар шайтон йўлдан оздирдими, деб астаффируллоҳ ўқур эди. Анварнинг эскича очик юз билан муомала қилиб фақат «нақдина» важҳидан-гина дам бўлиб қолиши, топқанини «бемаза» овқат-ларга, кийим-кечак ва бошқа «беҳуда молояъни»лар-га¹ сарф қилиши маҳдумни кўб тангликка солган эди.

— Бўтам Анвар, — деди бир кун маҳдум, — дунё деган кўб ноёб нарса; кишининг бир куни бўлса йиғ-лаб-сихтаб ўтиб кета берадир, илло, зар қадрига етиш керак... менда бўлса ўзингда турғандек гап, болам.

Бундай «муассир» насиҳатлар ҳам Анварга кор қил-мади. Чунки Нигор ойим ва Раънолар билан бу тўғрида қатъий битишиб қўйган эди. Шу билан бирга маҳдум-нинг ойлиқ вазифасини икки тиллодан ҳам камайтир-мади. Инсон ҳар нарсага қобил... бора-бора маҳдум шунга ҳам қаноат қиладирган бўлиб, ҳисоб-китобни эсидан чиқарди. Бироқ, ой сайин икки тиллони олғанда «қолғани» тўғрисида биров юраги ачишиб қўяр эди.

¹ Молояъни — қийматсиз нарса.

16. ХОННИНГ ИЛТИФОТИ

Девонда расмий мирзо бўлишининг учунчи йилида Анвар жуда катта эътибор қозонган эди. Айниқса, туркий таҳрирда мирзоларнинг ҳар бирисидан устун: чиройлик услуби, осон таркиб¹ ва ифодаси бор эди. Бунини мирзолардан бошлаб сарой шоирлари, сарой муфтилари, бош мунший Муҳаммад Ражаббек, ҳатто хоннинг ўзи ҳам эътироф қилар эдилар.

Худоёр муҳр босиш асноси ёзилган ёрлиғ ва номаларни ўқутиб эшитар, муншийларнинг эшитилмаган араб ва форс сўзлари орқалиқ тўқуған ярим туркий жумлаларига аксар вақт тушунмас: «Эналаринг арапқа текканма?» деб мирзо, муфтиларни койир эди.² Аммо, Анварнинг ёзган ҳар бир жумласини мусиқий каби роҳатланиб, тушуниб тинглар ва «шу бала бариларингдан ҳам ўқуғанрақ чиқар!» деб, бошқа мирзоларнинг юрагига ўт ёқар эди.

Муҳаммад Ражаб мунший кейинги кунларда муҳим тазкиралар таҳририни Анварга топширадирган бўлди. Ўзи бирар жойга кетадирган бўлса, девон идорасини Анвар қарамоғига қолдирар, ҳар бир тўғрида ҳам бошқалардан кўра Анварга ишонар эди. Зеро, Анвар ҳар бир ишни

¹ Таркиб — жумла тузиш.

² Худоёр қипчоқлар ичида ўскани учун тили ўзбекчадир. Эналаринг сўзидаги "нг" ҳарфини "нг" равишида қалин сўзлайдир. Бу кунги фарғона ўзбекларида ҳам (айниқса қишлоқларда) юмшоқ "нг" ўрнида қалин "нг" ишлатиш кўб эшитиладир. Ҳозирги ислоҳ қилинган ҳарфимизда бу қалин "нг"нинг махсус шакли йўқдир. Ёзганда (н-ғ) ҳарфларидан бир товуш ясалса ҳам бироқ ўқуғанда ҳар ким бунини ўз махражидан чиқаролмас, янглиш ўқур. Бу қалин "нг" ўзбекча бир неча сўздагина ишлатилмай кўб (эллилаб) сўзда истеъмоладир. Масалан машҳурлари: занғ, панғ, ланғ, даранғ, қаланғи-қасанғи, данғ, тўнғуз, шанғи, тўнғилламоқ, тўнғ, тўнғуч ва анғиз, тинғ бошқалар... Эски "нинг" "нг" равишида ислоҳ қилинган. Бу йўгон "нг" ҳам "ғ" ҳарфининг устига уч нуқта қўюлиб ёзилсамикин... (муал.).

тўғри ва холис адо қилар, вазифасидан ташқари ишларга киришмас, оладирған маошидан ортиқча тамаъга тушмас эди. Бу ўрунда Анварнинг бир хусусиятини атайноқ ёзиб ўтишқа бурчлимиз: ўрус истибдод идораси ёнидаги му-сулмон қозихоналари ва улардаги мирзоларни ҳам ким хотирлайдир. Ўша мирзоларнинг унар-унмаска «қалам учи» сўрашлари, кичкина ишни улғайтиб мазана¹ чиқа-риш ҳаракатлари ҳам бизга маълумдир.

Шу қозихона мирзолари, баайни ҳикоямизнинг мав-зуи бўлган Худоёр саройи муншийларининг кичкина нусхалари эдилар. Хонға ёзиладирған арзи-додлар са-рой мирзоларидан ташқарида таҳрир қилинған бўлса, аксар вақт ишқа ошмас эди. Яъни четда ёзилған ариза қабул қилинса ҳам, ариза эгаси қалам учини бегона қил-гани учун аризани хонға ва сармуншийга кўрсатмай, йир-тиб ташлар эдилар. Ариза эгаси натижа сўраса, «ари-зангизни саводсиз киши ёзған экан; жаноб илтифотсиз қолдирдилар», — деб саводлиқ кишидан бошқа ариза ёздириб беришқа маслаҳат кўрсатар эдилар. Ариза бер-гучи иккинчи маротаба харажатланиб, сарой мирзола-рининг ўзларидан ёздиришға мажбур бўлар эди. Мун-дан бошқа, бир-бирлари устидан хонға шикоят қилиш, ўз аро битмас адоват ҳам давом этиб, аксар бир-бирла-рининг тегига сув ҳам қуйиб турар эдилар. Яна аксарият мирзолар хоннинг хуфиялик хизматини ҳам адо қилиб, шахсий адоват ёки хонға яхши кўруниш учун фуқаро-дан нечаларнинг гуноҳсиз қониға чўмилиб, мудҳиш фо-житъаларға ҳам сабабчи бўлар эдилар. Шунинг учун халқ айниқса, камбағаллар сарой мирзолариға нафрат билан қарар, улар ёниға яқинлашишдан қўрқар, иложсизлик-дан икки букулиб салом берар эди.

Лекин Анвар тамаъни, шайтанатни, адоватни ай-ниқса, хуфияликни билмас, девонда ўзига топширил-ған вазифанигина адо қилар, алалхусус мазлумлар

¹ Мазана — ширинкома.

додномасини хонға эшитдиришқа ва яхши натижа-
лантиришқа тиришар эди. Ул ўзининг шу тўғрилиғи
соясиди ҳамиша анови мирзоларнинг ишига билоқасд¹
халал бериб, чиришни² бузуб турар, ҳам шу ва бош-
қача сабаблардан уларнинг адоватига яхшиғина
ҳадаф³ ҳам бўлган эди. Бироқ, Анварнинг ҳомийси —
Муҳаммад Ражаббек катта эътибор ва нуфузга мо-
лик, ҳам хонға инобатлик, шунинг учун мирзолар Ан-
варга қарши ҳеч нарса қилолмас эдилар. Мирзолар
орасиди Анварга тиш-тирноғи билан қарши бўлган
Шаҳодат муфти каби кекса мирзолар яшаганлари-
дек, унинг истеъдод ва закосига холис мафтун бўлган
Султонали каби мирзолар ҳам бор эдилар.

Шу йўсун тажриба йилидан ташқари беш сана са-
ройда ишлаб келар эдиким, мундан ўн беш кунлар му-
қаддам сармунший Муҳаммад Ражаб пойгачи бир ҳаф-
тагина оғриб, вафот этди. Анвар ўзига самимий меҳри-
бон бўлган бир кишидан айрилди. Неча йиллардан бери
Муҳаммад Ражаббекнинг ўлумини ёки бошқача бир
фалокатини кутиб, ундан сўнг бош муншийлиққа ўзини
чоғлаб юрган Шаҳодат муфти хизмат билан қишлоққа
чиқиб кетканлиги учун, муваққат равишда бош мун-
шийлик вазифасини Анвар адо қила бошлади. Ва шу
бир неча кун ичида Анварнинг бош мунший бўлиш
шойиғаси юриб қолдиким, ҳозирга бу тўғрида бир му-
лоҳаза айтиш қийиндир. Чунки бу мансабга интилуғчи
казо ва казолар, шоир ва фузалолар кўбдир.

17. АНВАРНИНГ АНДИШАСИ

Анвар Шаҳидбек билан маҳдумнинг сўзларига
қарши мажҳул бир вазиятда бош қимирлатиб суфага
қайтди. Уларнинг чиқиб кетишларини кутиб турган-

¹ Билоқасд — қасдсиз, ният қилмай.

² Чириш — битаётган ишни бузиш.

³ Ҳадаф — нишон.

дек ички эшикдан Раъно кўринди. Ҳар замон титраб, учиб кетишга ҳозир турган бошидаги сариғ атлас парчасини бир қўли билан босиб ушлаган эди. Анвар Раънони шу ҳолда кўриб, суфа ёнидаги очилган гуллар устида тўхтади. Раъно келар экан, ўпкалик кўз билан Анварга кулимсиб қарар эди. Келиб суфа лабида турган бўш лаганларга тақилди.

— Бу кунги меҳмондорчилиғимиздан рози бўлган ўхшайсиз, Анвар ака, — деди қайрилиб Раъно.

— Жуда рози бўлдим, — деди Анвар ва Раънонинг ёнига келди, — айниқса, сенинг қўлинг билан тугилган мантилардан жуда мамнун бўлдим, Раъно.

Раъно лаганлардан қўлини олиб, тирсаги билан суфага суянди:

— Маним қўлим билан тугилган мантиларни қаёқдан билдингиз?

— Қаёқдан билдингиз? — деб Анвар кулди, қўлида бир дона қашқар гули бор эди, — айниқса, сенинг қўлинг нимага теккан бўлса, мен ўшани даррав сезаман.

— Мен туккан мантилар қандай экан?

— Танимайди дейсанми?

— Танимайсиз.

— Чоклари диққат билан чимтилган, тўрт бурчаги иккига қовиштирилган, дўндиқ... танимайди, деб ўйлайсанми? Мен нуқул сен туккан мантиларни танлаб едим...

— Мазалиқ эканми?

— Мазалиқ нима деган сўз, — деди Анвар, — мана шу қашқарнинг қизил гули ёдингдами, биз бу гулни келтириб ўтқузган йилимиз пушти ранглик бўлиб очилган эди. Икки йил ўтмай қизил туска кирди. Биласанми бу нимадан?

Раъно Анварнинг жиддий қилиб берган бу саволига тушунмади:

— Офтоб қизартирғандир.

— Янглишасан, Раъно, — деди Анвар, — мен бу гулнинг қизариш сирини ҳам биладман, бунинг қизаришига ҳам сен сабаб, сенинг қип-қизил лабинг...

— Ҳазилни қўйинг, — деди шу гулдек қизарган Раъно— Шаҳид семиз нима учун келган экан, сизни мирзобоши қилмоқчилар шекилли?

— Бу гапни қўй, Раъно, ишонмасанг ойнаға қара, сенинг лабинг билан шу қизил гул ранги орасида фарқ борми, мана, қара?..

Анвар томонидан лабига тегизилган гулдан Раъно ўзини олиб қочди:

— Ҳазил ўлсин... Сизни мирзобоши қилмоқчиларми?

— Мени ҳар бало қилмоқчилар... Лекин бўлмаган сўз.

— Нега бўлмаган сўз, шаҳарга овоза бўлган эмиш-ку?

Анвар орқаси билан сакраб суфа лабига оёқ солинтириб ўлтурди. Раъно бояғича унинг ёнида суфага суянди.

— Овоза ҳақиқат эмасдир.

— Шамол бўлмаса, теракнинг боши қимирламас эмиш. Балки сизни мирзобоши таъйин қилурлар.

— Мени мирзобоши, таъйин қилсалар яхшими, Раъно?

— Яхшими, ёмонми, мен қайдан билай?

— Ёмон, Раъно.

— Нега ёмон?

— Ифлос иш. Агар бошқа касб топсам, ўрдани бутунлай ташлаб кетар эдим.

— Ифлос иш?.. Сизнинг бек поччангиз ҳам шу хизматни қилар эди-ку?

— Мен бек почча бўлолмайман, Раъно, ўрдадаги тўкулиб турган гуноҳсиз қонлар, доим теварақдан эшитилиб турган оҳу зорлар маним юрагимни эзадир, тинчлиғимни оладир. Яна мен мирзобоши бўлиб қолсам, бу оҳу зорларнинг, тўкилган маъсум қонларнинг ичида билфеъл¹ сузарман. Бу вақт маним азобим бевосита бўлур. Балки бунда иштирок ҳам қиларман. Чунки хонға яхши кўру-

¹ Билфеъл — амалда.

ниш учун кўб ишларни унинг истагича кўрсатиш, зулм пичоғини қайраб бериш, шу мансабда узоқ яшамогимнинг асос шартидир. Лекин мен бундай виждонсизлик учун яратилмаган ўхшайман. Мадҳ-у сано, олқиш ва дуо замирига яширинган зулмдан фарёд, ҳақсизликдан дод маънолариға малҳам бўлиш, албатта маним қўлимдан келмас. Чунки «соябони марҳамат» виждон кенгашига қулоқ солғучи «аҳмоқ»лардан эмасдир. Дадангнинг феъли сенга маълум, Раъно. Дунёда «манфаат»дан бошқани кўрмайдир. Маним нима учун бу мансабдан қочқанлигимнинг фарқиға бормай, «куфрони неъмат қиласан, ойиға фалон тилло», деб дафъатан кўрқоқлигимға ҳукм чиқарадир. Дадангта бояғи узрларни кўрсатиш тошнинг қулоғиға азон айтиш билан бир бўлгани учун сукут қилдим. Агар орада бир киши бўлмаса эди, гарчи, бош мирзолик ҳозир бир хаёл эрсада, ўшанда ҳам шу овозаға бўйин сунмас эдим, Раъно.

Раъно Анварнинг кўзига тўғри тикилиб, сўзни тинглади. Унинг тусида Анварга ачиниш вазияти бор эди:

— Яхши ният билан мирзоликни қабул қилсангиз, — деди, — аҳолидан ёрдам қўлингизни йиғмасангиз, шу ҳолда барча гуноҳ сизнинг бўйингиздан соқит бўладир, Анвар ака.

— Тўғри, — деди Анвар, — лекин гап бунда эмас, Раъно, мен шундай бўлишини тилар эдим. Бошқалар мен тилаганча қилмайдилар, биноан алайҳи, масъулият маним бўйнимдан соқит бўлди, деб тинчланиш мумкин эмасдир. Сен тамоман бошқача тушунган бир масала, сенинг ҳаракатинг ва истагинг аксича натижаланиб турса, руҳан эзиласан, виждонан азобланасан. Мана асли мушкilot шу нуқтададир. Йўқса гардандан соқит қилиб қўйиш ҳар нарсадан ҳам қулай вазифа, аммо маънавий мағлубият оғир масала, Раъно.

Раъно Анварнинг мақсадиға тушунди шекиллик, бир неча вақт жим қолди ва қаршисидағи йигитнинг ўйчан юзига бир-икки қараб олди.

- Демак, мирзобошилиқни қабул қилмайсиз?
- Агар топширсалар, қабул қиламан.
- Шунчалик мушкilot ичида?
- Чунки отанг буни мендан талаб қиладир.
- Отамнинг қандай бийлиги бор?

Маъсум бу саволдан сўнг Анвар энтикиб қўйди ва Раънони бир фурсат кўздан кечириб турди:

- Жуда катта бийлиги бор, — деб яна энтиқди.

Раъно қайтиб сўрамади. Гўё ул ҳам бундаги бийликка тушунган эди. Секингина лаганларга қўлини юбориб, Анварга бўштоброқ қаради:

- Чой ичасизми?
- Кейинроқ ичаман.

Раъно лаганларни кўтариб жўнади. Атлас қўйлак ичида тўлқинланиб кўринган унинг латиф гавдаси алҳол Анварнинг кўз ҳадафи эди.

- Мен хуфтанга чиқмайман, Раъно!

Раъно ярим йўлда тўхтаб, кулимсираган ҳолда Анварга қаради:

- Чиқарман! — деди.

18. ЖИЛОВХОНАДА БИР ЖАНЖАЛ

Аср намози учун масжид жиловхонасиға энди уч киши йиғилган эди. Жиловхонанинг тўрида ўлтурган қора тўнлик, ўттуз ёшлар чамасида рангсиз ва ёшлиғига қарамасдан қуюқ соқолини баҳайбат ўстуриб, бир бурдагина юзига от тўрба осқан каби бир киши эди. Унинг ёнида бўз яхтак боғичини осилтириб, хандалақдек бўқоғи билан ўнг томоғини зийнатлаган ўрта яшар яна бир «ҳусни Юсуф» кўринар эди. Унинг қаторида ошловдек чўзуқ юзлик, оқ бўз қўйлаги ердан тўрт энлик кўтарилиб, бўз салласи гардани аралаш ўралган учунчи нозанин ўлтурар эди.

Булардан биринчи муҳтарам шу масжиднинг ёш имом ва хатиби Абдурахмон домла бўлиб, иккинчи-

си маҳалланинг ширин сўз гийбатчиларидан Самад бўқоқ, учунчиси масжиднинг муаззини Шукур сўфи эди. Самад бўқоқ билан Шукур сўфи имом афандининг мулойимона, ҳам битта-битта айни мақомига чертиб ва қатор териб борган сўзига сомиъ эдилар.

— Ўрда ичида шунчалик оқил ва донолар тўлиб ётқан бир фурсатда, таҳсил кўрмаган, нодон бир гўдакка бундай улуғ бир вазифа, валлоҳи аълам топширилмас деб ўйлайман. Бу вазифани уҳда қилмоқ учун кўп гап керак. Аввало ақли солим, сониян, таҳсили том лозим, ваҳоланки, сиз айткан йигит ўткан саналар Солиҳ маҳдумда савод ўқуб, биздан ҳижжа¹ ўрганиб юрар эди. Баҳарҳол бу хабарга ақл бовар қилмайдир...

— Ҳа-а, тақсир, — деди Самад бўқоқ ва Шукур сўфини тирсағи билан туртти, — бу бала киму, ўрдага мирзабошилиқ ким. Замонанинг зайли минан, бояғидек Мамаражаб мирзабошининг ярдамида ўрдага киришиб қоған-да... баяғидек оппоққина бўлса Мамаражаб ўз ёнига оған-да...

Имом бўқоқнинг сўзини тинглаган ҳолда, икки кўзини ерга қаратқан эди.

— Юртнинг сўзига қараб айтаяппан-да, — деди Шукур сўфи, енгилган оҳангда, — гарчи бир неча кундан бери катта-кичикнинг оғзида шу гап.

— Кўбчиликнинг оғзини тикиб бўлардима, сўфи.

Самад бўқоқнинг бу сўнгги гийқиллашида томоғи остидаги йўғон томирлари туртиб чиқди. Имом ҳамон икки кўзи ерда бўлгани ҳолда кичкина бошини қимирлатди:

— Ўрдадан бирар киши масхара учун хабар таркатқандир.

— Ҳа-а, тақсир.

Шу ҳолда жиловхонага тўртинчи киши кириб келди. Буниси жиккак, қирқ билан эликнинг ораси, елкаси

¹ Ҳижжа — сабоқ.

туртиб чиққан Сафар бўзчи исмлиқ эди. Имомга салом бериб, сўфининг ёнига ўлтурди ва сўзга бироз қулоқ солғач, тушунар-тушунмас баҳска аралашиб қолди.

— Иншоолло, шу йигит мирзабоши бўлар, — деди Сафар бўзчи суҳбатнинг руҳини билмаган ҳолда, — ўзи ажаб зукко йигит, фуқаропарвар бола: бўғани маъқул, а, лаббай, тақсир?

Имом ерга қараган ҳолда бошини қимирлатиб қўйди. Самад бўқоқ хўмрайиб Сафар бўзчиға қаради:

— Э, акиллай берасанда, Сафар, — деди бўқоқ, — биз нима деяпбиз-ку, сен нима деяпсан.

— Хўш, нима деяпсанлар?

— Овоза гап деяпмиза, мирзабошилиққа катта милла керак деяпмиза.

— У милла эмас эканми?

— Милла бўлса ҳам, хашаки миллалардан-да.

— Ашунга қоғанда чалғибсан, Самад, — деди Сафар бўзчи, — хат битишка келганда қўявур, камбағалга қайишқанини кўрсанг, ҳа, бўлди дейсан.

— Занталағинг кимга қайиша қопти?

— Ҳаммага, ҳаммага, — деди Сафар, — мени ўзимга ҳам ёрдам қилди-да, яшағуринг.

— Ҳа-а, хўш?

— Бултур ана шу кезде, — деди Сафар энгашинқираб, — бозорға саккизта бўз олиб тушкан эдим. Бирарта мушкил ифво қилдим, закотчининг томони тақилладими, ҳарчи фалакат, қўлтуғимдағи бўзни ёппо олди, қўйди; «отанг яхши, онанг яхши, косибман, савдогар бўлсам уйим куйсин»... Асти қўйса-чи... Бир йиллик закотинг деб кўтарди, кетти. Қўлингдан нима келади, Самад. Хафалигим ошиб, уйга қуруқ қайтдим. Майда-чуйда кутиб ўлтурган болачақанинг кути учти. Мол кетти — жон кетти, ишка ҳам қўлим бормади. Энди бўлар иш бўлган десанг юрак ачийди, дастмоя ҳам ғалтакка чиқадиған. Арза-парза биттирсамми дейман. Кўчада унга-бунга кенгаш солсам, арзанг маъқул дейишди. Шу яқинда, ўзи ўрдада турадиған бир

арзачи бор эмиш. Кеткан устига кеткан деб, дўкон теги яримта бўз бор экан, қўлтуғимга тиқиб олдим. Ана шу тобларда сўроғлаб арзачи мирзаникига борсам, ҳозир ўрдадан келиб, энди тўнани ешиб турган экан. Ёш, навқирон йигит, «салом, алик», «ҳорма», «бор бўл». «Шундай, шундай гап; бир парча арза биттирсам, деб келган эдим». Ўрдалиққа гап уқдириш қиёматдан қийин, тақсир. Лекин бу йигитда гаврлик¹ сиёқи йўқ. Шукур сўфи. Гапка қониб олиб, қулоқ қоқмай «хўб». Арзанинг бир ерига закотчининг оти тушар экан, неча қайта сўраса ҳам билмадим, ундан кейин афти башарасини уқдириб эдим, тусмоллаб битгасининг отини ёзди, чоғи. «Энди кета беринг, арзани ўзим топшираман», — дейди. Жавобини ҳам икки кундан кейин ўзидан олар эмишман...

— Манави осонлиқни қаранг, тақсир. Дуо қилиб қалам учисига бўзни узатдим, олмайди. «Ёпирай, озсинди-ёв, курғур» деб қўрқдим. «Арза ўрунласа, яна хизмат қилармиз, мирзабоши». Яна йўқ, «тоза фалакат бости» — деб турсам, «арзага ҳақ олмайман; бўзингни олиб кетавур» — дегани экан. Барака топқурни қаранг, тақсир. А, шундақа одам ҳам бўладими, Самад оға. «Олтин олмасанг, дуо ол» — деб қўлимни очтим. Ҳа, энди буни қўявуринг. Эртаси кечқурун гула тўғрилаб ўлтурсам, эшикни биррав тақиллатади. «Ҳа, келавуринг». Дўконхонага бўз қўлтуқлаған бир киши кирди.

— Сафарбой сизми?

— Ҳа, биз.

— Арза берганмидингиз?

— Берган эдим.

— Отангизнинг оти нима?

— Маматбой.

Қўлтуғидағи бўзни олдимга ташлади. Худди кечаги бўзларим: таппа-тақ саккизта.

¹ Гавр, габр — оташпараст, исломни танимаслик.

- Бўзларингизни олдингиз-а?
- Ҳа, олдим.
- Хайр.
- Хўш.

Бу яхшилиқ арзадан ҳам бурун мирзабошидан бўлди, деб ўйладим. Балаларнинг кенгаши билан икки бўзни кўтариб шом пайтида мирзанинг уйига бордим. Чақирдим, чиқди. Миннатдорчилик билан икки бўзни узатдим; асти олсачи. «Яхтакка бўзим бор, кетавуринг», дейди. «Сотиб, пулини берайми», десам «пулим ҳам кўб» дейди. Ақалли битгасини ҳам олмади. Яна дуо қилиб бўз билан қайтдим. Фаришта ҳам шунчалик бўлар, деб ўйлаб қолдим, Шукур сўфи! А, шундай йигит мирзабоши бўлмай ким бўлсин, Самадбой! Кўбни дуоси кўл деганлар; ишонмасанглар, ана тақсиримдан сўранглар!

Ҳикояни эшитиш асноси имомда бир гижиниш вазияти бор эди. Ҳикоя биткач, заҳарханда билан Самад бўқоққа қаради, дами кесилаёзган бўқоқ бундан руҳланди.

— Ёлғонни ҳам ямламай ютадиған бўлибсанда, Сафар, — деди бўқоқ.

Сафар бўзчи тўсундан ўзгариб кетди. Ранги ўчинқиради:

— Азбаройи Худо, қасамми?

— Иккита бўзни икки қўлаб оборсанг, — деди Самад бўқоқ, — қайси аҳмоқ олмай қайтарар экан? Ёлғонни сал киши ишонадиған қилиб гапириш керак, Сафар!

— Азбаройи Худо, олмади! — деди Сафар ва асабийланиб ўрнидан туриб кетди, — шу каъбатуллониинг ичида ўлтуриб ёлғон гапирган одам мусулмон эмас, кишининг қасамиға ишонмаған ҳам етти маҳзабда мўмин эмас!

Сафар аканинг аздахидил аччиғанганини сезган имом ораға тушти:

— Бундай яхшилиқни ҳар ким ҳам қила оладир, Сафар ака, — деди, — шунинг учун мирзабошининг

сизга қилган яхшилиғига мен ишондим. Аммо бизнинг баҳсимиз унинг бева-бечорага қилган яхшилиғи тўғрисида бўлмай, бу одам ўрдадаги мирзоларга бошлиқ бўла оладирми, яъни ўшандоғ катта ишнинг уҳдасидан чиқадирми, устидадир.

— Баракалла, тақсир, — деди Сафар бўзчи турган еридан, — менга қолса, иншоолло, уҳдасидан чиқади!

Имом Сафар бўзчига тушуна олмай, бироз тикилиб тургандан кейин сўради:

— Унинг уҳда қилишини сиз қаёқдан биласиз?

— Худой билдирса, биламан-да, тақсир?

— Хўш?

— Ахир, кўбчиликнинг дуоси кўл-да, тақсир!

— Кўбчиликнинг дуоси кўл бўлса яхши, — деди имом, — аммо бу хизматка унинг илми кофийми?

— Ковфий, тақсир, ковфий!

— Ахир, сиз кофийлигини қаёқдан биласиз?

— Ахир... ковфий эмаслигини сиз ҳам қаёқдан биласиз, тақсир?

— Кофий эмаслигини мен шундан биламанки, — деди имом аччиғини ичига ютқан ҳолда, — бундай мансабга минадирган киши Бухоройи шарифда таҳсил кўрмаганда ҳам, лоақал Хўқанд мадрасаларида ўқуған бўлиши керак, аммо сизнинг мирзобошингиз саводхонлиқдан бошқани билмайдир.

— Билмаганини сиз қаёқдан биласиз тақсир?

— Чунки мен уни ўз қўлимда ўқутқанман... бир ятим бола эди.

— Худонинг бериши, тақсир, — деди Сафар, ўйлаб-нетиб турмай, — жанобингиз Бухоройи шарифда неча йил ўқуб ниҳояти маҳаллага имом бўлдингиз... Худой бермаса шундай, тақсир. Ул бўлса мадраса кўрмасдан мирзаларнинг мирзаси бўлмоқчи; Худой берса шундай, тақсир.

Сафар бўзчининг бу сўзидан имомнинг қонсиз ранги яна қонсизланган, оламунчоқ кўзи алланучук ҳолатка кирган эди.

— Аблаҳ одам экансан! — деди.

— Сиз ҳам аҳмақ мулла экансиз! — деди Сафар бўзчи.

Имом ғазабни билан ўрнидан туриб Сафар бўзчи-га хезланган эди, уни Самад бўқоқ ушлаб қолди.

— Падар лаънат, адабсиз! — деди Самад, — домла-га шундай сўзни айтасанми-я?

Сафар бўзчи турган ўрнидан силжимади:

— Чўзма кекиртагингни, бўқоқ, — деди, — қани қўйиб берчи тақсирингни, ёқалашсинчи мен минан! Андишанинг отини қўрқоқ қўйдингми?!

Шукур сўфи ўрнида бақа бўлиб қолган, имом бўлса гўё ҳужум қилмоқчидек Самад бўқоқни итарар эди. Самад бўқоқ гийбатдан бошқа ишқа ярамагани учун, имомнинг ёрдамига етиш чамаси йўқ эди.

— Шу адабсизлигинг билан, — деди Самад насиҳатомуз, — яна домланинг орқасида намоз ўқуйсанми, Сафар, а!

— Ўқумасам қутиламани сенлардан!

— Ўқумасанг бор, жўна!!!

— Ҳе... — деб сўкинди Сафар бўзчи ва жиловхонадан чиқиб жўнади. Унинг орқасича «падар лаънат жоҳил» деб сўкинди имом ва илгариги ўрнига борди. Бир неча вақт учавлари ҳам сўзсиз ўлтурдилар.

— Бир ит-да, тақсир, хафа бўлманг.

Имом жавоб бермади. Яна бир неча киши келиб қўшилғач, Шукур сўфи мезанага чиқиб азон айтди. Асрни ўқуш учун масжидга кирдилар.

19. ИФЛОС БИР МОЗИЙ

Имомнинг табъи жуда сустанди. Шом ва хуфтан асноларида ҳам ҳеч ким билан сўзлашмади. Сафар бўзчининг «Бухоройи шарифда неча йил ўқуб келиб, ниҳоят маҳаллага имом бўлдингиз. Худой бермаса шундай бўлади, тақсир» — деган сўзи заҳарли ханжар каби унинг юрагида янгидан янги жароҳат очар эди.

Дарҳақиқат, Сафарнинг бу сўзи имомнинг эски жароҳатини мудҳиш тузлаб ташлади. Бу жароҳат шу кунгача ичдангина фасодланиб юрган бўлса, бу кун Сафар бўзчи каби бир «бемаъни» бу ярани раҳмсиз суратда ёриб юборди. Самад бўқоқ ва Шукур сўфи каби бемазалар олдида имомнинг обрўсини тўқди. Бу бир ёқдан. Иккинчи тарафдан, Сафарнинг «ул бўлса, мадраса кўрмасдан мирзоларнинг мирзоси бўлмоқчи...» жумласи яна дард устига чипқон. Яъни имомнинг ҳасад ўти тўрт томондан пуфланди, гўё ул икки олов ўртасида қолғандек бўлди.

Анварнинг бош муншийликка ярамайдирганлигини, илмсиз, фазлсизлигини нега бунча исбот қилишга тиришди? Сафар бўзчи каби бир «аблаҳ» билан баҳслашиб, ўзига нега бунча хафалик ордирди? Гарчи, Анварга холис қиймат бермакчи бўлганида ҳам буни Сафар каби илмсиз, нодон бир кишига тушундирмоқ учун қандай ҳожат бор эди? Бунинг сабабини сўзлашдан илгари имом афандининг ўткан тарихига бироз кўз ташлаб олишга мажбурмиз. Чунки бусиз ўқуғучимизни таъмин қилиш мумкин эмасдир.

Ҳозирги имомимиз — мулла Абдурахмон мундан йигирма йиллар муқаддам, қисқагина «Раҳмон» исми билан аталар эди. Абдурахмоннинг отаси уламо наслидан, аммо бу шараф нима сабаб биландир, унинг отасига насиб бўлмаган, бироқ Абдурахмоннинг амаклари ота касбини ушлаб, таҳсил кўрган жойлари Бухорода катта мударрислардан саналар эдилар. Абдурахмон ёш бола экан, отаси ўлиб, онаси ва ота томонлари тарбиясида қолди. Ўн беш ёшларгача Солиҳ маҳдум мактабида савод ўқуғач, мударрис амакларидан Бухоройи шарифка келиб таҳсил қилишга даъват хати олди. Хатда Абдурахмоннинг бобо касблари уламолиқ эканини, шунинг учун бошқа касбларга уруниб умр зоеъ қилиш абаслиги¹, ўз тарбия-

¹ Абас — бефойда, беҳуда.

ларида таҳсил кўриш лузуми сўзланар эди. Бу даъват Абдурахмоннинг онасиға ва бошқа яқинлариға жуда маъқул тушиб, уни Бухороға жўнатиш қарориға келдилар. Абдурахмон ҳам истиқболдағи мударрис, муфтилик ширин хаёллари ичида Бухороға сафар қилди.

Катта амак Бухоронинг «Хўжа Порсо» мадрасасининг мударриси бўлиб, Абдурахмон шу кишининг тарбиясига келган эди. Абдурахмон силлиққина бола, мадраса муллабаччалари албатта шундай силлиқ болаға ўч.... Шунга биноан домла мударрис гарчи мадрасадан ҳужра бериш мумкин бўлса ҳам, мазкур ишончсизлик мажбуриятида Абдурахмонни ўз меҳмонхонасиға жойлаштирди. Шу ҳолда Абдурахмон таҳсил бошлади.

Домла мударрис «замона бузуқлиғини» назарга олғани учун Абдурахмонни ҳалиги тўғрисида жуда қаттиғ назорат қилар эди. Бироқ, домлаларнинг бундай бузуқлиққа қарши бора олишлари мумкинми эди? Уларнинг ўзлари шу «махрам» балосиға гирифтор, яъни бузуқлиққа манба» бўла туриб ҳам яна «замона бузуқлиғи»дан шикоят қилишлари ўша вақтлардағи «мадраса мантиқи»ға ҳеч бир баҳссиз сиға олур эдиким, бу тўғрида менга осила кўрмангиз. Кишининг боласини бузиш ҳар бир салласи муаззам, илми «фавқулодда», ўзи «варасатул-анбиё»¹ саналган зотлар назарида ва виждонида маъфу, аммо ўз ўғлиға бошқалар ўшандоғ ҳайвонликни қиладирган бўлса: «Замона бузуқ, эҳтиёт шарт!»

Шу йўсун домла мударрис буродарзодасини яхши эҳтиёт билан, ҳатто шомдан кейин дарбозаға қулф солиб тарбия қилар, мадрасадағи оти ёмонға йиртилган хоҳ ёш, хоҳ кекса умуман, талабалар мажлисига яқинлашдирмас эди.

Киши аввало моххов ёки пес бўлмасин: бўлдим, бетдан бўлмаса — елкадан, қўлдан сув очмаса —

¹ Варасатуд-анбиё — пайғамбарлар авлоди.

оёқдан, ҳарҳолда оқаберадир. Шунга ўхшаш жамият ҳам бир касал билан оғридими, унинг ҳар бир табақа ёки синфига, яна тўғриси, фардига¹ шу касал сироят² қилмай қолмайдир. Домла мударрис буродарзодасини мадраса муллабаччаларидан ҳар қанча эҳтиёт қилса ҳам, яна амният³ остида эмас эди. Мадрасадан ташқарида ҳам Абдурахмонни кўз остига олғучи «муллабаччалар» йўқ эмас эдилар, масала четларнинг кўз олайтиришига етканда, табиғий, домла мударриснинг қўлидан ҳеч иш келмай қолди.

Домла назоратни эскича давом этдириб, хотиржамъ юрғанда бир неча жувонбоз савдогарлар Абдурахмон билан алоқа қилиб қўйган эдилар. Домла мударрис эрта-кеч Абдурахмонни кўз ўнгидан юбормас, хуфтандан кейин дарбозага қулф солар, Абдурахмонни меҳмонхонада ётқузиб, сўнгра ўзи ичкарига ухлағали кирар; зиёфатка бориладирган бўлса, ўзи билан бирга олиб юрар эди. Яна шу ҳолда Абдурахмонни қандай қилиб буза олсинлар? Таассуф, бузган эдилар. Баччабозликқа махсус ҳунар ва найранглар ижод қилган омилкор савдогарлардан бир нечаси «Абдурахмонча»ни йўлдан оздирган эдилар.

Домла мударрис хотиржамъ ичкарига ухлағали киргандан кейин меҳмонхонанинг кўча томон даричасига кичкина бир кесак тик этиб тегар, гўё ешиниб ётқан Абдурахмонча бу ишорадан сўнг туриб кийинар ва секингина даричани очар, эшик очилган кўчадан бир ўрим арқон тўп этиб меҳмонхонага ташланар эди. Абдурахмонча арқоннинг бир учини меҳмонхонанинг дарчасига боғлаб, иккинчи учига ўзи осилиб кўчага тушар, арқонни бўй етарлик қилиб яширгач, нарида ку-

¹ Фард — шахс, кимса, киши.

² Сироят — таъсир.

³ Амният — тинчлик, хотиржамлик.

тиб ўлтурган «одам ўғриси» билан бирга базм ўрнига жўнар эди. У ерда бўлса беш-ўн «ошиқлар» Абдурахмончани келиши он билиттифоқ «Бухоро амрлиги»га кўтариб, амру фармониға итоат қилурлар:

«Мулла Абдурахмонжон, жаноби олий, гарам, аз сарашон гардам, балонгни олай!»¹ каби мадҳу саноларга кўмилган «Абдурахмонча» ҳар бир ишни ўз тилагича юритар: май учун соқий бўлар, заифона кўйлак, лозим ва бошиға кокил кийиб ўн олти ёшар қиз суратига кирар; чойға лабини тегизиб «табаррук» қилар; дутор, танбурга йўрғалаб ўюнчи бўлар; бошидағи кокил билан «ошиқлар»ни раҳмсиз қамчилаб ситамгар ва золимга айланар, энг охирда... Қисқаси бу бобдаги бор чорамиз учун ҳам ярарлиқ ҳолға келган ёки келтирилган эди.

Уч йилгача шу йўсун «ошиқлар» кўнглини овлаб келиб, бир кун сир очилиб қолди. Домла мударрис бу номуска чидалмай Абдурахмонни ўз уйидан қувлади. Абдурахмон тавба қилиб, домла мударрисдан лоақал мадрасада туришни сўради. Восита-васоит билан изн ҳосил қилиб, мадрасада истиқомат қила бошлади. Энди ишрат навбати мадраса жигар сўхталарига...² Икки йил чамаси мадраса афроди³ орасида чандир каби саккиз тарафдан тишланиб юрғандан кейин соқол-мурти чиқиб, ҳусн сармояси заволга юз тутди ва кундан кун «бозор касодланиб» харидор озайди. Абдурахмон уч йил бўйи савдогарлар орасида «ахлоқ тузаткан» бўлса, яна икки йил мадрасада туриб шу тузалган ахлоқни «камолатка» эришдирди. Шунинг учун анвоъи эркаликка, неча хил мукайифотка, ранг-баранг «иззат, ҳурматка» ўрганган кўнгли бу харидорсизлик балосиға

¹ Гарам, аз сарашон гардам, балонгни олай — айланай, бошингга жоним фидо, дардингни олай.

² Жигар сўхта — ошиқи беқарор.

³ Афрод — шахслар кишилар, кимсалар.

туз сепкан ярадек ачир эди. Кўбни кўрган бу кичик бош баъзи уят найрангларга ҳам уриниб кўрар, масалан «вақтсиз чиққан» соқол-муртларини мўйчинак билан териб, ҳар кун ўн қайта ойнага қарар, янги харидор топиш мақсадида кун сайин бозор-раста, кўйгузарлар сайрига чиқар эди...

Маълумдирким, дўндиқчалар аввало оқчаси кўб, бел оғриғи кўрмаган бойларга насиб бўлурлар. Улар зерикиб ташлағач, ўрта ҳол «ташна»лар домига тушарлар. Соқол-мурт чиқиб давангиликдан¹ хабар келгач, учунчи табақа, яъни бўйни йўғон, ғўлабурлар истифодасига кечарлар. Шунга ўхшаш бизнинг Абдурахмон ҳам мўйчинак ушлаган даврида шу учунчи табақа — чойхонанишин, тавкаргир² ва бобойи бангилар орасидан ўзига замин топди. Унинг бу учунчи давридаги аҳволини ёзишга қалам маъзурдир. Шу йўсун бу кейинги табақа орасида ҳам уч йил чамаси иш кўргач, ажойиб бир дунёдийда, мисли оз-шалоқ, ҳамма шароитлари билан мадрасалик бир безори ва чапан ҳолда баччалик даври билан видўлашди. Чунки, башара нонга чумоли ёпишқандек соқол мурт билан тўлиб, мўйчинакка сўз берарлик бўлмади.

20. ҲУШЁРЛИҚ

Энди Абдурахмон ўзининг яқин мозийсида усти ширнига беланган от тезакдан бошқа бир нарса кўрмаганидек, истиқболида ҳам эпақалиқ бир ҳол тасаввур қилолмас эди. Бир неча ойлар ниҳоятда руҳсиз, кайфсиз ва дарсига ҳам ҳавсаласиз давом этиб юрди. Гўё бу кунларда бениҳоят ичкулукдан сўнг бош оғриғи даврини кечирар эди. Шу йўсун

¹ Давангилик — ўсмирлик даври.

² Тавкаргир — қиморда ютуқдан чўтал олувчи.

кўб вақт руҳий хасталиқ кечириб, кутилмаганда жонланиб кетди. Яъни «Ақоид»нинг шарҳига яхши тушуниш учун беш бармоғини оғзиға тикқандек енг шимарди.

Юқоридағи руҳ тушиш даврида ул мозийсидағи каби эркалик, амр-у фармон ва шуҳрат учун қайғирған, кўб бош оғритиб эндиги шуҳратни мўйчинак истеъмоли билан эмас, балки ақоид, шарҳ ва ҳавоший¹ восита-сида топмоқчи бўлған, яъни фарди ғоясиға² диний олимлик либосини кийдириш фикрига келған эди. Беш йил «ғоя» учун қаттиғ берилиб, рутубатлик ҳужрада захлаб, саломатлиги учун умр бўйи аримайдиған ориғ-лик, рангсизлик ортдириб, йипирма саккиз ёшида «хатми кутуб»³ қилишға муваффақ бўлди. Беш йиллик ўзгаришдан сўнг домла мударрис Абдурахмоннинг эски гуноҳларини кечирған эди. Ўз ёнидан бирмунча сарф этиб, Абдурахмон учун хатм тўйи қилиб берди.

Мулла Абдурахмон Қўқон сафарига ҳозирланар эди. Кўнгли Қўқонда ўзини кутиб турған уламолик шуҳратига; муфтилик, қози ва аъламлик мансабига ошиқинар эди. Унинг фикрича, Қўқондағи қариндош-уруғлар ҳам ёш олимнинг истиқболиға ҳозирлик кўргандек эдилар.

Шу йўсун ошиқлар ёр васлига ошиққандек мулла Абдурахмон ҳам ўз шаҳрига елиб-югуриб етди. Ул ўйлағанча истиқболға бутун Қўқон кўчиб чиқмаса ҳам, қариндош-уруғдан уч-тўрт киши, маҳалла кексаларидан иккита савобталаб чол дарбоза ёнида кутиб олдилар. Бу соддача истиқбол қилиниш Абдурахмоннинг Бухорода туриб қилған ширин хаёлиға биринчи зарба эди. Уйига бориб тушти. Бир неча кун-

¹ Ҳавоший — ҳошиялар, бирон китобнинг шарҳига берилган шарҳ.

² Фардғояси — Аллоҳнинг бирлигини англаш ғоясидир. Юқоридаги жумладан мана шу ғояни, яъни Аллоҳнинг яккаю ягоналиги ғоясини диний илмлар билан исботлаш назарда тутилади.

³ Хатми кутуб — китобларни ўқиб тугатиш.

гача фотиҳахонлиқ, ҳордиқ чиқариш маросимлари давом этди. Лекин бундан ҳам қаноатлана олмади, билъакс, жини отланди. Чунки зиёрат қилғучиларнинг аксариси мертуқ-сертуқ қавм-у қариндошлар, узоқ-яқин кўз таниш мадраса талабалари ва бир неча маҳалла имомлари бўлиб, ул куткан асосий моялар¹, яъни мударрис, пешволар, муфти-уламолар ва бек-бекзодалар, бообрў ашроф ва боёнлар зиёратчилар орасида ақалли кўз оғриғи учун ҳам кўринмадилар. Бу иккинчи зарба эди.

Зиёрат қилишга «қўли тегмаган» баъзилар узр мақомида ўз уйларига «махсус зиёфат» билан чақирарлар, деб кутди. Бахтка қарши, бу умид ҳам бўш чиқди. Бир неча қариндошларнинг титраб-қахшаб қилган зиёфатлари билан «уйдан уйга ўтиб неъматлар ичида сузиб юриш» хаёли ҳам «бир хаёл» бўлиб қолди. Бу учунчи зарба эди.

Бир ой ўтмай қавм-у қариндошларнинг-да зиёфатлари ниҳоятига етиб, бева онасининг туппасига қаноат этишка мажбур бўлиб қолди. Бухорода ўйланганча бирар мадрасанинг мударрислиги ёки бу топилмаганда мукаррирлигигина эмас, ҳатто нариги маҳалланинг имоматини олиш ҳам қийин келди. Ўзидан икки маҳалла нарида бўлган ҳозирги масжид имоматига таъйин қилмоқчи бўлган эдилар, бунга ҳам монӣ чиқди; мулла Абдураҳмон алҳол суннатни бажо келтирмаган, яъни, уйланмай, тарки суннат қилган кишининг имоматида нуқс бор, дейишиб, маҳалладаги баъзи тақводорлар эътироз қилдилар. Шундан кейин бир неча ёр-дўстлар, тўй чиқимини ўзаро устларига олишиб, уни уйландириш фикрига туштилар. Бухородаги «хаёллар» зер-у забар² бўлган

¹ Моя — аслзода, асл одамлар.

² Зеру забар — остин-устин, вайрон.

ҳолда, мулла Абдурахмон уйланиш шарти билан ҳалиги маҳалла имоматига ўтди. Ҳозир шунчалик паст ишка ҳам бўйин эгиш зарурати бор эди...

Мулла Абдурахмоннинг совчилари ибтадаан¹ Солиҳ маҳдумнинг қизи — Раъно учун бордилар. Чунки Раънонинг ҳусни бу даҳада машҳур, ундан кейин Абдурахмоннинг ўзи Солиҳ маҳдумда савод ўқуб юрган фурсатда ёш Раънони кўрган, учунчидан — ёш олим кекса домланинг қизига уйланса, яна бир ҳусн бўлар эди. Айниқса, мулла Абдурахмон ҳануз Раънонинг эрга берилмаганлиги хабарини эшиткач, бу тасодифни истиқболининг хайрлик фоллари сирасига киритди. Раъно бу ўн йил ичида яна етилган бўлса керак, деб тўйни кутмаёқ унинг хаёлий сиймосини қучоқлай бошлади. Мактабдор домлаларга қараганда ўз илм ва мартабасини алақанча юқори қўйганликдан, Солиҳ маҳдумнинг қулоқ қоқмай домод қилишига ишонар ва бу кунми, эртами, Раънони чиндан дар оғуш этиш учун ошиқар эди. Лекин тақдир бунда ҳам уни алдади. Совчилар Нигор ойимдан бўлмаган узрни олиб келдилар: «Қизлари ҳали ёш эмиш, энди ўн икки ёшқа кирган эмиш...»

Мулла Абдурахмон хотинлар сўзига ишонмай Солиҳ маҳдумнинг ўз олдиға маҳалладан бир-иккита кексани совчи қилиб юборди. Бу совчилар ҳам яна аччиғроқ жавоб билан келдилар. «Солиҳ маҳдум қизини ўрдада мирзолик қиладирган Анвар исмлиқ бир йигитка фотиҳа ўқуб қўйган экан. Фотиҳа қилмаганда, албатта сизга берар экан, кўб афсус чекти».

Бу жавобдан кейин Абдурахмоннинг дами ичига тушиб, ўз тақдириға лаънат ўқуди. Аммо кўнглида Раънони оладирган Анвар исмлиқ йигитка қарши бир кек туғилди. Бу жавоб чиндан тўғрими, найранги

¹ Ибтадаан — бошлаб, дастлаб.

йўқми, деб ўрдада хизмат қиладирган Анвар отлиқ мирзони сўраштирди. Тўғрилигини билиш устига ҳатто бу Анварни кимлигини ҳам хотирлади: ўзи Бухорога кетар олдида Солиҳ махумнинг мактабида ўқуб юрган ўша ятим бола эмиш. Уч-тўрт йиллардан бери ўрдада мирзолиқ қилиб, неча тилло моҳона олар эмиш... Бу сўраштириб билишдан кейин Абдурахмоннинг ичи яна ёниб кетди; Бухорода хатми кутуб қилиб келган бир «олим», ақалли бир маҳалла имоматига хархашасиз ўталмасин-да, унинг ҳаром тукига арзимаган бир бесавод ятим ва баднажот исқирт ўрдадан фалон тилло вазифадор бўлсин ва шу туфайлда Раъно каби бир қизни ҳам ўзиники қилсин: бу айниқса, киши чидарлик гап эмас эди...

Мулла Абдурахмон бутун камолатини ишка қўйиб, имомат ва хатибликка шуруъ¹ қилди. Ҳар кун қавмларига амри маъруф, наҳйи анилмункар² айтиб, хусусан, ҳар ҳафта жумъа куни амри маъруфни кенгроқ доирада юритиб, кўбларнинг кўнглини эритишга муваффақ ҳам бўлди. Изҳори фазл ниятида қилинган бу кўз бўяш кўбларнинг диққатини ўзига жалб этиб, ҳатто унинг амри маъруфини тинглаш учун жумъа кунлари чет маҳаллалардан оғиб, кишилар кела бошладилар. Бу муваффақиятдан чатнаёзган мулла Абдурахмон кучангандан кучанар, айниқса, орада хонга тегишлик ҳукуматдор беклардан кўриниб қолса, жаннат ва жаҳаннам устидаги масалани дарҳол хонга итоат, бекларга ҳурмат билан айрибошлаб олар эди. Ҳаммабоп бўлишга қараганда, айниқса, хонбоб бўлишга тиришар эди. Унинг бу жонбозлиги бошқа тўғриларда бирар амалий натижага эришмаса ҳам, фақат бир важида ниҳоятда яхши самара берди. Унинг «дарёи фазли»га мафтун бўлган савдогарлардан бири қиз қарин-

¹ Шуруъ — бошлаш, ишга киришиш.

² Наҳйи анилмункар — ёмонликдан қайтариш.

дошини бериб, ўзига куяв қилди. Яхши оилага куяв бўлганидек, шаҳардаги бошқа давлатмандлар билан ҳам алоқа боғлади ва уларнинг зиёфатлари воситасида баъзи мадрасаларнинг мударрислари, мукаррирлари билан ҳам танишди, қисқаси, бироз бурни кўтарилаёзди. Фақат энди ўрдага яқинлаша олса... Аммо ҳануз бу муяссар эмас-да.

Имомнинг кўнгли Анвар қаршисига озгина қирлик эканини ўқуғучи юқоридан онглади. Унинг кўнглидаги шу озгина қир Анварнинг кўтарилишидан тинчсиз эди.

— Нодон Анвар ўрдадан қувланиш ерида сармуншйлик мансабига минмакчи.

Холис муҳокама кўпинча муҳокама бўлиб қоладир. Аммо ғаразлик фикр аксар сўзлагучини шарманда қиладир. Шунга ўхшаш, мулла Абдурахмон ҳам муҳокамасига озгина ғараз аралаштириб, Сафар бўзчининг аччиғ ҳақоратиға ҳадаф бўлди.

Шундай, ул Анварга кекли эди. Шунинг билан бирга Анварга қарши амалда бир иш қилиш кучидан ҳам маҳрум эди. Балки сиз «Энди Имом афанди уйланиб олибдир, Раънога эҳтиёжи қолмабдир, бас, шу ҳолда кек сағлашға қандай мантиқ бор?» дерсиз. Бу жуда содда муҳокама. Аслида бу кек Раъно билан бошланган бўлса ҳам, ҳозирда доирани бошқача ушлаган. Масалан, дейсизми? Масалан, Сафар бўзчи жуда билиб сўзлади: «Сиз шунча йил Бухорода ўқуб келиб, ниҳоятни маҳаллага бир имом бўлдингиз, ул бўлса...»

Битишка маҳкум бўлган кекни мана шу «неча йил Бухорода ўқуб келганлик ёки Бухороға бормаса ҳам кимсан фалоний бўлганлик» сақлаб турар эди. Агар сиз содда бўлсангиз, масалага Сафар бўзчи каби қараб «Худой берса шундай» дерсиз, яна гапга тушунмасиз, Абдурахмон каби кишиларнинг табиъатиға тушуниш албатта, қийин ва тушунмаган маъқул.

21. ЁРЛИҒ БЕРИШ МАРОСИМИ

Ёрлиғнинг кимнинг исмига ёзилганлигини эрталаб-даноқ ўрдада ҳар ким сезиб қолди. Девонда эски ода-тича ўз ишини қилиб ўлтурғучи Анварнинг ёнига дам-бадам мирзо ва ғайри сарой ходимлари келиб, оҳис-тағина уни табрик этиб кетар эдилар. Анвар табрик-ларга илтифотсиз, оддий вазиятда, хонға эшитдири-лиши зарур, атроф ҳокимларидан бу кун келган нома ва аризаларнинг муҳимини аҳамиятсизидан ажратиб, ҳудайчига топшириш учун тайёрлар, баъзиларини биринчи хонада олдиға даво-т-қалам қўйиб дафтар устида ўлтурган мирзо, муфтиларга ҳавола қилар эди.

Сармунший хонасида Анвардан бошқа яна икки номанавис бор эди. Бу иккиси қоғозға михлангандек гап-сўзсиз савағич қаламни қирр-қирр қоғоз усти-дан юритиб турар эдилар. Бу қовоқ-тумшуги осилиб кетканларнинг битгаси Шаҳодат муфти бўлиб, ном-зади хонға манзур қилинганлардан эди. Иккинчиси шоир «Мадҳий»нинг сармунший бўлишини орзу қил-ган Калоншоҳ отлиғ яна бир пешқадам мирзо эди.

Биринчи хонадаги ўн бешка яқин мирзолар ҳам тур-лиси турли вазиятда: Султонали мирзоға ўхшаганлар ер остидан ёнидағисига кулиб муомала қилар ва баъ-зилари Шаҳодат муфти каби тўнини тескари кийиб олган кўринар эди. Анвар ёнидағиларнинг бу ўзга-ришларидан сиқилгансумон ҳар бир аризани кўриб чиқиш ораси уларга қараб олар эди. Қаршисидағи иккиси гўё мум тишлаган каби сўзсиз эдилар.

— Бу кундан мени мазох қилиб бошладилар, — деди ниҳоят Анвар, — гўё мен сармунший бўлар эмишман...

Шаҳодат муфти савағич қаламини даво-тка бир-икки тикиб олғач, кўзи қоғозда экан, жавоб берди:

— Бўлсангиз ажаб эмас...

— Йўқ, — деди Анвар ариза буклаб, — сиз қиш-лоқда бўлганингиз сабабдан келгунингизча ишлар

тўхтаб қолмасин, деб вазифамдан ташқари ишларга уриндим. Эртадан бу вазифани ўзингиз олингиз, тақсир, мен бу мазохларга чидай олмайман.

Шаҳодат муфти қарийб бутун кўкрагини ёпқан баҳайбат мош-гуруч соқолини қалам билан таради:

— Мазох бўлмаса керак, — деди билинтирмайгина энтикиб, — алҳол ёшсиз, муҳофазангиз бутун, зерикши сизнинг учун айб бўлади... Биз энди бу ишни кўб қилиб зерикканмиз...

— Албатта, — деди муфтининг ёнидаги Калоншоҳ мирзо кўзини қоғоздан олмаган ҳолда, — мазохларга қулоқ солиш керак эмас.

Анвар табрикларни бир қадар ҳақиқатка яқин кўрар эди. Аммо уларга «мазох» деб таъбир қилиши, ўзини маълум ўнгайсизликдан қутқариш ва уларга ҳам енгиллик бериш учун эди. Бироқ Калоншоҳ мирзонинг кейинги сўзи яна уни эзиб, очиқдан очиқ бўлган бу адоватка қарши қандай муқобала қилишдан ожиз келди. Шу ҳолда биринчи хонанинг даҳлизидан ҳудайчи кўринди ва турган жойидан Анварни чақирди:

— Мирзо Анвар!

Анвар, ҳудайчи учун ажратқан аризаларни қўлига олиб ўрнидан турди:

— Аризалар тайёр... Ҳузурингизга чиқармоқчи бўлиб турган эдим¹.

Ҳудайчи бошини чайқади:

— Аризаларни ҳозирча қўйиб турингиз, — деб ерга ишорат қилди, — ўзингиз мен билан бирга келингиз.

— Қаёққа, тақсир?

— Ҳузури муборакка.

Мирзолар бир-бирларига қарашиб олдилар. Шаҳодат муфти бўзрайиб ҳамроҳига қаради. Анвар эса

¹ Ариза ва бошқа гаплар хонга ҳудайчи томонидан тақдим қилинадир (муал.).

қўлида аризалари билан ҳайрат ичида эди. Даҳлизда уни кутиб турган ҳудайчи яна танбеҳ қилди:

— Мен сизга айтаман, Анвар.

Анвар, қўлидагини ўз жойига қўйиб, ҳудайчи орқасидан чиқди.

Хон тахтда эди. Ўнг тараф курсида Абдурахмон офтобачи¹ ва сўлда шоир мулла Ниёз домла қўл боғлаб ўлтурар эдилар. Биринчи хонадан Худоёр ҳузурига кирадирган эшикнинг икки ёнида ойболта кўтарган икки жаллод сурат каби қотқанлар, улар қаторида хон улуғлари — аъён ва сарой беклари чизилишиб ўлтурганлар эди.

Ҳудайчи «ҳузури муборакка» кириб таъзим қилди...

— Чақирдингма? — деди хон.

— Тақсир.

— Изн берамиз.

Ҳудайчи қуллиқ қилган кўйи орқаси билан юриб, биринчи хонанинг даҳлизига келди ва даҳлизда кутиб турган Анварни «ҳузури муборак» сари йўлга солди.

Анвар «ҳузури муборак»нинг эшигида тўхтаб, таъзим адо қилди ва унинг ёнидагиларга ҳам ярим таъзим ишорасини берди.

— Ишларинг яқшима, мирза? — деб сўради хон.

— Дуолари баракасида, қиблагоҳ, — деди Анвар.

Хон мулла Ниёз домлага қаради:

— Бу жигит бизнинг мирзалар орасида ўбдан кўринадими, — деди.

Домла Ниёз ўрнидан қўзғалиб олди.

— Файзи шаҳаншоҳий.

— Мен бу жигитни мирзабаши қилмакчи бўлдим, — деди хон ва тизаси тегидан бир қоғоз олиб, домла Ниёзга узатти, — ўқунг, домла.

Домла Ниёз ўрнидан туриб, қоғозни олиб ўпди, Абдурахмон офтобачи ва унга эргашиб биринчи хонадаги аъёнлар баробар ўрунларидан туришдилар.

¹ Абдурахмон офтобачи — Мусулмонқулнинг ўғли (муал.).

Домла Ниёз турган кўйи ёрлиғни ўқуди:

«Ба исми субҳонаҳу. Амруллоҳи фаризатун ва амруно вобиж¹. Бизким Фарғона мамлакатининг хоқони султон ибни сулгон, аъни Сайид Худоёрхон сўзимиз: Жулуסי солисамизнинг² учунчи санаси мутобиқи³ 1287-нчи ҳижрия⁴ моҳи сафарнинг 25-нчиси⁵, ушбу ёрлиғимизни бердик хўқандлик мулла мирзо Анварғаким, мазкур мулла мирзо Анвар бинни Салимбой шаръи шариф узра устивор туруб, амримизга инқиёд⁶ этиб девонбеги унвон дигар садри муншийлик умури⁷ вазоифаларимизни кама янбағи⁸ адо қилғай деб. Адойи ҳадама⁹ асноси биз амири вазифа мутлақалъинон¹⁰ дорус-салтананинг¹¹ ҳаққи шаръийсиға хиёнат қилишдан ижтиноб¹², адолатимиз ойинасини даноат¹³ ғубороти бирлан халалдор айлашдин парҳез, арзи доди фуқаромиз суръати истимоида¹⁴ ихмол¹⁵ ва сустлик кўрсатмай интишори¹⁶ адолатимиз кўшишида субҳи шом машғул ва мабзул¹⁷, диққат ва эътибори том қилғай деб ва яна мазкур исмига ёрлиғ мактуб бўлмиш итоатига афроди¹⁸ девонхонамиз маъмурлар¹⁹ деб, муҳ-

¹ Аллоҳнинг амри фарздир, бизнинг амримиз вожибдир.

² Жулуסי солиса — учунчи марта ўлтуриш (тахтта).

³ Мутобиқ — мувофиқ, уйғун.

⁴ Мелодий ҳисоб билан 1872 йил.

⁵ Моҳи сафар — сафар ойи, қамария йил ҳисобида иккинчи ой номи.

⁶ Инқиёд — бўйсунтиш.

⁷ Умур — ишлар

⁸ Кама янбағи — талаб даражасида, кўнгилдагидек.

⁹ Адойи ҳадама — хизматларни бажариш

¹⁰ Мутлақалъинон — ўз-ўзига мустақил.

¹¹ Дорус-салтана — мамлакат.

¹² Ижтиноб — четланиш.

¹³ Даноат — паскашлик, тубанлик.

¹⁴ Истимо:, — эшитиш, қулоқ солиш, тинглаш,

¹⁵ Ихмол — эътиборсизлик

¹⁶ Интишор — ёйилиш, тарқалиш.

¹⁷ Мабзул — бағишламоқ.

¹⁸ Афрод — одамлар, кишилар

¹⁹ Маъмур — амр қилинган.

ри шоҳонамиз бирлан ушбу ёрлиғни таъкид ва тақ-
рир¹ этдик».

Домла Ниёз ёрлиғни тугатиб, қоғозни манглайиға
кўтарди ва икки қўллаб Худоёрға узатди.

Худоёр ёрлиғни олиб қаршида бош букиб турган
Анварга ишорат қилди. Анвар югуриб келиб, ёрлиғни
олиб ўпти ва уни салласига санчиб, орқаси билан
юриб, илгариги ўрниға бориб тўхтади.

Домла Ниёз Анвар тарафидан дуоға қўл очти:

— Давлати шаҳаншоҳи рўз-барўз афзун, душмано-
ни амир-алмўминини сарнигун бошад. Аллоҳи таоло
соия зиллаллаҳиро, аз сари раиятон кам накунад...²

*Хуовандо, бигардоний балоро,
Зи офатҳо, ниғаҳ дорий ту моро.
Ба ҳаққи ҳарду гисўи Муҳаммад,
Забун гардон забаргастони моро³.*

Дуо асноси, айниқса, биринчи хонадаги аъённинг
йиғи ва риққат оҳанглик «омин, омин» садолари
«ҳузури муборак»ни титратти. Дуодан кейин худай-
чи икки тўн келтириб, кимхобни домла Ниёзга ва
қора бахмалдан тикилган мирзобошилиқ хилъатини
Анварга кийдирди. Кимхобни кийиб олғач, мулла
Ниёз «саховатда Ҳотамитойдан, адолатда Нўшира-
вони одилдан» ортиғроқ ул жанобнинг ҳаққиға яна
янги дуо ва санолар тўқуди, гўё «амиралмўминин»-
ни кўмди ва ўзи ҳам қайнади. Бундан сўнг маросим

¹ Тақрир — қарор.

² Шаҳаншоҳнинг давлати кун сайин кўпайиб, амирамўъми-
ниннинг душманлари йўқ бўлсин. Аллоҳ таоло Худо соясини фу-
қаро бошидан кам қилмасин.

³ Эй Худо, сен балоларни қайтарғучидирсан,
Офатлардан бизни сақлағучидирсан.
Муҳаммаднинг икки кокили ҳурматига,
Бизга ғолиб келгучиларни забун қил (муал.).

итмомига¹ етиб, Анвар секин-секин орқаси билан юриб биринчи хонага ва ундаги аъённинг табрикларига кўмилиб, даҳлизга чиқди.

Анвар девонхона саҳнига етканда ичкаридаги каттадан кичик мирзо, муншийлар янги бошлиқларини муборакбод қилғали ўрунларидан қўзғалдилар. Ҳозир баъзиларининг устида бояғи «онглашилмовчиликлар» гўё бўлмагандек, ҳатто мулла Шаҳодат муфти ҳам ҳеч нарсани кўрмагандек, ўз умрида биринчи мартаба Анварнинг ҳурматига ўрнидан турди.

— Муборак, муборак! Боракалло, мирзо Анвар! — деди.

Баъзи муншийлардаги ярим соатлиқ бу ўзгаришдан таажжуб қилинмасинким, бунинг сабаби оддий ва очиқдир. Сармунший — демак, агарчи соқоли кўксини тутқан Шаҳодат муфти кабиларнинг бўлса ҳам хўжасидир. Шу соатдан бошлаб уларнинг тақдири шу бир кишининг қўлидадир.

Анвар самимий ва риё аралаш табриклардан анча ўнгғайсизланган эди. Бошидаги ёрлиғни қўлига олиб, ўз-ўзидан таажжубланганнамо атрофидаги мирзоларга қаради:

— Жанобнинг амирлари билан, — деди Анвар уларга хитобан, — энг оғир ва жавобгарлик бир хизматни ўз устимга олишқа мажбур бўлдим. Бу мажбуриятим ўзимга эътиمود қилганимдан эмас, балки сизнингдек оталарим, оғаларимга такаюҳ деб ишонганимдандир. Ўйлайманким, бундай мажбуриятда қолган бир укангизни албатта ерга қаратмассизлар ва ундан марҳаматларингни аямассизлар... Мен сизларнинг сояларингизда тарбияландим, менга ўз шогирдларингиздек муомалада бўлиб келдингизлар. Бу кун мен расман сиз-

¹ Итмом — тамомлаш, тугаллаш.

ларга бошлиқ бўлиш мажбуриятида қолган эканман, яна ҳеч аҳамияти йўқдир. Мақсад: мундан кейин ҳам менга кечаги Анвар каби такалуфсиз муомалада бўлишларингиз ва ҳурматлар билан мени ранжитмасликларингиздир. Чунки содда муомала яқинлиқ ва меҳрибонлиқ белгисидир.

— Бу кунгача биз сизни марҳум мулла Муҳаммад Ражаббекнинг шогирди бўлганлигингиз учун эҳтиром қилмадик, — деди жавобан Султонали мирзо, — балки сизнинг истеъдодингизни ҳурмат қилдик. Мундан сўнг ҳам бош мирзолигингизни эмас, мирзо Анварлигингизни эҳтиром қилармиз.

Мулла Шаҳодат муфти ер остидан Султоналига хўмрайиб қаради ва нос отиб ўз жойига бориб ўлтурди.

— Сиз ҳамиша мени муболағангиз билан уялтирасиз, мулла Султонали ака, — деди Анвар. — Агар менга ҳурмат лозим бўлса, муболаға билан эмас, яна такрор айтаман, бир қариндошингиз қаторида такалуфсиз муомала қилиш билан бўлсин.

Фотиҳадан сўнг ҳар ким ўз ишига ўлтурди. Анвар ҳам бахмал тўнни еша бошлаган эди, ёнига Султонали мирзо келди:

— Анвар, сиз уйга борсангиз яхши эди.

— Нима учун?

— Ёрлиғ олганингизни хабар қилиш учун шаҳарга ҳозир жарчи чиқар. Уйингизга сизни муборақбод қилғали кишилар келса...

— Аввало меним уйим йўқ. Ундан кейин мени муборақбод қиладирган танишларим ҳам йўқ, — деди Анвар қўл силтаб, — бундан хотиржам бўлингиз.

— Ёшлиқ қиласиз, Анвар.

Анвар жавоб бериш ўрнига кулимсираб қўйди ва жойига ўлтуриб, аризалар кўра бошлади.

22. АДРАС ТҮН ВА ИССИҒ НОН «ФОЖИАСИ»

Ёрлиғ олишнинг иккинчи соатларида бутун шаҳарга бу хабар тарқалиб кетди. Ўрда жарчиси бозор ва уруниш жойларда тўхтаб:

— Айюҳаннос! Билмаган билсин — эшитмаган эшитсин:

*Вақтиқи, ажал паймонаси тўлди,
Мунший мулла Муҳаммад Ражаббек ўлди!*

*Фазл боғида очилган бир гул,
Яъни гул шоҳиға қўнган булбул.*

*Ба номи мулла мирзо Анвар,
Камолиға мусалламдир¹ аксар.*

*Ҳузури муборақдан олиб ёрлиғ,
Майдони қаламкашликда қилур суҳандонлиғ.*

*Ҳар кимсанингким бахти кулса,
Шоҳиға жону дил ила хизмат қилса.*

*Лутфу шоҳонага сазовор бўлғай,
Атрофи зару зевар ила тўлғай!..*

манзумаси билан жар солиб юрар эди.

Кечаги хабарларга кулги ва мазох тариқасида қараган шаҳар уламо ва ашрофлари бу кунги ҳақиқат олдида ҳар замон ёқа ушлаб: «Тавба, бу қандай бемазалик? Бир беному нишонга бунча илтифот!» дер эдилар. Шаҳарнинг аксарият қисми бўлган камбағал-косиблар бу масала устида бир хилдароқ фикр қилиб «ким бўлса ҳам ўзи инсофлик бўлсин, нима дединг-а, Мамарайим?» каби содда жумла билан ўз орзуларининг нимада эканини гавдалантирар, аммо Анварга иши тушиб, унинг шафқатини кўрган Сафар бўзчи кабилар бу хабардан жуда ҳам хурсанд: «Қилмиши-

¹ Мусаллам — тан бермоқ, қойил бўлмоқ.

дан топти бу йигит, бўғани жуда маъқул» деб, янги мирзобошининг таърифини қилар эдилар.

Махдум бу хабарни илгаридан кутиб турган бўлса ҳам, яна шошиб қолди. Сўйинчига келган йигитни тўхта-тиб қўйиб, дарҳол икки болани меҳмонхонани супуриб жой солишқа буюрди ва бошқа болаларни ёппа озод қўйиб юборди. Алпанғ-талпанғ ичкарига кириб, ўқуғучи қизлар ичидаги Нигор ойимни ўз ёнига чақирди:

— Ҳай, — деди, — Анварингдан киши келди, сандиқнинг оч-чи!

Нигор ойим махдумнинг шошиб айткан бу сўзига тушунмади.

— Анвардан нима учун киши келади, сандиқни нега очай?

— Хай, аҳмақсан, — деди махдум энтикиб, — Анвар ёрлиғ олган, сўйинчига йигит келди; сандиқни очиб, шунга бир нарса бериб юборайлиқ, дейман, тез бўл!

Нигор ойим ҳам шошилиқиради, уйга кириб, сандиқнинг калидини тополмай тўрт томонни излар, махдум даҳлиздан туриб уни койир эди. Калид топила бермагач, махдумнинг тоқати тугади, чиқиб қизлар ичидан Раънони чақирди.

— Топдим, топдим! — деди Нигор ойим.

Махдум уйга қайтиб кирди. Нигор ойим сандиқни очиб сўради:

— Қандай тўндан олай?

— Бўздан ол, бўздан.

Шу вақт Раъно ҳам уйга кирди. Махдум қизига қараб кулди:

— Бахтинг-да, қизим, — деди, — Анвар аканг сармунший бўлибдир.

Раъно кулимсираб четка қаради:

— Мени нега чақирган эдингиз?

— Сандиқнинг калидини биласанми, деб чақирган эдим, калид топилди.

Нигор ойим бир бўз тўнни олиб, эрига кўрсатти:

— Шуниси бўладими?
— Ҳа бўлади, ташла.
— Ўрдадан келган кишига шу тўнни бериб бўлар-
микин?

Раъно ҳам бўз тўнга эътироз қилди:

— Бериб бўлмайди, уят.

Маҳдум ўйлаб қолди:

— Бўлмаса, — деди иккиланиб, — жўнроқ адрасдан олчи, — Нигор ойим бир адрас тўн олиб маҳдумнинг қўлига берди. Маҳдум тўнни ёруққа солиб кўрди:

— Йўқ, адрас ҳайф, Раъно, — деди тўнни таҳиға солиб, — ҳалиги бўзни беравур.

— Бўз тўн бергандан, бермаган яхши, — деди аччиғланиб Раъно, — арзимаган нарса учун Анвар акамни уялтирасизми?

Раънонинг ёниға Нигор ойим ҳам қўшулди:

— Киши уялғулиқ бўлмасин, Раъно.

— Ҳайф-да, ҳайф, — деди маҳдум, адрас тўнни салмоғлаб кўриб. Бояғи шошилиш ҳолати ҳозир йўқ, аммо юзида ачиниш вазияти бор эди. — Увол-да, увол, қизим, ипаги жуда қуюқ экан.

— Ипаги қуюқ бўлса, ҳеч нарса қилмас, — деди асабийланиб Раъно. — Кишининг иззати нафси ундан ҳам қуюқ.

— Хайр, хайр, — деди маҳдум, адрас тўн билан видолашқандек. — Сен қизларингни озод қўй, Нигор, дастурхон тайёрлаб, чой қайнат. Фотиҳага одамлар келса керак. Сен Раъно, сочларингни ювиб, сал одамшаванда бўлиб юрсанг бўлмайдими, қизим?

Маҳдум шу сўзни айтиб чиқди. Раъно маҳдумнинг орқасидан нима учундир кулиб юзини қўллари билан яширди. Нигор ойим югуриб эрининг орқасидан чиқди:

— Ҳай, Раъно! — деди ҳавлида кетиб борган маҳдумга, — нонларимизнинг суви қочқан, хамир қилишға вақт оз, бозордан иссиғ нон олдирасизми?

Бу гап маҳдумга адрас тўннинг алами устидан туз сепкан таъсирини берди.

Ҳавли ўртасида бош қашиниб қолди ва кўзини қисиб, хотинига қаради:

— Жуда қаттиғми?

— Жуда қаттиғ, ҳатто ушатишқа ҳам қўлнинг кучи етмас.

Жавоб яна фалокатлироқ эди. «Хўб, нон олдираман» дейишқа ҳам маҳдумнинг мажоли қолмаган ҳолда бошини қуйи солиб, жавобсиз ташқариға жўнади. Меҳмонхона саҳнида кутиб ўлтурган йигитка ўз қўли билан адрас тўнни кийдирди. Йигит дарбозадан чиққунча ҳам маҳдумнинг кўзи «хайф кеткан» адрас тўнда, ҳатто ундан Анварнинг келаётқан хабарини сўрашни ҳам унуткан эди. Ҳавли супурғучи бола сув сепмай чангитиб юборгани учун уни «аблаҳ, кучук!» деб койиди. Меҳмонхонада кўрпача ёзиб турган боланинг ёниға кириб, кўмаклашди ва боланинг уқувсизлиғидан ранжиб, буни ҳам бирмунча ачитиб олди.

— Сен чопиб гузарга чиқ, — деди болаға, жой солиниб бўлгандан кейин. — Катта толнинг тегида Совур новвойнинг дўкони бор. «Маҳдум домлаға йигирма дона нон керак экан. Нархи қанчадан?» деб даррав сўраб кел. «Маҳдум домлаға» дегин, «арзон қилиб айтар эмишсиз, пули нақд эмиш» дегин... «Янги мирзобошининг ўрдадан меҳмонлари келар экан» дегин... Югур!

Болани нарх билишқа жўнатиб, ҳавлиға чиқди. Ҳавлидаги бола сувни кўб селиб, ерни лой қилиб юборган эди, яна койиди ва дарбоза олди — кўчаға ҳам сув септириб, ичкари кирди.

— Қизларни озод қўйибсан, яхши, — деди маҳдум Нигор ойимға. — Биз-ку, шу хабарни кутиб турган эдик. Шундай бўлгандан кейин, нон-понингни тўғри-лаб турмайсанми; ун бўлса-ку бор, аблаҳ, қани менга уч-тўртта нонингдан олиб кўрсатчи.

Раъно онасининг сўзи билан қутидан беш-олти дона нон олиб, дадасининг қўлига берди. Дарҳақиқат, бир-бирига ўхшамаган нонлар тарашадек қотиб қолган эдилар. Маҳдум уруниб кўриб, биттасини ҳам синдиришга кучи етмади. Раъно юзини четка ўтуриб, кулиб турар эди. Маҳдум урина-урина ниҳоят ўзи ҳам кулди.

— Зор қолғуринг жуда ҳам қотипти-да, кун ҳам иссиқ-да, Раъно?

Бу сўздан Раъно баттарроқ кулиб юборди. Нигор ойим ҳам кулимсиди:

— Ахир, ўзингиз кечагина мен хамир қилай десам койидингиз, — деди Нигор ойим. — Биз-ку майли, кунни бўйи ишлаб келган Анварга жабр. Шунчалик рўзгор қилиб, лоақал юмшоғроқ нон едирмасак... Киши жуда ҳам уялади.

— Мен иссиқ нонга бола юбордим, — деди маҳдум қаттиғ нонларни Раънога бериб. — Анварга жабр бўладир, деб ўйласанг мундан кейин ўзига лойиқ, оз-оз нон ёпиб тур. Сен билан мен бўлсақ қаттиғ нонни ҳам ея берамиз: жазаси чойга бўктириш-да.

Маҳдум айтмаса ҳам Нигор ойим Анвар билан Раънога яширинчи юмшоқ нон ёпиб берар, фақат бу кун ўша нондан бир-иккита қолган эди. Маҳдум энди нон сотиб олишни бўйнига олиб, ташқарига чиқди. Нарх билиб келган болага йигирма пул бериб, орқаси куймаганини олиш шарти билан нонга юборди.

Анварнинг «танишсизлиқ ва уйсизлиқ» фикрининг аксича фотиҳахонлар ҳам кўриниб қолдилар, иккинчи, учунчи дуркум фотиҳахонлар келгандан сўнг, маҳдум Анвар олдиға киши ёбориб, уни чақиртириб келишка мажбур бўлди.

Шу кун кечкача шаҳарнинг ҳамма табақаларидан ҳам фотиҳахонлар келиб турдилар. Ҳатто Анварнинг нодонлигидан кулиб ёқа ушлаган уламолар, бой ва ашрофлар муборакбодчиларнинг аксариятини ташкил этар эдилар. Чунки бу кейинги табақа замона-

созлиқ, мувосо¹ ва тадбир орқасида яшағучидирлар. Анвар ўзини табриқ қилғучи уламо ва ашрофлар юзидан очиқ равишда риё, шайтанат ва тамаъ ўқур, камбағаллардан содда самимият кўрар эди.

23. КИТОБ СЎЗИ

Асрдан бироз илгарироқ эди. Махдум дарбоза ёнида муборақбодчи мударрислардан бирини икки букланиб таъзим қилган ҳолда узатар эди. Ҳазрати мударрис хайрлашқан жойида яна тўхтаб томоқ қириб олди.

— Ҳай, мулла Солиҳ, яна бир гапни фаромуш қилибман, — деди ҳазрати мударрис. Солиҳ махдум югуриб ҳазратнинг ёнига келди. — Мирзога айтишни эп кўрмадим; масалан, ривоят ва ҳоказо масалаларга ҳожат тушса, биздан бегона қилмасин... Жабонбингиз шуни ҳам таъйинлаб қўясиз.

— Хўб, тақсир, хўб.

— Фаромуш қилмассиз, албатта?

— Хотиржамъ тақсир.

Махдум уламо, амалдор ва ғайрилардан шунинг каби сипоришларни тўрт-беш соатдан бери қабул қила-қила жуда мияси суюлган эди. Ҳозирги илтимосни ҳам ўшалар қаторида бўйнига олиб, ҳазрат мударрисни жўнатди.

Нари-бери бўз салласини бошига чулғаб, сарпойчан кафшини шап-шуб босиб, дарбозадан ичкарига кириб бормоқда бўлган Сафар бўзчини махдум тўхтатди:

— Хўш, хўш, ука, — деди Сафар бўзчиға. — Йўл бўлсин сизга?

Чунки махдум муборақбодчи камбағаллар у ёқда турсин, ҳатто уламо ва бойлардан ҳам ҳозир зерик-

¹ Мувосо — муроса қилиш, келишиш.

кан эди. Бу зерикишка иккинчи мартаба нон олдиришнинг ҳам алоқаси бор эди. Сафар бўзчи остона ёнидан маҳдумга қийшайиб қаради:

— Лаббай, тақсир? — деди.

— Йўл бўлсин сизга?

— Мирзо Анвар инимга Худо мартаба ато қилган эмиш деб эшитдим, — деди Сафар бўзчи, — пиримни зиёрат қилай, деб келяппан...

— Келганингиз маъқул, илло ўзи ҳозир жуда чарчаб қолганда, четдан дуо қилиб турсангиз ҳам кифоя, ука.

Сафар бўзчи бошини қашиб, яна маҳдумнинг афтига қараб қўйди:

— Зиёрат қилиб чиқа бераман, тақсир. Бошқа гап йўқ, тақсир.

Маҳдум Сафар бўзчининг илгарисига ўтти:

— Майлику, ука, ранжитасиз-да.

— Садағаси кетай мирзонинг, — деди Сафар бўзчи маҳдумнинг қаторига бориб, — барака топқурнинг ўзи ранжийдирган йигит эмас, хоксор-да, тақсир, кўрсангиз биларсиз-ку, мен минан жуда қадрдон-да, тақсир.

Маҳдум асабийлашиброқ Сафар бўзчининг бетига қаради. Сафар бўзчи ҳам маҳдумга бироз тикилиб турғач, илжайди.

— Кўрсангиз биларсиз, мен минан жуда қадрдон-да, тақсир, — деди яна ва маҳдумга илтифот қилмай, ичкарига юруй берди. Бир неча мартаба келиб Анварнинг меҳмонхонасига ўрганиб қолган, шунга биноан бу тўғрида маҳдумнинг ёрдамига муҳтож ҳам эмас эди.

Анвар меҳмонхонада Шаҳидбек ва яна бир саркарданамо билан сўзлашиб ўлтурар эди. Сафар бўзчини даҳлизда кўриб ўрнидан турди. Иккиси неча йиллик қадрдонлар каби самимий кўришдилар. Сафар бўзчи кўзида ёши билан Анварни табрик қилди. Анвар унга ўз ёнидан жой кўрсатиб ўлтуришдилар.

Сафар бўзчининг фотиҳасига анови икки бек аранг қўл кўтариб қўйдилар.

— Закотчидан тинчмисиз? — деб Анвар кулди.

— Худойга шукур, давлатингизда, мирзам.

— Бозорлар яхшими?

— Бир навъи... ҳарчи тириклик тебраниб туради, ука.

Сафар бўзчининг бояғи ҳаракатидан аччиғланиб ташқарида қолган маҳдумнинг кимни ҳам бўлса ичкарига таклиф қилган товши эшитилди. Сафар билан Анварнинг сўзлари бўлинишка мажбур бўлди.

Мулла Абдурахмон Анвар билан ёнма-ён ўлтурғучи «дўсти» Сафар бўзчини меҳмонхонанинг даҳлизига киришидаёқ кўриб қолди ва сариқ туси бўзариб кеткан ҳолда ичкарига қадам узди. Сафар бўзчининг ҳурмати учун лоақал қимир этмаган беклар ҳам мулла Абдурахмоннинг истиқболига қўзғалишдилар. Маҳдум мулла Абдурахмон билан Анварни бир-бирларига танишдирди.

— Балки хотирларсиз, мирзо Анвар, — деди маҳдум, — сиз маним қўлимга келган йилларингизда мулла Абдурахмон акангиз ҳам бизнинг мактабда ўқур эдилар.

— Хотиримда. Хўб саломатмилар, тақсир?

— Алҳамдулиллоҳ, — деди Абдурахмон ва ер остидан Сафар бўзчиға қараб қўйди, — мартабалари муборак бўлсин.

— Қутлуғ, тақсир, қани, марҳамат қилсинлар.

Ўлтуришдилар, фотиҳадан сўнг яна бир даража аҳвол сўрашилди. Ҳозирги тасодуф жуда қизиқ тушкан эди. Мулла Абдурахмон бу учрашишдан ниҳоятда ўнгайсизланган. Анварни табрик этиш учун оғиз очишга қодир эмас ва ҳар замон қаршисидағи «бемаъни»га қараб қўяр эди. Шу ҳолда бир неча фурсат сўзсиз ўлтуришкандан кейин, Анвар кўбчиликни дастурхонга таклиф қилди ва Шаҳидбек мулла Абдурахмонни сўзга тортди.

— Нима лавозимотдалар, тақсирим?

— Имоматда, — деди Абдурахмон ва ер тегидан Анварга кўз юбориб олди, — Бухородан келганимиздан бери имоматдамиз...

Мадрасада ҳам бирмунча мукаррирлигимиз бор...

— Кўб яхши экан; имоматлари қайси маҳаллада?

— Бизнинг маҳаллада, — деди сўзга аралашиб Сафар бўзчи, — тақсиримнинг илмлари жуда дарё, ўзлари Бухорода хатим китоб қилганлар.

Шаҳидбек гўё кўнгил учун яна:

— Кўб яхши экан, — деб қўйди.

— Мулла Абдурахмоннинг илми дарҳақиқат яхши бўлган деб эшитаман, — деди маҳдум.

Сафар бўзчи мулла Абдурахмоннинг тилагига қарши яна сўзлаб кетди:

— Яхшиликқа келганда — яхши, бироқ тақсиримнинг толеълари бироз пастлик қилиб туради. Бўлмаса мударрислик, муфтилик, мирзолик — буларнинг барисига ҳам тақсирим етук... Фақат толеъ паст-да, бек бобо. Мана энди мирзам оталиқ қилиб ўрдадан бирар иш топиб берсалар, тақсиримга ҳам офтоб тегса ажаб эмас. Ўзлари ҳам бир ҳафтадан бери мирзамнинг ҳақлариға дуода эдилар... а, тақсир, шундай эмасми?

Мулла Абдурахмон Сафар бўзчининг қаршисида ҳозир ҳар бир разолатка ҳам бўйин эгар эди. Манг-лайидаги терини артиб, бесаранжом аҳли мажлиска қараб чиқди ва ғулдирағансумон:

— Шундай, — деб юборди.

Маҳдум Сафар бўзчини мулла Абдурахмон тарафидан воситачилик учун жўрттага келган, деб ўйлади.

— Мулла Абдурахмон ўзимизники, — деди маҳдум, — албатта мирзо Анвар қўлидан келган ёрдамини аямас.

— Албатта, мунший тариқасида ўрдага олинса ҳам бўлади — деди утта¹ бек.

¹ Утта — нариги, анови.

Анвар ваъда бериб қўйишни эп билмаганликдан, сўзсиз ўлтурар эди. Мулла Абдурахмон ҳар замон манглай терини артиб олар эди. Сафар бўзчи тунови кунги адабсизликни тақсиримнинг кўнглидан чиқардим, деб мулла Абдурахмоннинг кўзини учратишка ва озғина бўлса ҳам тақсиримдан миннатдорчилик олишга тиришар эди. Бирмунча вақт шу кўйи сўзсиз ўлтуришкандан кейин беклар фотиҳа ўқуб қўзғалмоқчи бўлдилар. Сафар бўзчининг яна оғзини очиб юборишдан қўрқиб, ҳатто қимир этмай ўлтурган имом ҳам бекларнинг фотиҳасига қўшулишиб ўрнидан турди. Сафар бўзчи ҳам мирзонинг ҳақиға дуо қилиб имомга эргашти. Чунки имом билан биргалашиб кетиш орзуси, шу баҳонада тунови кунги паст-баланд гапларни мулла Абдурахмоннинг кўнглидан чиқариш нияти бор эди.

Анвар билан хайрлашиб, тўрт киши баробар кўчага чиқдилар. Ўттуз қадам чамаси бирга бориб, Шаҳидбек ўз ҳавлисига бурулди. Яна бироз борғандан сўнг иккинчи бек ҳам бошқа кўчага кириб кетди. Мулла Абдурахмон ҳам Сафарбой «дўсти» билан бирга юришни хоҳламади шекилли тез-тез адим ташлаб ҳамроҳлик алоқасини узмоқчи бўлди. Бунга қарши Сафар ака уч ҳатлаб бир босиб, Абдурахмоннинг ёнидан чиқди. Бу ҳолдан яна имомнинг феъли айнаб, йўл устида бирдан тўхтади ва Сафарнинг афтига бир турли мушук қараши қилди:

— Нега тўхтадингиз, боравуринг.

Сафар бўзчи Абдурахмоннинг тўхтаганидан хабарсиз икки-уч адим нарига ўткан эди:

— Биргалашиб борамиз-да, тақсир.

— Мен сиз билан юришни хоҳламайман, жўнанг, жўнанг!

Сафар бўзчи тушунолмаб бироз қараб қолди:

— Нега, тақсир?

— Нега дейди-я, аҳмақ одам...

— Ўзларингизни айтишларингизга қараганда, му- сулмон киши учун кина сақлаш бир рўймолни ювиб қурутқанча экан, — деди Сафар бўзчи, — бизлар бўлсақ тўрт кундан бери шайтонни апичлаб юруй- миз... Шуниси ҳам кифоя-да, тақсир.

— Астаффирулло, — деди имом, — сиз ўша куни маним устимга уч кунлик гап қилдингизми?

— Шайтоннинг ишида, тақсир, — деди Сафар, — ахир, яна маним айтканим бўлди-ку, мен бунга бир нарсa деяпманми? Недир кинани қўяйлиқ деяпман- да.

Мулла Абдурахмон истиффор айтиб, йўлга тушти. Сафар бўзчи ҳам мулойимгина унинг ёнида қўл қовуштириб жўнади.

— Хўш, кинани ташлаған бўлсангиз, — деди йўла- кай имом, — нега боя уларнинг олдида оғзингизга келганини ўтладингиз?

— Яхшилиқдан бошқа ҳеч гап айтмадим. Фақат илмингизни мақтадим.

— Бошқа гап айтмадингизми?

— Нима дедим, ахир? Шунчалик билимлари бўлса ҳам, толеълари озгина пастлик қилиб турардир, де- дим. Бу тўғри гап эмасми, тақсир?

— Мен сизга мирзодан хизмат сўраб беринг, деб ваколат берган эмас эдим-ку.

— Ваколат-ку, йўқ... Ахир, токай илмингизни хор қилиб масжидда ётасиз... Ахир, биравни ука, би- равни ака деб сиз ҳам тузукроқ ишка қатишинг-да, тақсир.

— Астаффирулло... Балки менга подшоҳликдан ҳам шу имомат яхшидир.

— Бе-е-е, гўрними, тақсир — деди Сафар бўзчи, — у гапни қўйинг, нафсиламр гап яхши. Шаҳардаги бирарта мударрис домлани ўшандақа мирзобоши кўтарсалар йўқ дерми?.. Вой-боёв, тақсир, сизга ҳам ўрдадаги бир мирзоликни берса, деб, «сизнинг

хаққингизга тақсирим дуода бўлдилар», дедим-да. Маним холислигимни шундан ҳам пайқасангиз бўлар эди, ука.

— Астаффирулло, — деди яна имом, — дарҳақиқат, мен уни шундай, деб дуо қилганмидим... Ёлғоннинг нима кераги бор?

— Тақсирим бўлсангиз ҳам ҳали ёшсиз-да, — деб кулди Сафар. — Башарти ростини сўзлаб «сизнинг мирзобоши бўлишингизни тақсирим кўралмаган эдилар» десам, хурсанд бўлармидингиз, вах-хах-хах, хех-хех-хех... Йўқ, тақсир, ўзингиз ҳам Бухорода ўқуған бўлсангиз керак: китоблар икки жойда ёлғон айтишни маъқул деган эканлар; биттаси — эру хотиннинг орасида, иккинчиси — икки мўминни битириш учун. Буни Худо раҳмати домлам ўқуб берар эдилар. Шу гап қулоғимда қолган экан, мен дуруғ¹ айткан бўлсам китоб сўзига амал қилдим-да, икки мўминни битиштириш учун сўзладим-да.

Мулла Абдураҳмон яна оғиз очолмади. Чунки Сафар бўзчи «китоб сўзи» билан уни енгиб қўйди. Маҳаллага келиб етдилар. Сафар бўзчи кинани тамоман кўнглидан ювиб ташлаган эди. Шомни мулла Абдураҳмон орқасида ўқуш учун масжидга кирди. Жилвонадаги намоз кутиб ўлтурган қавмлар ичидан Самад бўқоқ, Шукур сўфилар ҳам кўринар эдилар. Сафарнинг имом билан бирга масжидга киришидан таажжубланган Самад бўқоқ уни туртиб сўради:

— Ярашдингларми?

— Кина деган рўймолни ювиб қуритқунча, — деди Сафар бўзчи, — янги мирзобошининг уйидан домла билан бирга фотиҳа ўқуб келамиз. Ҳали эшитдингми, ўша маним мирзам ёрлиғ опти-я.

Самад бўқоқ индамай четка бурулиб кетди. Шукур сўфи шом намози учун такбир тушура бошлади.

¹ Дуруғ — ёлғон.

24. ШОИРНИНГ СИРРИ

Ўн беш куннинг ичида маҳдумнинг меҳмонхонаси расмий бир маҳкамага айланаёзди. Ўрдага ариза билан мурожаат қиладирган ҳар ким, ҳатто расмий кишилар ҳам аввал маслаҳат сўраш учун Анварнинг ёнига келар эдилар. Кундузлари ўрда девонини бошқариш, эрталаб ва кечқурун ўз уйида хусусий кишиларни қабул қилиш, албатта, Анвар учун оғир эди. Аммо бу оғирлиқ бурундан сармунший бўлган кишининг устидаги қонуний вазифаси ҳисобланиб келганликдан кишиларни уйда қабул қилишга, Анвар мажбур эди. Бу хусусда камбағалларнинг берадирган заҳматлари Анварга унча оғир тушмаса ҳам, беклар, уламо ва бойларники аксар чучмал ва машаққатли бўлар эди. Чунки камбағалнинг кенгаш сўраб келиши жуда муҳим ишлар устида, масалан: бир бекнинг қилган зулми устидан шикоят, жуда камбағал бўлгани учун солиқлардан дархонлиқ сўраш ва ҳоказо... Кейингилар эса, масалан: бир мударрис иккинчи мударрис устидан шикоят қилиб, бу тўғрида домла Ниёз Муҳаммад шоғовулбошининг қулоғига андаккина тингиллатиб қўйишни сўрар; бир закотчи иккинчи бир закотчининг хиёнатидан «холисона» шикоят қилар, бир савдогар ўзининг жуда фақирлигидан ҳасратланиб, закотдан озод қилинишини сўрар; агар закотдан қутқазиб юборса, Анварнинг «кўнглини тўлатиш»ка ҳозирлигини ҳам билдирар эди. Анвар бу кейинги илтимосчилардан гоҳ аччиғланиб, гоҳ кулар, ҳарҳолда бир неча дақиқалиқ ваъдалар билан уларни жўнатқунча эси кетар эди.

Бу сўнгиларнинг ташрифлари Анварга қанча беҳузурлик берса, маҳдумга ўшанча мағрурият ва лаззат бағишлар, ҳатто Анвар ўрдада бўлган кезларда ҳам уларни меҳмонхонага қабул қилиб, Анвар кел-

гунча унга қанча сифоришлар¹ ва аксар сифориш-
чиларнинг ўзларини тўплаб турар эди. Юқорида Са-
фар бўзчи билан воқия бўлганидек, маҳдум ариза
ва кенгашка келгучи косиб ва тўни эскилар ила чи-
қиша олмас, ўлгунча уларни ёмон кўриб, «мирзо бу
кун келмайди, сиз билан гаплашишқа фурсати йўқ,
бемаъни бўлманг» каби гаплар билан камбағаллар-
ни эшиқдан қайтаришга тиришар эди. Анварнинг
бирарта камбағал билан «эзилишиб» ўлтурганини
кўрса, ичидан аччиғланиб «куллушайтин яржиъу ило
аслиҳи...» паст ҳамиша пастлигини қиладир... Сут
билан кирган — жон билан чиқар, мақоли кўб тўғри
сўз, деб ўйлар ва энсаси қотиб, четка кетар эди.

Маҳдум шу кунгача Анвар билан Раъноларнинг
тўйларини қилишга шошилмасдан келар эди. Лекин
бунда бир қанча сабаблар бўлиб, жумладан — Анвар-
нинг Раънога қаттиғ боғланганини яхши сезганлиги ва
шунинг орқасида Анвардан «хотиржамъ»лиги эди. Шо-
шилмаслиқнинг иккинчи, ҳам кучлик сабаби мумкин
қадар тўйни узоққа чўзиб, шу воситада Анварни со-
ғиш... чунки тўй қилиниб, Раъно Анварга берилса, бу
даромаднинг қатъиян кесилиш эҳтимоли бор эди.

Анвар бош муншийлик даражасини олгандан кей-
ин маҳдум илгариги «сиёсат»ни яна давом этдириш ва
этдирмаслик тўғрисида иккиланиб қолди. Зеро, Анвар
ҳозир бутун шаҳарга донг тортқан, шаҳарнинг уламо-
си, ашрофи, бек ва бекбаччаси Анварни танийдир;
Анварга мазкур олий табақаларнинг ҳар қайсиси ҳам
ўз қизини бериб, куяв қилишга тайёр. Бас, шу ҳолда
яна маҳдум эски тадбир билан амал қилса мумкинми?

...Маҳдум ноилож сармунший бўлишни йигирман-
чи кунларида Нигор ойим билан кенгашиб, мирзо Сул-
тоналига мурожаат қилиш мажбуриятида қолди. Токи
мирзо Султонали Анварнинг ризолиғини олиб берсин.

¹ Сифориш — топшириқ, буюртма.

Анвар кечкурун ўрдадан қайтишга ҳозирланар эди. Хон аъёнларга рухсат бериб ҳарамга кирган, ўрда-нинг кундузлик ходимлари тарқалишиб, фақат кеча беклари, хон соқчилари, доимий ходимлар қолган эдилар. Энг кейинга қолиб Анвар билан Султонали мирзо ҳам ўрдадан чиқдилар. Уларнинг орқасидан ўрда дарбозаси ёпилди.

Султонали мирзо Анварнинг ташқи аҳволи билан яхши таниш бўлса ҳам, унинг ички сиррига воқиф эмас, чунки Анвар хусусий ҳаёти, айниқса, Раънога алоқасидан ҳеч кимга оғиз очмас эди. Анварнинг маҳдум ҳавлисида туришини жойсизлиқдан ва ёшлиқдан, шунда ўсиб ўргангандан, деб юрган Султонали мирзо бу кун эрталаб ўз уйига келган маҳдумнинг сўзидан кейин бироз ҳақиқатка тушунгандек бўлди. Айниқса маҳдумнинг ҳеч бир муқаддимасиз «Ожизамиз билан мирзо Анварнинг тўйларини қилмоқ ниятимиз бор эди. Шу тўғрида жанобингиз мирзо Анвардан тўйга урунишимиз учун бир калима жавоб олиб берсангиз» деб, тўғридан тўғри фақат тўй вақтини белгилашни сўраши Султонали мирзога яна бошқа сирларни онглатқан эди.

Иккиси йўл бўйлаб сўзлашиб борар эдилар:

— Маним сўзимга кирсангиз албатта бир от олингиз, — деди Султонали мирзо, — айниқса, сизга энди пиёда юриш келишмайдир.

Анвар бояғича яна кулди.

— От минишнинг нима ҳожати бор, модомики, тайёр оёғ отимиз бўлганда...

— Маъқул-ку, мундан сўнг яхши эмас-да.

— Ҳозир яхши эмас экан, — деди Анвар, — мен бу хизматдан тушкандан сўнг пиёда юриш яхши бўладими?

— Нега тушар экансиз... Кўб йиллар шу вазифада қоласиз.

Анвар кулиб қўйди:

— Лекин, манимча, бир йил ҳам қололмасман... Агар оғам бўлсангиз, Худодан сўрангки, бўйнимга бирар бўҳтон ортилмай, азл қилинайин.

— Бўлмаган васвасаларга тушасиз, Анвар.

— Шаҳодат муфтингизнинг афтига сира қарайсизми, шоирингизнинг пичинглари пайқайсизми? Агар шу жонворлар мендан сармуншийликни тинчлик билан олсалар, ўзимни жуда ҳам бахтлики кишилардан санар эдим... Шунчалик зўр харидорлари турган бир замонда бу вазифани менга келиб тўхтаганига ҳануз ақлим бовар қилмайдир... Бу воқиға ё мени ўта бахтиёрликка ёки фожия бир фалокатка олиб борар. Сиз айтканча васвасамга ёхуд бошқа бир бадбинлигимга биноан кейинги эҳтимол...

— На Шаҳодат муфти ва на шоирнинг қўлидан бир пулик иш келса, мендан домангир бўла берингиз, — деди Султонали, — сизнинг сармунший бўлишингиз ҳарҳолда бир ҳақиқат эди. Негаки, кўб йиллардан бери хиёнат, ифво билан кун кечириб, етти ёшлиқ гўдакнинг ҳам назарида икки пулик обрўси қолмаган муфтининг сиррини ёлғиз менгина эмас, бутун шаҳар, ҳатто хоннинг ўзи ҳам биладир. Бас, бу жиҳатдан унинг ёрлиғ ололмаслиғи аниқ эди. Домла Бурҳон маҳдумнинг бўлса, шоғовул домла билан оралари бузук; агар хон ёрлиғни унинг исмига буюрғанда ҳам шоғовул домла ёзмас эди. Мундан бошқа домла Бурхоннинг лоқайдлиғи, девонхонани ост-уст қилиши бўладирган савдо... Шоир «Мадҳий»нинг бўлса яна аҳволи маълум: хонни махташ, ўзига ёқмаганни ҳажв қилиш, хотинбозлик, баччабозлик билан овора бир бетаъйин. Мундан ташқари, «Мадҳий»нинг ёрлиғ ололмаслиғига яна бир сабаб бор эдиким, бу сирни ўрдадан фақат биз бир неча кишиларгина билар эдик...

— Хўш?

— Буни сўраманг-да, кулманг.

— Хўш, хўш?

Султонали мирзо кулди ва товшини секинлатиб деди:

— Шоир ҳарамдаги канизларнинг бири билан алоқа боғлаган экан...

— Хўш, ундан сўнг?

— Бу ҳолни сезган иккинчи бир каниз хонни бу алоқадан хабардор қиладир. Хон канизни ҳарамдан ҳайдаганидек, шоирни ҳам ҳузурига чорлаб, ўбдан оғиз-бўғзиға, ҳатто энасининг ўсма-сурмасигача қолдирмайдир... Шоир аранг тавба қилиб қутиладир.

Анвар кулди:

— Шунинг учун унга ёрлиғ берилмади, дейсиз?

— Албатта. Шоирнинг эси бўлса бўйини бошоққа узатмай, саройдан ҳайдалмаганига ҳам шукур қилса бўлар эди. Бинобарин, сизнинг хаёлларингиз тамоман ўрунсиз. Яхши, ҳозир кўнмасангиз ҳам пиёда юриб зерикканингиздан кейин от минишга мажбур бўларсиз. Шунинг учун буни қўйиб турайлиқ-да, отдан ҳам зарурроқ масалага ўтайлиқ, масалан, бошингизни икки қилиш учун, албатта вақт еткандир, деб ўйлайман?

— Қаёқдағи гапларни топасиз, Султонали ака.

— Ҳазили йўқ. Уйланиш сизга ҳам фарз, ҳам қарз. Бунга қолғанда, албатта бир узр кўрсаталмассиз.

Анвар кулимсиб қўйди:

— Уйланишни ҳам бекор бўлишгача тўхтатиб турсақ, дейман.

— Ана гап, — деди Султонали, — балки умр бўйи шу вазифада қолиб кетарсиз. Шу ҳолда бутун умр хотинсиз юриш, хах-хах...

— Ким бир вазифада умр бўйи қолган бўлсин.

— Қолганлар кўб. Масалан, Муҳаммад Ражаббек марҳум; Муҳаммадалихон замонидан бери девон билан олишиб келар эди. Мен сизга жиддий айтаман: шаҳардан кимнинг қизини ёқтирсангиз ҳам биз олиб беришқа ҳаракат қиламиз.

— Раҳмат...

— Чиндан сўзлайман, Анвар.

Анвар ярим жиддий Султоналига қаради ва унинг ўзидан жавоб кутканини сезиб:

— Хўб, мен бу тўғрида домла билан кенгашиб, сизга жавоб берайин, — деди.

— Бу кун эрталаб домла бизникига келган эди, — деди Султонали жиддий турда, — домланинг сўз даромадига қарағанда, сизни ўзига куяв қилиш фикри борга ўхшайди. Сизнинг ризолигингиз биланми, йўқми, бунисини билалмадим...

Анвар қизаринди. Жавоб бериш ўрнига «натижа?» дегандек қилиб унга савол назари билан қаради.

— Домланинг гапига қарағанда, бошқа тарафлар биткан кўринди — деди Султонали давом этиб, — фақат ул маним воситамда тўйни бошлаш учун сиздан изн олғали келган экан. Ман бу тўғрига сиздан жавоб олиб бермакчи бўлдим.

Анвар кулди. Аммо бу кулиш унинг бояғи кулгуларидан тамоман бошқа, яъни бахтиёрлиқ кулгуси эди.

— Яхши, — деди Анвар ва ўн қадам чамаси сўзсиз борди. — Яхши, мен эртагача ўйлашиб, сизга жавобини бераман.

— Маъқул, агар бу кун домлага учрашсам, жавобни эртага оламан деяйми?

— Албатта.

— Хайр, Худонинг паноҳига, Анвар.

— Хўш, Султонали ака.

Иккиси ажралишдилар.

25. ҲАЁТ ШАМЪИ

Неча йиллар Анварнинг кўнглини машғул эткан бир муаммо ниҳоят орзуға мувофиқ ҳал қилинғандек, яъни шубҳа ичида қизарган муҳаббат гунчаси висол хабари билан очилаёзғандек ва қуруқ томоша билан кечкан унинг ой, йиллари бу кун Раъно гулини искаш башоратига ноил бўлғандек эди. Дарҳақиқат,

бунча йиллардан бери маҳдумнинг эшигида қолиши, опаси Нодиранинг «Мен сени онамнинг уйига чароғчи бўларсан, деб сўйинган эдим. Ўз истиқболинг учун қайғирмай, бир кишини семиртириб юришинг ақлли йигитларнинг иши эмас, Анвар» каби таъналарига бўйин эгиши ва ҳатто шу уйдан силжимаслик фикрида ўзи тиламаган вазифаларга ҳам уриниши яна шу башоратни олиш учун эмасмиди?

Истиқбол сўзини ҳар ким ҳар турлик тушунадир. Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат орқалиқ кўрар эди. Ота-онанинг чароғини ёқиш учун аввало ўзига бир шамъи ҳаёт топмоқчи ва ўзи шамъсиз туриб, ота-онага чароғ ёқишни асло тасаввур қилолмас, яъни истиқбол Анварнинг фарди ҳаётида¹ ёлғиз муҳаббат эди.

Йигитлар ўз истиқболлари қайғусида янги бино, янги рўзғор тузийдирлар ва ҳатто дунёда ҳаёлий ҳам бўлмаган рафиқалари учун кийим тикдирадирлар... Анвар эрса аввало Раъно каби бир рафиқага эга бўлмоқчи ва шу воситада бошқа масалаларга қарамоқчи эди.

Анвар Султонали мирзога бояғи ваъдани бериб, бу хабар билан юраги шопиринган ҳолда уйга келди. Меҳмонхонада ўзини кутиб ўлтурганлар билан нари-бери ишни битириб, ичкари кирди. Унинг бу кириши ҳар кундагидек киши билмас, тасодифий эмас, Раънони кўришдан бошқа яна маълум бир маънони Раънодан ўқуш учун эди.

Раъно айвоннинг устунига суяниб китоб ўқур, Нигор ойим ўчоқ бошида овқат пишириш билан машғул эди. Раъно ўзига қараб келгучи Анварга ер остидан кулимсиб олғач, бироз кўриниб турган оёқ учларини сариф атлас кўйлаги билан яширди, атлас кўйлакни яхшигина туртиб турган сирлик кўкраги устига ён ўрим сочларини олиб ташлади. Анвар яқинлашғач, секингина кито-

¹ Фарди ҳаёт — шахсий ҳаёт.

бдан кўзини олиб, «ҳорманг» деди, яна китобка юз ўтирди. Анвар келди ва унинг қўлидаги китобка қаради.

— Умар Хайём, — деди ва Раънонинг қаршисиға, ҳавлига оёғ солинтириб ўлтурди. — Қани, ўқучи эшитайлик.

Раъно китобни секингина ёпиб, Анварга узатди:

— Сиз ўқунг, мен эштай.

— Ўзинг ўқи, бахилсан-да.

— Мен тўғри ўқуй олмасам, тунови кунгидек куласиз...

— Жўрттага хато ўқуб ўзинг кулдирдинг... Ўқи, Раъно.

Раъно китобни ерга қўйди:

— Мен ўқуб зерикдим...

— Маним учун ўқуб бер, деяпман.

Раъно йўлакка ишорат қилди:

— Дадам келиб қолади.

— Қаёқдан бу қадар уятчан бўлиб қолдинг?

Раъно табассум билан жавоб берди ва унда бироз қизариниш белгиси бор эди. Анвар бу ҳолдан бир нарса сезгандек, сўзни бошқага бурди:

— Кун иссиқми, терлабсан, Раъно?

Раъно бурни устидаги билинар-билинемас марварид резаларини рўймоли билан артди.

— Терлашим иссиқдан эмас, — деди кулимсираб Раъно, — бошқа нарсадан...

— Нимадан, қани?

Раъно бироз эски кулавич ва мунаққидлик ҳолатига кирди:

— Сиз беклашканингиздан бери... сизни кўрсам уяладирган бўлиб қолибман. Терлашим ҳам сиздан уялганимға...

— Кесатук ҳунаринг эсингдан чиқдимми, деб турган эдим. Ҳар начук ёдингда экан. Тагин хўш?

— Хон жанобнинг муншийлар муншийси бўлган бир йиғитнинг салобати борлигини ким инкор этсин. Албатта, бу тўғрида канизингизга ҳақ берарсиз деб ўйлайман.

— Хўб, ҳақ бердик, — деди кулиб Анвар ва ўрнидан турди. — Башарти, канизимиз уялмасалар, бизнинг ҳам бир амримиз бор: амр қилсақ уялмасмикинлар?

— Амрингизга маҳжуби инқиёд¹ этишка канизингиз ҳозир.

— Канизларнинг ўз хўжалари билан ўлтуриб муомала қилишлари мумкинми? Амрга инқиёд этишдан илгари шу тўғрида жавоб берсангиз...

Раъно ирғиб ўрнидан турди, гўё канизлардек, икки қўли ёнида ва боши кўксига афу сўради:

— Инсон муштақ аз нисёнаст...² Канизи бетамиз ҳамиша афву атоға лойиқдир, чунки зархарид³ хўжасига содиқдир.

Анвар, очиқ ва ўюн-кулгини бир дақиқа ҳам қўйиб туролмаган парининг санъаткор шу вазиятига кулимсираган кўйи анча қараб турди, ҳам ўзининг хўжалиқ рўлини бузмай:

— Мен суфада бўламан, фурсат топиб ёнимга чиқ, сенга айтадирган махфий бир сўзим бор, — деди.

Раъно канизлар каби бош букиб «ҳозирман» ишорасини берди ва табассумга мойил жоду кўзлари билан Анварга оҳиста бош кўтариб қаради... Анвар ўзини завқ ҳам кулгидан тўхтатолмаган ҳолда ташқариға бурулиб жўнади. Ўчоқ бошида машғул Нигор ойим ҳам қизининг кейинги ҳаракатидан кулиб, Анварга қаради. Лекин, Раъно билан Анварнинг доимий шунингдек ўюнлариға тушуниб қолгани учун бу тўғрида гап айлантормади:

— Ошим пишиб қолди, Анвар, — деди ўчоқ бошидан кулимсиб, — суфада бўласизми?

¹ Маҳжуби инқиёд — яширинча бўйсунтиш.

² Инсон муштақ аз нисёнаст... — фаромушхотирлик айрим пайтларда инсон учун хос хусусиятдир.

³ Зархарид — қул.

— Бўламан.

— Отангиз аср намозидан чиқиб, бир жойга бориб келаман, деган эдилар. Сизнинг ошингизни сузиб чиқара берайми?

— Майли.

— Ташқарида болалар кўринса айтиб юборингизчи.

— Хўб.

Анвар маҳдумнинг қаёққа бориб келишини ўйлаган ҳолда ташқарига чиқди.

Шомдан бир оз эртароқ эди. Енгилча бир шамол суфа атрофидаги гулларни эринибкина қимирлатар ва бу қимирлатишдан райҳонларининг ўткур иси ўқтин-ўқтин димоғқа келиб уринарди. Ўн икки-ўн уч кунлик ой кўкнинг шарқи-жануби қисмидан тус-сизгина бўлиб кўтарилиб келмакда, қуёш ботқан сайин унинг чеҳраси ҳар замон очилиб бормокда эди. Шаҳар подаси қайтиб, теварақдан сигир ва бузоқларнинг ма-а-а-му-у-у-лари, қўзичоқ ва қўйларнинг ба-а-а-бу-у-у-лари эшитилиб турар эди.

Анвар суфада ўрда юмишларидан баъзисини таҳрир қилиш билан машғул экан, ичкаридан Раъно чиқиб келди. Гўё Анвар Раънонинг келишидан хабарсизча ўз ишига қаттиғ берилган эди. Раъно оҳистагина Анварнинг ёнига келиб, суфага суянди, икки қўли билан иягини кўтариб, оралиқдан Анварнинг таҳририга қаради. Анвар ҳам мулоимгина кулимсиб Раънога кўз қирини ташлаб олғач, гўё илтифотсиз яна қаламини қоралаб, қоғоз устига бир-икки калима ёзди. Аммо учунчи калимага ўтканда қалами қўлида ўйланиб қолди ва бояғидек ёнидағига кулимсиб қаради. Раънонинг ҳам кўзи унга тўқнашиб бироз бир-бирларига кулимсираган ҳолда тикилишдилар...

— Нега тўхтадингиз, ёза беринг.

— Сенинг қилган ишинг доим шундай, Раъно.

— Масалан?

— Масалан... Ҳамиша иш чоғида келиб, фикрни бўласан.

— Мен ораға сўз аралаштирдимми?.. Ёза беринг, мен шундай қараб тураман.

Анвар Раънога ўнгланиб ўлтурди:

— Фойдаси йўқ энди, фикрни ўғирладинг.

— Мен фикр ўғриси эмасман... Қани ёзинг.

Анвар қўлидаги ёзилган қоғозни қўйиб, иккинчи оқ қоғоз олди:

— Энди бошқа нарса ёзаман?

— Майли ёзинг.

— Сен ҳам жавоб ёзсанг, хўбми?

— Хўб.

— Тунови кундагидек жавоб тополмасанг нима қилай?

Раъно суфага оёғ солинтириб ўлтуриб олди.

— Юзимга бир шапалоқ уринг, лекин сажъ қоғи-яси осон бўлиш шарти билан.

— Маъқул, — деб кулди Анвар ва Раънога қараган ҳолда ўйланди. Бу ўйланишдан Раъно қошларини чи-мириб эътироз этди:

— Кўб ўйламанг.

Анвар жавоб бериш ўрнига қаламини қоралаб ёзди:

*Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг
Лайлоси,*

*Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг
«Раъно»си.*

Анварнинг қаламидан қоғозга тушиб борган сўзларни таъқиб эткан Раъно, қоғоздан кўзини олиб қизарди ва бош чайқаб тескарига қаради.

— Қани, жавоб, Раъно?

Раъно шу кўйи бир оз Анварга қарамай турди ва қайрилиб унинг қўлидан қалам-қоғозни олди-да:

— Уят қилмайсизми? — деб сўради.

— Маним ёзганимни сен уят қилмасанг, мен ҳам сенинг ёзганингни уят қилмайман. Лекин шарт шуки, маним икки йўлимга айна жавоб бўлсин.

Раъно яна бироз ўйланиб, Анвардан яширинчи ёзди:

*Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг
жунунидин,
Не бахт, Раъно, харидоринг талаб аҳлининг
«Мирзо»си.*

Раъно ёзувни Анварнинг олдига ташлаб, қизарган ва кулимсираган ҳолатда чопиб гуллар ёнига кетди. Анвар жавобни ўқуб завқланди:

— Офарин, Раъно, лекин биравнинг устида ор-тиқчароқ муболаға қилибсан.

Раъно гуллар ёнидан Анварга жиддий қаради:

— Сиз ҳам муболаға қилган эдингиз.

— Маники муболаға эмас, — деди Анвар, — масалан, сен ҳозир гуллар ёнидасан, ҳам чиндан-да, гулларнинг раъносисан... Мана, мен яна ёза бошладим; жавобга ҳозирлан, Раъно.

Раъно югуриб Анварнинг ёнига келди ва унинг қаламидан томган сўзларни ўқуб борди:

*Ҳамиша хавфда кўнглим бу муҳаббат интиҳосидин,
Мени ҳам этмаса мажнун дебон Раънонинг савдоси.*

Раъно кейинги мисраъни ўқуб ўйланиб қолди. Анвар ҳозирги Раънонинг ўйчан кўзига анчагина тикилиб турғач, кулимсиди:

— Жавоби қийин келдими, Раъно?

— Қаламни беринг, — деди Раъно ўпкалаган қиёфатда қўл узатиб, — ўйлағали ҳам фурсат бермайсиз.

Ёзди:

*Муҳаббат жомидин нўш айлаган¹ аҳли зако бўлмиш,
Фунуни тибда мажнундир кишининг куйса сафроси.*

— Енгдинг, Раъно, енгдинг, — деди Анвар, — лекин кейинги мисраъда бир хато қилдинг...

— Масалан?

— Тибнинг айтишича, сафро эмас, қон куйса, киши жинни бўладир...

— Қоннинг бузулишига аввало сафронинг куйиши керак, сафро куймай туриб қон бузулмайдир... Хўш, яна ёзасизми ёки енгилдингизми?

— Енгилдим...

— Енгилган бўлсангиз, ютуғимни беринг.

Анвар юзини тутиб берди. Раъно бўшқина унинг юзига уриб қўйди.

— Агар шу гал ҳам енгсам, — деди Анвар ачиниб, — мен сени уриб ўлтурмас эдим...

— Нима қилар эдингиз?

— Энди фойдаси йўқ.

— Айтинг-да, агар менга ҳам маъқул бўлса, урғаним ҳисоб эмас, бўшқина урдим-ку.

— Лекин сен уни қилолмайсан...

— Нега қилолмайман, қани айтинг-чи.

— Қилолмайсан... — деб кулди ва бироз айтишка кучланиб турди. — Мен... мен сенинг юзингга қўлим билан эмас, оғзим билан урар эдим...

Раъно қизариб ерга қаради. Юзга оғиз билан уришни ул ўз умрида биринчи мартаба эшитканлиги учун қизаришқа ва ерга қарашга ҳақли ҳам эди. Ўзининг ёзган муҳаббатка оид шеърлари ва Анварга берган ҳалигидек жавоблари билан чин бир маҳбуба ва маъшуқа бўлиб кўринса ҳам, лекин кейинги гапларга ҳануз ошна эмас ва юзга оғиз билан уриш-

¹ Нуш айламоқ — ичмоқ

лардан тамом бегона эди. Бу гап Анварнинг ҳам биринчи жасорати бўлиб, иккиси-да шу «янгилик»-нинг ўнгғайсизлигида қолдилар.

Гумбази нилигун қандилида шамъи кофурийлар ёқиладиган бошлаган эди. Ой ҳам бироз нурланиб, турмушка янги қадам босқан бу икки ёшнинг ҳозирги ҳолларидан кулимсигандек кўринар эди. Бояғидан бирмунча кучаятушкан шамол гулни гулга қовиштириб, гўё бу икки ёшга: «Сиз ҳам мана шу гуллар каби қовишинг» дегандек бўлар эди. Ўнгғайсизликда қолган Раъно хижолат аралаш Анварга кулимсиб бош кўтарди.

— Мен сизнинг «амрингизга» мувофиқ чиққан эдим.

— Амримга мувофиқми? — деди Анвар ва Раънонинг кўзига тўғри қараб илжайди. — Шомдан кейин.

— Нима шомдан кейин?

— «Амримга» мувофиқ чиқишинг.

— Ҳозир-чи?

— Ҳозир мумкин эмас.

Раъно ўпка билан Анварга қаради ва туриб ичкарига жўнади.

26. НЕГА ЕРГА ҚАРАЙСАН, РАЪНО?

Кучлик шамол кўтарилиб, боқчадаги ҳар нарсани тўрт тарафка бука бошлади. Кўча чанглари кўкка кўтарилиб, ой ва юлдузлар нурини хирароқ бир ҳолга қўйдилар. Чигирткалар чириллаши, кеча ҳашаротларининг нағмаси кучлик шамол товиши билан кесилди. Суфа устидаги сўри ҳар замон тўрт томонга чайқалиб, ўз остида ўлтурғучиларнинг бетларини гоҳ кўрсатиб, гоҳ яшириб, улар билан ўйнашқандек теваракка ҳусайни ғужумларини бир-икки бора узиб ташлади.

Анвар ўзидан нарироққа тушкан бир шингил узумни олиб еди ва бир-икки ғужумни ҳамроҳига узатти:

— Ма, Раъно...

— Мен емайман.

— Мен ҳам сенга егин демайман.

Раъно ўз ёнидаги ғужумларни йиғиб, Анварга берди.

— Мана узум есангиз... Менда нима юмишингиз бор?

— Баракалла... Тўкилган узумларни йиғиб бер-чи, менга.

Раъно яна бир нечта ғужумларни териб узатти.

— Қани, юмишингиз?

— Сенда нима юмишим бўлсин, Раъно. Ҳар кунги ўзинг билган гап... сўзлашиб ўлтурармиз; узум тўкилса, менга териб берарсан, деб чақирган эдим.

— Дадам ҳуфтандан қайтиб қолади. Гапингиз бўлмаса, мен кетаман.

— Ҳуфтан ҳали ўқулган эмас, азон ҳозир айтилди. Башарти дадамиз ҳуфтанни ўқумай келиб қолса, бунинг ҳийласи осон: даррав анави гулнинг тегига яширинамиз.

— Башарти дадам бизни қидириб гулнинг тегидан топса, нима қиламиз?

— Нима қилар эдик? Сен уйингга кетасан, мен бўлсам меҳмонхонага.

— Иккавингиз гулнинг тегига нима қилиб ўлтурган эдингиз, деб сўраса, нима жавоб берамиз?

— Ўзимиз ўлтурган эдик, деймиз.

— Нима учун, деса-чи?

— Қизингиз уялгани учун, деймиз.

Раъно кулиб ўрнидан турди ва суфадаги кўзи илғаган ғужумларни териб Анварга берди:

— Хайр, юмишингиз бўлмаса, мен кетдим, шамолдан қулоғим битти.

— Гапим бор, гапим, — деди Анвар, — кел, айтаман.

Раъно қайтиб келди.

— Айтинг.

— Ўлтур.

Раъно Анварнинг қаршисиға ўлтурди. Ўлтуриши билан кучлик шамол юриб бошидағи рўймолни учурди ва олиб бориб Анварнинг бетига ёпти.

— Ха-ха-ха, шамол сиздан ўчимни олди. Қани, гапуринг.

Анвар рўймолни қисимиға олди.

— Ҳозир гапираман, лекин шартим бор.

— Айтинг шартингизни.

— Аччиғланмайсан.

— Хўб...

— Уялмайсан.

Раъно масалаға тушунгандек ўйланиб қолди.

— Рўймолимни беринг.

— Рўймолинг учиб кетди... Шартимга кўндингми?

Раъно жавоб бермади. Анвар Раънонинг олачалоқ кўлага ичида хаёлий бўлиб кўринган юзига қаради. Унинг хаё ичида олийлик касб эткан жоду кўзи Анварнинг ҳозирги мақсадиға тушунганликни ифода қилар эди. Бирмунча вақт шу кўйи сўзсиз қолдилар. Шамол дам кўтарилиб, дам босилар эди. Шамол асноси гуллар ҳам келинлар каби ҳар томонға эгилишиб салом беришиб олар эдилар.

Анвар ўзини суфанинг қоронғи қисмиға олди. Раънога айтмакчи бўлган сўзи эҳтимол унинг ўзига ҳам ўнгайсизлик берар эди.

— Туғилгандан сўнг ўсиш, ўскандан сўнг икав-икав бўлиб яшаш бор, — деди Анвар ва бироз тўхталиб олди. — Жуфтлик ёлғиз кишилар орасидағина эмас, ер юзидағи ҳар бир махлуқда ҳам бор... Масалан, тоғлардағи оҳулар, ўрмонлардағи тўтилар, ча-

мандаги булбуллар ҳам ёлғиз эмас, жуфай яшайдирлар... Сенингча қандай, мен уни билмайман, аммо жуфтланишнинг, манимча энг муҳим бир шарти борким, ул ҳам икки тарафнинг муҳаббат занжири билан бир-бирларига қаттиғ боғланишларидир... Биз икав ёшлиқдан бирга яшаб келамиз, орамизда махфий сирларимиз йўқ ва бизнинг ўз аро сирларимизга воқиф бўлган чет кишилар ҳам йўқ. Шунга биноан сен билан маним ҳар бир тўғрида ҳам очиқ сўзлашмагимизга ҳеч бир монеълик бўлмас, деб ўйлайман... Агар янглишмасам, иккимизнинг бир-биримизга муомалаларимиз самимий ва юракларимиз тешиши ҳамоҳангдир. Ёки янглиш сўзладимми, Раъно?

Раънонинг ерга қараган кўзи секингина Анварга кўтарилиб, яна ерга оғди. Анвар унга бироз қараб тургач, сўзида давом этди:

— Сен эшитдингми, йўқми, билмадим, улар иккимизни жуфтлаштирамакчи бўлиб, бу кун мендан киши орқалиқ тўй вақтини белгилашни сўратқан эдилар, мен эртага жавоб бермакчи бўлдим... Сени бу ерда тутишим ҳам сен билан кенгашиб, эртага шунинг жавобини уларга айтишдир... Нега ерга қарайсан, Раъно?

Раъно бошини кўтариб кулимсиди ва юзини четка ўтирди...

— Сен уял, уялма, улар бизни жуфтлаштирадилар. Марҳума Моҳларбибининг фотиҳаси ерда қолмас. Агар сен шундай юра берайлик, десанг, мен ҳам уларга сенинг жавобингни айтаман... Гапир, Раъно.

— Юра берайлик, — деди Раъно юзини четка ўтирган ҳолда, — уларга нима оғирлиғи бор?

Раънонинг бу сўзи Анварнинг устидаги юкни кўтариб ташлағандек бўлди.

— Иккимиздан бошқара, албатта оғирлиғи йўқ... Лекин, сен айтканча, қачонгача юра берайлик? Уларга бир муҳлат кўрсатишимиз керак, Раъно.

- Қарифунимизча...
- Қарифунимизча, деб муҳлат сўрайми?
- Ўлгунимизча...

Анвар кулди ва сурулиб Раънонинг ёнига келди. Гўё уни ўзига қаратмоқчи бўлгандек, елкасига қўл юборди...

- Менга қара, тўғри жавоб бер, Раъно.

Раъно қулоғи остига теккан иссиғликдан чўчиб юзини ўнглаган эди, тасадуфдан лаби ҳалиги иссиғликқа учрашди... Иложсиз каби лабини иккинчи ҳароратлик лабдан ажратолмай, бир неча сония кутиб қолди. Кучлик шамол қўзғалган эди. Шамол, гўё кўмаклашкан каби орқадан эсиб, Раънони Анвар томонга майл этдирар эди. Терак орқасида қолган ой ҳам кучлик елнинг кўмагида терак бошидан буларга мўралаб олди. Икки ёшнинг ҳозирги ҳолини яқиндан томоша қилмоқчи бўлган туссиз бир юлдуз кўк саҳнининг ерга яқинроқ қисмига учиб тушди...

- Жавоб бер, Раъно.
- Бу ҳолда мен жавоб бералмайман...
- Жавоб бермасанг, мен ҳам сени бўшатмайман.
- Дадам келиб қолади...
- Дадангдан бу кун жавоб олдим.

Раъно Анварнинг ияги остига сўл чаккасини қўйиб четка қаради.

- Сиз хоҳлаган вақтда бўлсин.
- Менга қолса эртага...
- Майли...

Анвар ияги остидаги мулойимлашқан қизнинг юзидан ўпти ва унинг тўзғиған сочларини тўғрилаб, ҳаётбахш кокилларнинг муаттар бўйини узоқ ҳидлади.

— Чин сўзла, мен сенинг раъйинг билан уларга жавоб айтмакчиман, Раъно.

- Кўкламга...

— Чинингми?

— Чиним.

— Хўб бўлғай. Мен эртага, тўйимиз кўкламга бўлсин, деб жавоб айтаман... ерлар кўк гиламлар билан бежалганда, ҳар тарафни бинафша чечаклари босқанда, қушлар уя қайғусини чекканда, биз ҳам тўй қилармиз; чимилдиқда бахт созини тинглаб, истиқбол куйини куйлармиз... Шундайми, Раъно?

— Шундай...

— Ундан сўнг маним оғушимда шунинг сингари даданг келиб қолишидан қўрқиб, киши қўлига тушкан қуш боласидек типирчиламассан. Шу ҳуснинг, шу малоҳатинг ва шу латофатинг билан тамом ме-ники бўларсан, шундайми?

Раъно жавоб бермай, Анварнинг оғушидан ўзини қутқариб ўрнидан турди. Суфанинг зинасига бориб кафшини кийди ва Анварнинг қувлашидан қўрқиб, сапчиб ерга тушти...

— Жавоб айтиб кет, Раъно.

— Ҳа, шундай, — деди Раъно, гул ёнида рўймолини тўғрилаб. — Энди сизнинг олдингизга чиқмайман.

— Нега чиқмайсан?

— Негаки жуда ёмон киши бўлибсиз... Мен аямга айтаман.

Анвар кулди.

— Нимани айтасан?

— Ҳаммасини айтаман.

Шу вақт ўрта эшиқдан кириб келган маҳдум уларнинг сўзини бўлди, ичкарига кетиб борган Раънони тўхтатиб, «Анвар акангга чой бердингми, қизим?» деб сўради.

27. ЗУЛМ ЎЧОҒИ

Худоёрхонға 1283-нчи йилда¹ учунчи мартаба тахтка чиқиш насиб бўлди. Унинг охирғи салтанати хонлиқ истибдодининг аччиғ зулм ва таъаддидларининг² жонсўз қора саҳифаларини ташкил этадир. 1283-нчи ҳижрийдан 1292-нчигача бўлган саккиз йил, Худоёрнинг эркин нафас олиб, Фарғона устида ўзи тилаганча қамчи ўйнатқан ва зулм тифғини камбағаллар қони билан сарбаст бўяган сўнгғи давридир. Мамлакатни обод қилиш баҳонаси билан 1284-нчи йилда Қўқон косибларини ҳақсиз — муфт³ ишлатиб янги раста, карвонсарой, пахтасарой ва коппонлар бино қилдирди. 1285-нчи йилда Қўқоннинг Ўрганч мавзеида машҳур Оқсаройни содирди, узоқ жойдан ариғ қазитиб келиб, Оқсарой атрофини суфортирди. Иссиғ кунларда салқинлаш, малика хонимлар билан ишрат қуриш учун «Боғи Эрам» ясадди. Онаси Ҳоким ойимнинг васиятига мувофиқ, 1286-нчи йилда «Ҳоким ойим мадрасаси» деб машҳур мадрасани, яна шу йилда Амир Умархон тарафидан асоси қўйилган маълум янги ўрдани ҳам теварагида боғ ва гулзорлари билан ишлатиб битирди⁴.

1286-87-нчи йилларда «Улуғ наҳр», «Хон ариғ» деб машҳур ариғни қазитди. 1287-нчи йилда ўз номидаги «Мадрасаи олий»ни ва «Дахмаи шоҳон»ни, 1288-нчи йилда Қўқоннинг эски қаландархонасини бузиб, янгидан таъмир, ҳам ўлган оғаси Султонмуродхон исмига мадраса бино қилдирди. Ва ушбу йил

¹ Мелодий ҳисоби билан 1864 — 65 йиллар.

² Таъадди — азоб.

³ Муфт — текин, бепул.

⁴ Эски ўрда Шаҳруххоннинг ўғли Абдукаримхон тарафидан 1145 ҳижрия миёналарида бино қилинган, Худоёрнинг орзуларига жавоб бералмайдирган ҳолга келиб эскирган эди (муал.).

ўғли Ўрмонхоннинг хатнаси учун бир юз йигирма кун ош бериб, тўрт ойлиқ тўй эълон қилди. Шундоғки, ҳар кун икки юз қозон ош дамланар, саккиз юз танур нон ёпилар, икки юзлаб улоқ берилар, мамлакатдан тўйга келгучи аёнга ҳар кун минглаб тўн кийдирилар эди.

Бу қадар саховат, бунчалик дабдаба, албатта, хазинадаги олтинлар кучи билан бўлғандир, деб баъзиларнинг кўнглига келар. Хонлар ва подшоҳлар хазинасидаги олтинлар манбаъи ҳам фуқаронинг биллак кучидир. Лекин Худоёрнинг саховатпешалиги ва маъмуриятпарварлиги меҳнаткашнинг хазинага олтин суратида йиғилган кучидан эмас, бевосита биллак кучидан, кўз ёшидан эди. Чунки Муҳаммадалихон давридан бошланган (1240) ўзаро тахт талаши, ўзбек-қипчоқ жанжали ва бошқа тўполонлар хазинани ялаб-юлққан, Худоёр 1283-нчи йил тахтка ўлтуришида эшиги очик — бўш хазинагагина эга бўлган эди.

Бу «маъмурият даври» саналган беш-олти йиллар Фарғона фуқароларининг омҳузнлари¹, қора кунлари бўлган эди. Худоёрнинг Сирдарёдан сув чиқариш можаросини мисол учун олайлиқ:

Хоннинг раъйи сув чиқаришга тўхтади. Хазинанинг бўшлиғини, ўйланган ишнинг ниҳоятда улуғлиғини андиша қилмади. Қаламравидаги барча шаҳар ва қишлоқларга саркорлар, чўғоллар тарқатди. Улар халқдан солиқ йиғишқа, ёрдам тўплашқа буюрилган эдилар. Бу ихтиёрий равишдаги ҳозирликдан сўнг, «мамлакатимдаги ҳар бир хонадон битта кетман ва битта мардикор берсин!» деб истисносиз умумий бир фармон ҳам бўлди. Қамчиси кўкда тоблашиб, ханжари заҳар сочқан «хон ҳазратнинг буйру-

¹ Омҳузн — умумий ҳафалик.

фиға» ким қарши бора олсин. Ҳар бир оила, гарчи, рўзгор бошлуғини бўлса ҳам, битта кетман билан хон таъйин қилган жойга йўллай бошлади. Бойлар битта мардикор ёллаб бериш устига от ёки арава ҳам топишқа мажбур эдилар.

Эни олти, бўйи (чуқурлиғи) беш газдан ўн беш газгача қазиладирган ариғнинг узунлиғи ўттуз чақирим ва шу ўттуз чақиримлиқ ариғ қазилиб битканди, Наманган ва Андижон туманларидан икки минг ботмонгача ер суғорилар эди. Шу йўсун ариғ қазила бошланди. Лекин ишчи кўб, озиқ-овқат йўқ эди. Бойлар киши ёллаб қутулганлар, ўттуз чақиримлиқ ариғ хатига бола-чақасини оч ташлаб, кетман кўтариб келган нуқул меҳнаткаш, косиб ва деҳқонлар чизилганлар эди. Ўз ёнларидан сарф қилиш учун оқчалари, ҳукумат тарафидан бериладирган овқатнинг салмоғи йўқ эди. Иссиғ қуёш остида гиёҳсиз чўл бағрида кетман одатдагидан кўброқ ем талаб қиладир. Ариғ қазувчиларнинг овқатдан силалари қуриб, иликлари пучайган, ердан ўн қадоқ тупроқ олиб иргитишқа эмас, ҳатто кетманнинг ўзини кўтаришқа ҳам дармонсиз эдилар. Хон тарафидан улар устига ишбоши қилиб белгиланган саркорлар, очлиқ ялқовлиғини чинга ҳисоблаб, қулоқ эшитмаган сўкишлар билан бечораларни таҳқир этар, сулайиб йиқилмағунча кетманни ташлатмас эдилар. Ҳар ўн беш-ийгирма кунда ариғ бошига келиб турғучи хон, саркорларнинг сиёяти¹ билан ҳар бора бир-икки меҳнаткашни ялқовлиқда, ўзига итоатсизлиқда айблаб, кўбчилик кўз ўнгида бўғизлатар ва ҳар гал келиб кетишида шунинг сингари мазлумлар қони билан янги «Хон ариғ»ни намлаб турар, бу зулмни ўз кўзлари билан кўриб турган бечоралар очлиққа, дар-

¹ Сиёят — чақимчилик

монсизлиққа қарамай, жон аччиғида ишка ёпишар эдилар.

Шу йўсун зулм зарби остида ниҳоятда улуг иш бир йилга ҳам қолмай итмомиға еткан, минг чақиримлар бўйлаб Сирнинг сирлик суви кумуш каби оққан, гиёҳ унмаган чўллар меҳнаткашлар қони баробарига ям-яшил кўкарган эди. Шу мисолдан онглашилган бўлса керакким, хоннинг маъмурият-парварлиги, яъни унинг мадрасалар, боғлар, қасрлар, сарой-расталар ва дахмалар бино қилиши, тўрт ойлаб тўй бериши хазинада асрлардан бери йиғилиб ётқан олтинларни сарф қилиб эмас, тўғридан тўғри фуқарони муфт, мажбурий ишлатиш йўли билан эди.

Хоннинг гарчи зулм билан бўлса ҳам солган мадрасаларига, қаздирган ариғларига таҳсин қилиғучи, «золим бўлса ҳам, маъмуриятпарвар экан» дегучи баъзи биравлар орамизда топилиб қолур. Шунинг учун хонни «маъмуриятпарвар» қилган омилар устида тўхталиб оламиз:

Хон икки мартаба тахтдан ҳайдалиб, анчагина тажриба ордирган, учунчи мартаба тахтга ўлтуриши маданиятлик ўрус истибодининг Тошкандни олиб Хўжандга ҳам қўл узатқан саналарга тўғри келган эди. Бу кунги шароит тажрибалик хонни бошқача сиёсат ушлашқа мажбур этар эди. Ниҳоятда қаттиғ қўллик бўлиш, юқори табақа ҳисобланган уламони, ашрофни ўзига қаратиш лозим ва тахтига аждаҳо каби оғиз очиб келмақда бўлган ўрусларга қарши ўз маданиятини қуриб, жавоб бериши керак эди. Шунинг учун меҳнаткашни раҳмсиз ишлатиб мадрасалар бино қилмоқда, ариғлар чиқармоқда, сарой ва расталар, қаландархона ва ўрдалар ёпмоқда эди. Абдукаримхондан бери ўнлаб хонларга яраб келган ўрдани бузиб, янги ўрда бино қилиши ўз кайфига қараганда ҳам ўрусларга жонлилик кўрсатиш,

ялтирасин шаън-у шавкат билан Фарғонани ўз қўлида сақлаб қолиш учун эди.

Ўчадирған чароғ ёниб ўчадир, мақоли каби Туркистон хонларида сийрак кўрилган бу маъмурият-парварлик бизга қолса, шу омиллардан туғилган ва бунда самимий ҳеч нарса йўқ эди.

28. ҲАРАМ

Янги ўрда юқорида ёзганимиздек, ҳақиқатан шу-куҳлик, хушманзара бино қилинган эдиким, унинг ҳозирги харобасидан ҳам кўрса бўлур.

Ўрда қўрғонининг ташқари айланаси (тўрт томони) ажойиб гулзорлар, анвоъи мевалик дарахтлар билан зийнатланган. Бу боғни махтаб Худоёрнинг ўз шоири Мулла Ниёз Муҳаммад:

*«Ясаб қасре саодат даврида боғи жаҳон оро,
Муаттар бўлди гулзоридин олам гумбази хазро¹».*

*Шаҳи волоки берди зеб боғ ичра раёҳиндин,
Ўшал кун тутди ер саҳнини бўйи анбари соро²».*

*Ясарда тарҳини тарроҳлар³ андоғ сакиз гулшан,
Бу гулшан ҳар биридигин топдилар юз минг чаман оро.*

*Ки ҳар ашжор⁴ асморини⁵ таъмида шакар мазмар⁶,
Очарға шаққар оғзин мугдашлиққа наҳад оро.*

¹ Хазро — кўк яшил.

² Сор — тоза, соф.

³ Тарроҳ — лойиҳачи.

⁴ Ашжор — дарахт.

⁵ Асмор — мевалар.

⁶ Мазмар — замири, ичи.

*Хиёбон расталардин боғ топди зеби оройиш,
Гулистониға бергандек чаман оро гули ҳумро¹.*

*Жаҳон боғида ҳарна неъматидир бунда ул мавжуд,
Насиб эткай сенга юз йилғача ҳақ эй жаҳондору²...*»

дейдир ва Худоёрға бу боғда юз йиллаб роҳатлан-
моқ учун дуо қиладир.

Домла Ниёз Муҳаммад айткандек, гулшаннинг уч
тарафи хиёбон, расталар ва бунда эртадан-кечкача
халқ қайнашиб турар эди. Ўрда боғининг эшигида
доим қоровулар қараб турганликдан, ўрдага ало-
қаси бўлмаган кишилар боққа киралмаслар, фақат
ҳафтада бир кун, хоннинг кўнгил очиш соатларида,
баъзи мустасно зотлар учун боғнинг йўли очиқ бўлур
эди. Боққа кирилгандан кейин, тўғридан янги ўрда-
нинг дарбозаси, муҳташам музаяқакор тоқ ва ра-
воқлар кўзни қамашдирар, киши гўё ўзини хон ҳузу-
рида, истибдод салобати остида сезар ва мутантан³,
ва музайян⁴ қасрдан руҳ олиш ўрнига, билъакс, бир
дахшат ва хавф ҳис эта бошлар эди. Ўрданинг хиш-
тин, кунгирадор қўрғонлари ости билан жазойири
қилич тақинган махсус муҳофиз йигитлар айланиб,
бегона кишини қўрғон яқиниға йўлатмаслар, айниқ-
са, ўрданинг юқори қисмидан қўйилган ҳарам дар-
бозасиға яқинлашиш учун, ҳатто ўрданинг ўз хо-
димлариға ҳам руҳсат йўқ эди. Ҳарам дарбозасидан
юрғучилар ёлғиз хоннинг ўғли — шаҳзода, хоннинг
хотин қариндошлари, канизлар, доя хотинлар, яна
баъзи «махсус» юмишларга хон томонидан белги-
ланган заифаларгина эдилар. Бу дарбозадан хон-

¹ Ҳумро — қизил.

² Жаҳондору — жаҳонни эгалловчи ҳукмдор.

³ Мутантан — тантанавор.

⁴ Музайян — зийнатланган, безатилган.

нинг ўзи ҳам юрмас, чунки унинг ҳарамига кирадирган йўли ўз маҳкамаси ва шаҳнишин орқалиқ эди.

1287-нчи йилнинг сунбула ойи, яъни эрта кузнинг кўклам ҳавосига яқин турган салқинча бир куни. Кечки соат бешларда ўрда ичида қайнаб турган ҳаёт бироз тинчиб тушти, дарбоза ёнларидаги қоровуллар ичкарига киши киритмай қўйдилар. Ўрда хизматчилари, масалан, беклар, мирзолар, ясовуллар ва шулар сингари «сайид»¹ ходимлари бирин-бирин чиқиб тарқала бошладилар. Биринчи дарбозанинг икки биқинида турғучи қоровул йигитлар ўрданинг улуг даражалик бекларини таъзим билан узатар, мансаби қуйироқ ясовуллар билан мутояба қилишиб қолар эдилар. Саркардалардан баъзиси дарбоза ташқарисида хизматчи тарафидан қантарилиб турган отининг ёнига келиб, отни қараб чиқар, яхши боқмагани, ёки тоза супурмагани учун сайисни² қойиб олар ва сўкуниш ораси сайис кўмагида отига миниб жўнаб кетар эди.

Дарбозабонлар ўрдада зарур юмиши борлигини сўзлаб, илтижо қилғучи ҳар қандай кишини ҳам ҳозир ичкарига йўлатмаслар ва асабийланиб қойиб қайтарарлар эди.

— Бу ўзи қандай одам, қулоғига ун босқанму! — деб жекириниб турган биринчи дарбозабон узоқдаги кимгадир қараб қолди, кўзи ўша тарафда экан бояғи сўзини такрорлади, — боравуринг, оғизни очманг, шери Яздон³ келганда ҳам ичкари киритмаймуз!

Илтижо қилғучи умидсиз дарбозадан йироқлашди. Унинг кетича дарбоза ёнида банорас паранжилик бир хотин пайдо бўлиб, ичкарига парвосиз кира

¹ Сайид — амир демоқчи.

² Сайис — отбоқар.

³ Шери Яздон — ҳалифа Алига берилган нисбат.

берди. «Шери Яздон»ни ҳам киритмайдирган дар-
бозабонлар хотинни бошдан оёғ кузатиб, индашмай
қараб қола бердилар. Хотин ичкари кириб, тўғрига
қараб юрди, асл ўрданинг улуғ муҳташам дарбоза-
сиға яқинлашқандан кейин ўнгдаги айри йўлга бу-
рилди.

Хотин ҳарам дарбозасини чоғлаб борар эди.
Қўрғон остидаги соқчилар хотинга ёвош-ёвош қараб
олиш билан кифояланар ва уни танигандан парво-
сизча ўз ёнларидан кечирар эдилар.

Хотин ҳарам дарбозаси ёнига етиб, остонага қадам
босқан чоғида бўсағадаги йигит «виш» этдириб қили-
чини қинидан суғурди.

— Тўхтанг!

Хотин тўхтади ва йигитка қараб бетидаги чашм-
бандини қия очти. Йигитнинг жиддияти кулимси-
рашқа мубаддал¹ бўлиб, ҳаводаги қиличини қайта-
риб филофиға солди. Хотин юзини очқан кўйи ичка-
рига юрди. Ўттуз беш ёшларда кўринган бу гўзал
хотин ҳарам ходималаридан Гулшанбону эди.

Гулшанбону Худоёрнинг иккинчи даврида ўз
хусни билан бир неча мартаба хоннинг илтифотига
сазovor бўлган ҳарам канизларидан эди. Худоёр
тахтни ташлаб, Бухорога қочишга мажбур бўлган-
дан кейин, оғасини ғайри шаръий ишларда, жумла-
дан, хотинбозликда айблаб, тахтга минган Маллахон
ўз даъвосига мувофиқ Худоёр ҳарамидаги юзлаб хо-
тинларни ўз йигитлари орасида хотинликқа тақсим
қилиб юборди. Шу жумладан, Гулшанбону ҳам Мал-
лахон тарафидан Худоёрга қарши урушда қаҳра-
монлик кўрсаткан бир йигитка инъом қилиниб, шун-
дан бери ўша йигитнинг никоҳида хотин эди. Худо-
ёр учунчи мартаба тахтка мингандан кейин, Гулшан

¹ Мубаддал — алмашинган.

хоннинг ёнига келиб, эски «қадрдонлиқ» номига ҳарамдан бир хизмат сўраганида, «марҳаматлик» хон Гулшаннинг арзини ерда қолдирмай, ҳарам ходимларининг жуда озларига насиб бўладирган улуғ бир мартаба ато қилдиким, биз Гулшанга топширилган вазифанинг нимадан иборатлигин куйида кўрармиз.

Гулшан дарбозадан ичкари киргандан кейин, паранжи остида босилиб тартибсизланган сочларини тузатди, чанг ўлтурган нилий ранг товар кўйлагининг этакларини қоқти, қўлидаги ёқут ва зумурад кўзлик олтин узукларини тўғрилаб тақти ва шундан сўнг зиналардан юқорига қараб чиқа бошлади. Йигирманчи зинадан кейин узун — ўрданинг эни қадар бир йўлак бошланиб, унинг ўнг-сўлини ўн чорлиқ бухори чакма эшиклар зийнатлаган эдилар. Бу эшиклар ҳарамдаги алоҳида ҳавлилар ва улар даромадини¹ кўрсатар эдилар.

Гулшан узун йўлакка чиқиб, ўнгдаги биринчи эшикни итарди. Ичкари тарафдан кекса бир ходима — эшик очар хола кўриниб, Гулшанга салом берди ва «хуш келдилар» — деди. Гулшанни ичкари киритиб, эшикни беклади. Бу, ҳарамнинг кичкинагина сув ҳавлиси эди. Ўртадаги мис ҳовузда кўм-кўк сув мавж уриб, бир неча канизлар ҳовуздан сув олмоқда эдилар. Ҳавлининг шимолидаги ходималар турадирган кичкина бир уйдан бошқа мунда бино йўқ, фақат жанубда ҳалигидек бир эшик бор эди. Сув ҳавлисидаги бу ҳовуз ҳарамнинг бутун эҳтиёжини ўтар, уни ҳафтада бир неча мартаба махсус соатларда мешкоблар томонидан тўлдириб турилар эди.

Гулшан паранжисини қўлига олиб, эшик томонга юрди. Эшик ёнига келиб секин-секин ҳалқани чертди. Эшик ичкаридан очилиб, бунда ҳам эшик очар

¹ Даромад — йўлак.

хола кўринди. Лекин буниси ёшқина бир каниз эди. Гулшандан паранжи, чашмбандни олиб, секингина «хуш келдилар» — деди. Бу ҳарамнинг биринчи ҳавлиси эди. Ҳавлининг тўрт томони нақшинкор, ойнабанд, гул чакилган даричалик, ҳаммаси бир хил бичиқда танобий (зол) уйлар, ҳар бир уйга махсус даҳлизлар ва бир-бирига ямашдириб солинган хоналарни шу даҳлизлар бир-биридан ажратиб турар эдилар. У қадар кенг бўлмаган саҳн остига хишт тўшалган, ҳавли юзида тўрт-бешта қизил шолдан кўйлак ва бошлариға сариғ шолдан рўймол ўраб, оёқлариға бедонадан кафш, махси кийган ёш канизлар сочилган ҳолда вазифалари орқасидан юрар эдилар. Уларнинг шу яқинда турган душманга сездирмасликка тиришкандек ёки уйқуда ётқан мудҳиш йиртқични уйғотиб юборишдан қўрққандек, оёқларини ерга секин босиб, авайлаб қўзғатишлари ва бир-бирлари билан имлашиб, ночор қолғанда ярим товуш чиқариб муомала қилишлари бу ҳавлида нимадир бир фавқулодда аҳвол борлигини сездирар эди. Гулшан ҳам бу аҳволга тушунгандек улар билан оҳиста сўрашди ва канизларнинг биридан ярим товуш ичида сўради:

— Онҳазратим?

— Шаҳнишиндалар, — деди каниз, товшини четка чиқармаслиққа тиришиб.

Шаҳнишин — хоннинг хос ҳужраси, хон овқатланадирган, ухлайдирган ҳам хотинларни қабул қиладирган уй бўлиб, сув ҳавлисининг қатори билан то тахт ўрнатилган маҳкамагача қатор уч хона танобий уйлардан иборат эди. Бу уйлар шаҳнишинликка мувофиқ бошқа бинолардан баледа қилиб солинган эдилар. Ҳавлининг шарқий томони маҳкамага қаратиб солинган бинолар орқаси, жануби хос ойимлар — яъни хонимлар танобийси, ғарби — қисман танобий ва қисман ошхона ва ҳарам хазинаси бинола-

рини ва бошқа ҳавлиларга чиқиш учун даромадларни ташкил этар эди. Гулшан, «шаҳнишиндалар» жавобидан сўнг, тараддудланганбек бўлди. Бироз иккиланиб тургандан кейин, яна бир қайта сочини, рўймолини, кийимини тузатиб олди ва шаҳнишин томонга бурулди.

— Ойихоним чақирадирлар, — деб бир каниз шивирлади.

Гулшан уч-тўрт қадам босқан эди, тўрдаги танобийдан чиқиб келган канизнинг ҳалиги сўзи билан тўхтади ва сўзсиз каниз томонга бурулди. Гулшан кирганда даҳлизнинг тўрида уч нафар каниз санама¹ тикиб ўлтурар эдилар. Улар билан саломлашди. Ул саломлашқан аснода ичкари танобийдан олти ёшлар чамалиқ, оқ туслик, қора кўзлик кўркамгина бир бола сариф атлас қўйлагини ҳилпиратиб чиқиб келди.

— Ассалому алайкум... Соғмилар, шаҳзодам, — деди Гулшан қўлини кўкрагига қўйиб, болага букилинқираган ҳолатда.

Шаҳзода жавобсиз кулимсираб, Гулшанга бироз қараб турди-да, ичкарига кириб кетди.

Гулшан кафшандозда оёғини ешиб, гиламга чиқди. Даҳлиз ўн бир ёғочлиқ катта мунаққаш уйдан иборат бўлиб, тахмонида атлас ва адрас кўрпа, кўрпачалар уюлган, тоқчалари анвойи хитойи ва қашқар чиннилари, Бухоро мис ва кумуш идишлари билан зийнатланган эди. Гулшан кафшини еша бошлағач, юқоридаги санама тикувчилар ҳам ўрунларидан турган эдилар, келиб кўришдилар. Улар кўришиб бўлганда, бояғи каниз ичкаридан чиқди.

— Кирсинлар, — деди Гулшанга.

¹ Санама — ироқи.

29. ОҒАЧА ОЙИМ

Гулшан эшикка юриб келиб, рўймол—лачагини тутатти ва ичкарига қадам босди. Эшик ичкарисидида қўл қовиштириб турган каниз букилиб таъзим қилди.

— Сафо келдилар¹.

Асл гиламлар, бахмал кўрпачалар, олтин ва кумуш асбоблар билан зийнатланган танобий уйнинг орқа ва ўнги деярлик кўзни қамашдирарлиқ шукуҳларга гарқ бўлган эди. Танобийнинг ҳавли томониға қурулган учта кичкина теразаларнинг ойналари ҳам бундаги асл ашёларнинг турлик навъи қабилидан ҳар кўзи ҳар рангда жилваланар ва уларнинг акси зиёси билан шипга осилган олтин қандил алвон тусда товланар эди. Танобийнинг тўрида, ипак жойнамоз устида қиблага қараб ўлтурган ойим тизасига ясланган шаҳзодани эркалаб, ёниға қайрилди. Эшикдан кириб, қўл қовиштириб тўхтаган Гулшан икки букилиб салом берди.

— Келинг, Гулшан, — деди ойим, — ўлтуринг, ваалайкум ассалом.

Гулшан таъзим билан биринчи даричанинг юқорисиға бориб ўлтурди ва дуоға қўл кўтарди.

— Ойи хонимнинг бахт ва обрўлари зиёда, шаҳзодамнинг умрлари узун бўлсин.

Эшик ёнида тик турган каниз дуо асноси ўлтуриб фотиҳа ўқушди. Фотиҳадан сўнг яна ўрнидан туриб қадалди. Ойим ҳамон шаҳзодани эркалаб жойнамоз устида ўлтурар эди.

Жияклик атлас кўйлак, Бухоро кундалидан² желатка ва бошиға санама рўймол ўраган ўтгуз беш ёшлар чамалиқ бу хоним — Хоннинг муътамад³ хотини Оғача ойим ва шаҳзода эса хоннинг суюклик

¹ Сафо келдилар — хуш келдилар.

² Кундал — зар иплар билан тўқилган қимматбаҳо мато.

³ Муътамад — ишончли, эътимодли.

ўғли — Ўрмонбек эди. Оғача ойимнинг хитой хонимлариникига ўхшаш қора бодом кўзи ва умуман сиймоси туркистон қизи эмаслигини айтиб турар, бироқ тилида бегоналиқ сезилмас эди. Оғача ойимнинг асли исми Масъуда хоним, аммо «Оғача ойим» деб машҳур бўлиши унинг қашқар қизи бўлганлиғидандир. Уйғурлар биздаги «хоним, бекач» дейиш ўрнида «оғача» дейдирлар. Масъуда Ўш атрофида турғун бўлган уйғурлардан Ибодуллаҳўжа деганнинг қизи, Худоёр ўзининг иккинчи давлатида бунга уйланган эди.

Худоёр тахтни ташлаб Бухорога кетишка мажбур бўлгандан кейин кўб хотинлари унга вафосизлиқ билан эр қилиб кетканлари ҳолда, шу Оғача ойим эрининг хорлиқ ва муҳтожлик кунларига шерик бўлиб юрган ва шу вафодорлиғи жиҳатидан хоннинг эътиمودини қозонган эди. Иккинчидан, Оғача ойим Худоёрнинг ҳарам хотинлари ичида ақллик, тадбирлик ва шу сояда ҳарамнинг барча хонимлари ва юзлаб канизлари бунинг идорасига топширилган эдилар. Юзлаб кундашлар орасидаги жанжаллар Оғачанинг ислоҳига¹ келиб тўхтар, ҳарамдан ҳар кимса бунинг сўзига қулоқ солишга мажбур, ҳатто хоннинг ўзи ҳам хотинлари орасидаги онглашилмовчиликларни Оғачанинг ислоҳига ҳавола қилғучи эди. Янги кийим бериш вақти етканда, кимга қандай кийимлик лозим, ким қандай нарсага муҳтож — бу масала ҳам Оғача ойим тарафидан ҳал қилиниб, хазиначига буюрилар ва ҳозирланилган кийимликлар унинг томонидан тақсим қилинар эди. Бундан бошқа, кундалик ошхона овқати ҳам Оғачанинг белгилаши билан пиширилар, ойим ва каниз, доя ва чеварларнинг ҳаммомга боришлари, бекларнинг тўйига чиқишлари ва шунга

¹ Ислоҳ — тузатиш, тўғрилаш.

ўхшаш лозим-омадалар ҳам бу ойимнинг кўрсатишига мувофиқ эди. Баъзан Оғача ойим мамлакат ишларига ҳам оралашиб олар, гоҳо ўз фикрига хонни унатиб ҳам қўяр эди. Худоёрнинг хотинларидан кичик Шоҳ ойим¹ вафот этиб, ундан бир бола — Ўрмонбек ятим қолган эди. Худоёр Ўрмонбекни жуда яхши кўрар ва ўзига валиаҳд белгилаган эди. Кичик Шоҳ ойим ўлгандан кейин Ўрмонбекни ҳарамда эътиمودлик бўлган Оғача ойимга топширди. Шундан бери ул Ўрмонбекни ўз боласидек тарбия қилиб келар ва бу сабабдан ҳам хоннинг назарида унинг қадри жуда юқори кўтарилган эди.

Оғача ойим ҳануз Гулшанга илтифотсиз, Ўрмонбек билан сўзлашмақда эди.

— Жуда шўх бўлибсан, ўғлим. Мен сени отахонингга чақиб бир урдирай.

— Будана берсангиз шўхлиқ қилмайман.

— Буданаларингни ўлдириб битирдинг-ку, золим, буданаларни яна қайдан олайлиқ.

— Мен ўлдирмадим, ўзлари ўлиб бутдилар.

— Зийракни нега урдинг?

— Зийрак менга будана топмади.

Оғача ойим эшик ёнида тик турган канизга қаради:

— Кел, Мисқол, — деди ва Ўрмонбекнинг орқасини силади. — Сен ғуманг билан ўйнаб кир, буданани эртага топдирармиз.

Каниз Ўрмонбекни етаклаб чиқа бошлади.

— Олдимга ҳеч ким кирмасин, — деди Оғача ойим.

— Эшикни ёпиб чиқ.

Улар чиқгач Оғача ойим Гулшанни ўз яқинига чақириб, жойнамоздан кўрпачага сурилиб ўлтурди, такрор — «яқинроқ келинг, Гулшан», деб таклиф

¹ Шуғнон бегининг қизи (муал.).

қилди. Оғача ойимнинг бирам муҳим сўзи борлиғини сезган Гулшанбону қўл қовиштириб, ойимнинг яқиниға бориб тиз чўкти.

— Шаҳардан нима хабарлар топдингиз, Гулшанбону?

— Шаҳар хабарлари ойи хонимдан махфий эмасдир.

— Ўзингиз тинч турасизми, уй ичингиз соғмилар?

— Шукур... Онҳазратим ва ойи хонимнинг сояйи давлатларида.

— Ишларингиз қандай? — деди кулимсираб Оғача ойим. — Бизга кундашлар топиб бўладими?

Бу саволдан Гулшан бошини қуйи солди, Оғача ойим кулимсиганча Гулшандан жавоб кутиб турар эди.

— Сиз бизга кундаш изласангиз ҳам, — деди Оғача ойим, — албатта, ўз ихтиёрингизча эмас, сайиднинг амрлари билан; шунинг учун бу тўғрида мен сизни айблай олмайман.

Бу сўз билан Гулшан биров хижолатдан чиққандек бўлди.

— Албатта, ойи хоним...

— Сўзимни ерда қолдирмаслигингизға ишонганим важдан, — деди Оғача жиддий тус олиб, — сиз билан бу тўғрида махфий бир-икки оғиз гаплашмакчи эдим.

— Канизингизнинг боши устиға, ойи хоним.

Оғача ойим деворға суялган ёстиқни тирсаги остиға тортиб така қилди.

— Мен бу гапимни ўткан кун Ботирбоши холаға ҳам айтиб қўйдим. Лекин сайиднинг қулоқлариға еткурмаслик шартдир. Бу тўғрида холадан ҳам сиз эҳтиётлироқсиз, деб ишонаман. Чунки сизнинг мен билан эски қадрдонлигингиз бор.

— Чўрингиз сўз улашдиришни ёмон кўрадир, ойи хоним.

— Албатта, шундай бўлмоғи лозим, — деди Оғача ойим, — ўзгалардан ҳам сизга айткулути йўқ, Гулшан. Сайиднинг никоҳларида биз ўнлаб кундашмиз...¹ Агар канизларни ҳам қўшиб ҳисобланса, кундашларнинг саноғи бир юздан ортадир. Ботирбоши хола, яна бир нечалар ва атрофдаги бекларимизнинг таважжуҳлари соясида² сайиднинг ҳарамлари уч-тўрт йилнинг ичида бунчалик чўриларга эга бўлди... Янги ва кенг ўрдага келиб яйрашармиз деган эдик, баракатларингизда кундан кун баттарроқ сиқилишиб борамиз. Ҳатто ичкари ҳавлиларда бир уйга саккиз, тўққуз каниз жойлашишига тўғри келиб қолди. Бу ҳол давом этса, бирар йиллар ичида яна бир янги ўрда солишқа тўғри келадир. Бу, албатта, мумкин эмас. Ундан сўнг сайиднинг ҳамма диққатларини ҳарамга тортилса, мамлакат иши халаддор бўлишида ва бунинг уволини бизлар кўтаришимизда шубҳа йўқ. Мана шу андишаларга бориб, сиз билан кенгашмакчи эдим... Бу андишам Ботирбоши холага ҳам маъқул тушиб, ваъда берди. Сиз ҳам шу гапларни яхши ўйлаб, ўз фикрингизни менга сўзланг-чи, Гулшанбону.

Гулшан Оғача ойимнинг мақсадига тушунмагандек бироз ўйланиб турди:

— Муддаоларига чўрингиз тушунмадим, ойи хоним.

— Тушунмаган бўлсангиз, — деди Оғача, — мундан сўнг ҳарамга хотин ва каниз келтирилмасин, дейман.

¹ Шариъатда тўрттадан ортиқча хотин олиш йўқдир. Худоёрнинг расмий никоҳидаги хотини тўрттадан ошмас, яъни, янги хотин оладирган бўлса, тўртинчи хотинини канизликка кечириб, ўрнига янгисини қўйиб турар эди. Оғача канизликка кечирилганларни ҳам бунда қўшиб ҳисоблайдир (муал.).

² Атроф ҳокимлари хушомад тариқасида чиройли қизларни хонга юбориб турғучи эдилар... (муал.)

Гулшан бошини қуйи солди. Чамаси, Оғача ойимнинг таклифи унга ёқмағансумон эди. Дарҳақиқат, оғиздағи ошни олдириш ҳар ким учун ҳам бир хил эмасдир.

— Биз каминаларда нима гап, айланай ойи хоним... Биз, ҳарна қилсақ, он ҳазратимнинг буйруқлари билан қиламиз... Биз он ҳазратнинг отқан ўқларимиз.

Оғача ойим Гулшаннинг кўзига анча тикилиб қолди. Лекин Гулшан кўзини ундан қочириб ерга боқди.

— Албатта, биз сайиднинг отқан ўқларимиз, — деди Оғача ойим қизиқишқаннамо. — Лекин, хўжам буюрди, деб ишнинг ўнг-терсига қарамай югура бериш аҳмоқликдир. Агар сиз билан мен он ҳазратнинг холис қуллари бўлсақ, сайиднинг давлатларига раҳна солмайлиқ, дўсти нодонлиқ қилмайлиқ. Мана бу — холис қуллик даъвосида бўлған бизнинг қўлимиздан келади... Зоҳиран, сайидга хиёнат кўринса-да, ҳақиқатда холис дўстлиқ, деб сизга бу таклифни қилдим. Сайидни кунчилайди¹, деб бошингизга келтира кўрмангки, ҳозир ҳам мен он ҳазратнинг бир юзинчи хотини бўламан. Юз хотиннинг биттаси бўла туриб, кундашлик қилиш ўзи телбалиқдир. Лекин, орада бир ғараз² бўлса ул ҳам сизга айтканимдек, холис қуллик — чин давлатхоҳликдир³, тушундингизми, Гулшан.

Гулшан «биз сайиднинг отқан ўқларимиз» деб Оғача ойимни аччиғландирған эди. Ўз хатосига тушунган Гулшан узра айтди.

— Мен сизга бу гапни бошқа мақсадда айтдим, ойи хоним. Биз, дедим... албатта, биз...

¹ Кунчи — рашк қилиш, қизғаниш.

² Ғараз — мақсад, ният, муддао.

³ Давлатхоҳ — хайрихоҳ; дўст.

— Агар сиз бунда ноилож бўлсангиз, мендан йўл сўранг.

— Пир бўлиб қўлимдан тутсангиз, онҳазратимнинг ўғурларида бошим фидо бўлсин.

— Гап шундай бўлса, иккимизнинг бу ишка қўмаклашувимиз ёки сукут қилишимиз давлатхоҳлиқ эмас, душманлиқдир, — деди Оғача ойим. — Маним сизга кенгашим — бундан сўнг устингиздаги хизматка бироз ўйлашиб қадам босишдир.

— Мени итобга¹ тутсалар?..

— Бунинг тадбири осон, — деди Оғача. — Аввал шуки, сайиднинг кўзларига оз кўрининг, кўринган чоғингизда сулук чўри тополмадим, деб узр айтинг. Сизни, тополмабсан деб қийин-қистокқа олмаслар, жазога тортмаслар. Муҳтожликдан қўрқсангиз мен бор, мен сизга қўлимдан келган ёрдамни қиларман. Маъқулми, Гулшанбону.

Кейинги жумла билан Гулшаннинг чехраси очилиб кетди.

— Хўб, айланай ойи хоним.

— Аҳсан!

Даҳлизда санама тикиб ўлтурган канизлардан бири — хазинадор югуриб кирди.

— Лаббай.

— Опангга икки тилло бер, устига мунсак ёп!

Аҳсан икки қўлини кўкрагига қўйиб, таъзим қилгандан сўнг, чиқиб кетди.

— Шундай одатингизча маним олдимга келиб туравуринг, керагингиз бўлса тортинмай айтинг.

Гулшан бош букиб қуллиқ қилди. Эшик очилиб, қўлида адрас мунсаги билан Аҳсан кирди ва Гулшаннинг устида тўхтади. Гулшан ўрнидан туриб ойимга бош эгди. Шу ҳолда Аҳсан мунсакни унинг ус-

¹ Итоб — таъна.

тига ёпиб, қўлига икки тиллони ҳам узатди. Гулшан устида мунсаги билан оҳистагина ўлтурди. Аҳсан ҳам турган жойига чўккалади. Гулшан дуога қўл кўтарди. Аҳсан омин, деди. Дуодан сўнг Гулшан ва хазинадор — Аҳсан оҳиста-оҳиста орқалари билан юриб, Оғача ойимнинг ҳузуридан чиқдилар.

30. ХОНИМ ОЙИМЛАР

Гулшан эғнида мунсаги билан даҳлизга чиқиб, ундаги канизлар томонидан «илтифотга лойиқ кўрилгани» учун табрик қилинди. Кафшандозда кийинар экан, кўзи тўғридаги шаҳнишинда эди. Канизлар билан хўшлашиб ҳавлига тушди.

Юқорида сўзланганидек, бу ҳавлида хоннинг суюкли хотинлари ўзларига хос доя, чевар, канизлар ва қуллари билан турар эдилар.

Оғача ойимнинг қаторидаги иккинчи танобий хоннинг суюкли хотини Розия ойимга қарар эди. Розия ойим гарчи ўткан йиллардагина хонга никоҳланган бўлса ҳам, ўзининг хаёлий ҳусни билан «сайид»нинг илтифотини жалб этиб, ҳарамда биринчи мавқу'га минган хонимдир. Хизматига тўрт каниз ва икки қул ҳадя қилинган бу ойим асли кошғарлиқ бўлган Охунджонбой деганнинг қизидир. Розия хоним қизлиқ чоғида Қўқон бойларидан Жонбобо отлиғ бир кишига тегиб, бир бола туққандан кейин эри ўладир. Бундан сўнг қўқонлиқ Миён Фазл Ваҳҳоб ҳазратка эрга чиқадир. Гулшанбонуға ўхшаш хуфиялар «сайид»нинг қулоғига еткирган бўлсалар керак, бир кун хон, тўсиндан арава юбориб, Розия хонимни «меҳмон»га чақиради...

Хоннинг ҳукмига қарши Миён Фазл Ваҳҳоб нима ҳам қила олсин. Розия хоним хон ҳарамидида бир кеча қўниб, эртаси уйига қайтадир. Ул уйига қайтиб келганда Миён Фазл Ваҳҳоб Розия хонимнинг қўлига талоқ

хати топшириб, етти арава мол билан ўрдага жўнатадир... Миён Фазл Ваҳҳоб бу ишни қўрққанидан қилганми ёки хонга аччиғ тариқасидами, ҳарҳолда буниси ҳатто Розия ойимнинг ўзига ҳам қоронғидир¹.

Гулшан Розия ойимнинг даромадига етканда икки нафар каниз даҳлиздан чиқиб, бўсағанинг икки томонида қўл боғлаб ва бош букиб тўхтадилар. Шу ҳолда ичкаридан гўё юзи сут билан суғорилгандек оқ, қурайлай кўзи ойсиз ва булутлиқ кечасидан ҳам қорароқ, қадди сарв каби мавзун, қора сочи тақимини ўпкан, уст-боши ипак ва олтинлар билан фарқ бир хоним хиромон чиқиб келди. Бошидаги ҳисобсиз кокиллари ни санама тикилган оқ ҳарир рўймол билан озорсизгина боғлаган, ёқа ва этакларига нафис жияк бириктирган хонатлас кўйлак, бухоро кундалидан қирғоқлариға олтин уқа (қўр) тутулган енгсиз желатка кийиб, ёқут кўзлик олтин тутмаларни бўшқина солган, ҳуснда мисли оз бу нозанин хоннинг суюкли хотини — мазкура Розия хоним эди. Розия хоним орқасидан саккиз-тўққуз ёшлар чамалиқ, кўз ва тишидан бошқа аъзосида оқи йўқ бир бола кўриниб, хонимни таъқиб этди. Бу ёш югурдак қулча хонимнинг ҳар бир майда хизматларига тайёр каби оёғ олар эди².

Розия хонимға қарши келгучи Гулшан букилиб салом қилди. Розия хоним ишорат билан жавоб бер-

¹ Ҳарам тўғрисидаги маълумотимизнинг аксариси бу кунда ҳам ҳаёт бўлган шу Розия ойимдан олинди. Ҳозир тўқсон ёшларға еткан бу кампир ўзининг кучлик хотираси билан бизга қимматлиқ маълумотлар берди. Ҳануз сақланиб келган баъзи хусусиятлари билан бизни таажжубка солди. Муҳтарама Розия ойимға ва икки орада воситачи бўлиб устимга миннат қўйган қўқонлиқ дўстим Босит Қодирийға ташаккур ва раҳматлар айтишка бурчлиман (муал.).

² Қуллар аксар тожик ва ҳабашдан бўлиб етти ёшдан ўн икки ёшгача эдилар ва ҳарамда бундан юқори ёшдаги қуллар сақланмас, қул ўн икки ёшға етканда ҳарамдан чиқарилиб, ўрдадаги бирар

гач, «эсонмисиз» деди ва унинг жавобини ҳам кутмай шаҳнишин томонга қараб йўл солди.

Гулшан Розия ойимнинг қуйисидаги даҳлизга юзланиб, ундаги канизлардан Қурбон ойимнинг соғлигини сўраб ўтди. Қурбон ойим танобийсидан сўнг ҳавлининг кун ботишига мойил бино Шодмон ойимга қарашлиқ ва шу билан ҳарамнинг биринчи ҳавлисидаги ойимлар ҳисоби битадир¹.

Гулшан ҳавлининг кун ботиши — ошхона ва бошқа рўзгор уйлари ёни билан бориб бир эшик орқали

хизматка белгиланар эди, дейдир Розия ойим. Эрлиги олинган (бичилган) қуллар Худоёрнинг онаси Ҳоким ойим — Жорқин ойимга-ча (1285 йилда вафот) факат икки нафар бўлиб: Эшмат саркор, Тошмат саркор; (ҳар иккави ҳабаш) булар ҳам хондан ташқари ҳарамга киралмас эканлар. Ҳар кун эрталаб хон онасига салом бергали кирганда ҳалиги икки нафар қул ҳам хоннинг орқасида кириб, Ҳоким ойимга салом бергандан сўнг яна хон билан бирга чиқишиб кетар эканлар (бу иккиси Шералихондан қолган, Ҳоким ойимга яқин, қадрдон қуллар бўлганга ўхшайдир).

Розия ойимнинг айтишига қараганда, шу икки қулдан бошқаларнинг эрлиги йўқотилмаган экан. Бундан онглашиладирким, Худоёр ҳарам тўғрисида ёзғучи ўрусларнинг қул (евнух)ларни каниз ва хонимлар билан аралаш юрган ҳолда кўрсатишлари муболағадир.

Розия ойим яна тафсилга киришиб: «Хон биринчи мартаба тахтдан ҳайдалишида ўзига қарашлиқ ёш қуллардан бир нечасини Жиззахка элтиб ўқутди ва сўнгги даврида уларни баъзи мансабларга қўйди. Улар: Шоғулом жарчибоши, Жамил Файзулло ва Муллача хазиначилар, Давлат удайчи, Давлат саркор ва Шопсанда қўрбошиллар» дейдир. Бу қуллар ҳам ҳарамга киралмаганларидек, эрликлари ҳам жойида экан (муал.).

¹ Розия ойимнинг айтишига қараганда, Худоёр ўзининг уч қарра хонлиқ даврида шу хотинларга уйланган: 1) Қозоқ тўра — Розия ойим бунинг отасини аниқ айтолмайдир. Лекин, ўзи қирғизлардан эди, дейдир. Фикримизча, Мусулмонқулининг қизи шу бўлсамикин?.. Хизматида тўрт канизи бўлган; 2) Анбарчик тўра — Ўратепада юзбеги бўлган Худоёрбек валламининг қизи; 3) Катта пошпо ойим — қўқонлиқ Хўжа Калон тўранинг қизи, Насриддин бекнинг онаси, хизматида етти каниз, тўрт қул; 4) Қўқонлиқ ойим — Қўқоннинг Сармозор да-

бизга маълум узун йўлакка чиқди. Йўлакда сув ҳав-
лисидан чиқиб келган бир каниз Гулшанни кўриши
он қўлидаги сувлик кашкулни ерга қўйиб югурди:

— Эсонмисиз? Мунсак муборак, аямлар соғми?

ҳасидан, кимнинг қизи эканини Розия ойим билмайдир. Хон биринчи мартаба тахтдан қувлангач, эрга тегиб кеткан; 5) Қурбон ойим — ғумалардан (жория, хизматкор), Ўрмонбекнинг хазиначиси, хизматида икки қул, уч каниз. 6) Гулзода бекач — ғумалардан, хизматида тўрт каниз. Шаҳзодаҳон исмлиқ бир қизи бўлиб, 1919 йилда Ўшда ўлган; 7) Ширин бекач — ғумалардан, хизматида уч каниз, икки қул. Тўра пошша исмлиқ бир қизи бўлиб, қўқонлиқ Кароматхон тўрага берилган; 8) Исфаралиқ ойим — Исфаралиқ Ҳабиб эшоннинг қизи. Бундан Моҳзодаҳон исмлиқ бир қиз туғулиб, қўқонлиқ Сафохон тўранинг ўғли Исахонга берилган (Моҳзода алҳол тирик эмиш). Худоёр иккинчи хонлиқ даврида Исфаралиқ ойимни фарлиқда айблаб, баҳона билан ўрдадан ҳайдаб юборган.

Худоёрнинг иккинчи хонлиқ даврида олган хотинлари: 9) Мунисхон пошша — қўқонлиқ Ҳозихон тўранинг қизи, хизматида саккиз каниз, тўрт қул. Бундан Сайид Умарбек исмлиқ ўғул туғулган. Сайид Умарбек бу кунда Рошидон райўн, Тўра қишлоқда турар эмиш; 10) Пошшобону ойим — Қўқонда машҳур Баҳодирхон тўранинг синглиси, Муҳаммад Аминбек билан Чорсолахон пошшанинг онаси, хизматида тўққуз каниз, беш қул. 11) Масъудахон (Оғача ойим) Ибодуллаҳўжа қизи, Фансуруллобекнинг онаси; 12) Кишбиби (Қизойим) — Худоёрнинг тоғаси Гадейбой дотқонинг қизи. Бу аслда Шомуроднинг хотини бўлиб, Шомуроа ўлгандан кейин Ҳоким ойим Бухорода ўғли Худоёрга Кишбибани никоҳлаб берган, хизматида беш чўри, уч қул; 13) Кичик Шоҳойим — Шуғнон ҳокимининг қизи, Ўрмонбекнинг онаси, боланинг чилласи чиқмай ўлган; 14) Тўхтапошша (Чиндовуллиқ ойим) — Наманган тумани Чиндовул қишлоғининг хўжа қизларидан, хизматида тўрт каниз, уч қул. 15) Катта Шоҳойим — Дорбоз ҳокимининг қизи, хизматида етти чўри, катта Шоҳойимдан Сайид Фансурулло исмлиқ ўғул туғулиб, беш ёшида экан, Марғилонда Пўладхон ўлдирган; 16) Гуландом бекач — ғумалардан, бундан Офтобхон исмлиқ қиз туғулиб, Худоёр вақтида, ўн уч ёшида ўлган. 17) Моҳбегим бекач — ғумалардан. Бинияминбекнинг онаси, хизматида уч қул, уч чўри; 18) Гулқиз бекач — ғумалардан. 19) Асал бекач — ғумалардан. Учунчи хонлиқ даврида; 20) Қоратегинлиқ ойим — Қоратегин ҳокимининг қизи, хизматида етти чўри;

Гулшан қўл учи билан кўришди:

— Ўзинг ўйнаб кулиб юрубсанми? Мунисхон пошша ойим саломатмилар? Биби пошша ойим ёзилиб келдиларми?

— Шукур, шукур, бизнинг ҳавлига кириг.

— Кирарман, — деди Гулшан ва устидаги мунсакни еча берди. — Сен маним келганимни уларга айтма. Мен ўзим бироздан кейин чиқарман.

Каниз орқасига бурилиши билан йўлакнинг юқори эшикларидан бири тарақ-туруқ очилиб, ичкаридан икки ёш оёғ ялан каниз қувлашиб чиқдилар. Гул-

21) Бибипошша (экавотлиқ ойим) — Наманган юқорисида Экавот қишлоғининг катта эшони Хўжам пошша тўранинг қизи, хизматида уч чўри, икки қул бўлган; бу ойимдан Сайид Фансурулло исмлиқ ўғул туғулиб, боланинг уч ёшида Пўладхон ўлдирган. 22) Розия ойим — (шу маълумотларни берувчи) Розия ойимдан Сайид Умарбек отли ўғул бўлса ҳам уч ёшида ўлган. 23) Қамбар пошша — Хўжакалон тўранинг кичик қизи, Катта пошша ойим ўлгандан кейин болдиз олган, хизматида уч каниз. 24) Ойнисахон пошша — Турсун оталиқнинг қизи; 25) Тухфаниса ойим — Олтиариқ қозисининг қизи; бу қизга уйлангандан ўттуз етти кун кейин Худоёр ўрусларга сириниб Тошқанд келган. 26) Ҳамроҳ биби ойим — қўқонлиқ Нурматбой деганнинг қизи; 27) Саиданисо (чимёнлик ойим) қирғизлардан бирининг қизи. 28) Шодмон ойим — ғумалардан; хонға суюкли эмиш, хизматида уч чўри, уч қул; 29) Гулбону бекач — ғумалардан; хизматида бир чўри, бундан Озодахон исмлиқ бир қиз туғулиб, қўқонлиқ Баҳодирхон тўрага келин бўлган; 30) Руҳафзо бекач; 31) Сайқал бекач; 32) Санавбар бекач; 33) Арғувони бекач; 34) Нигор бекач; 35) Рузвон бекач. Бу олтови ҳам ғумалардан эмиш.

Бу ерда ёзилганлар Худоёрнинг тугал хотинлари ҳисоби бўлмас, деб ўйлайман. Чунки Розия ойимнинг хотиридан баъзиси қўтарилган бўлиши мумкиндир. Биз Розия ойимнинг ёнида эканмиз, ўртоқ Босит:

— Хон неча хотин олган эди, ойи? — деб ҳазил тариқасида таспор савол берди. Розия ойим мендан ийманган қиёфада:

— Хон қурсин, унинг олган хотинларининг ҳисоб-китоби йўқ, болам, — деди ва манимча жуда тўғри сўзни айтди (муал.).

шанни мунсак билан овора кўрган қизлар шу тарафка қараб югурдилар.

— Гулшанжон, Гулшанжон! Эсонмисиз, омонмисиз? Сарпа қутлуғ!

Шўх канизларнинг бири Гулшаннинг олдидан ва иккинчиси ёнидан ўрамалаб, бирининг оғзидан иккинчиси «Гулшанжон, эсонмисиз!»ни олиб эсанкиратдилар.

— Бўлди, бўлди! Шўх байтал ўлгурлар! — деди Гулшан, — ойимлар эшитса, нима деган гап бўлади?

Қизлар Гулшаннинг сўзига қулоқ солмай, келган тарафларига қараб уни судрадилар.

— Тўқ байтал! Гулшанжон — Тўқ байтал!

Гулшан аччиғланса ҳам, яна уларнинг сўз ва ҳаракатидан қулишка мажбур эди.

— Қуриб кеткурлар... Шунинг учун ҳам сенларнинг олдинга киргим келмайди-да!

Сўзга илтифотсиз, ўюн билан борган канизлардан бири Гулшаннинг қўлидаги мунсакни титкилаб ўзига тортди:

— Қайси гўрдан олдинг, менга берсангчи шуни!

— Ол, ол! — деди Гулшан мунсакни бўшатиб, — ўлимлик қиларсан!

— Албатта тобутимга ёпарлар!

Йўлакнинг бошидаги эшикка етдилар ва учиси бирдан сиқилишиб ичкарига кирдилар.

31. ҚИРҚ ҚИЗЛАР

Гулшанлар кирган ҳавли «Қирқ қизлар» деб аталар эди. Бунда хоннинг кўнгил очишига хизмат қилгучи «Қирқ қизлар» турар эдилар. Бу ҳавли ундаги ўюнчи, созанда ва навозанда канизларнинг сонидан олиб, «Қирқ қизлар» аталган эди.

Худоёрнинг ҳарам канизлари сони бир юз элли беш нафар бўлиб, булардан ўн тўрт нафар оқ са-

ройда, саккиз нафар шахнишинда, яъни хоннинг ётиш-туришига махсус, саккиз нафар Ўрмонбекка қарағучи, ўн нафар доялар ҳузурида, йигирма беш нафар шу «Қирқ қизлар»да ва қолғанлари ҳар қайси хоним ойимларнинг хизматида эдилар.

Ҳавли юзида тўп ўйнағучи «Қирқ қизлар»дан етти-саккизи Гулшан олдиға югурдилар.

— Эсонмисиз!

— Елиб югуриб ҳорманг!

— Эрингиз ўлмадими?

— Шаҳар йигитлари омонми!

Бу қизлар ҳалигилардан қолишмайдирған шўх эдилар. Гулшан ҳам энди жиддият сақлаб турмади:

— Зерикмай ўлтурибсанларми? Ичларингда туғиб қўйғанларинг йўқми? Ўйнаш қилиб тутилмадингларми?

Бу ҳавли тўртта кичик ва битта зўр танобий уйдан, ҳам «Қирқ қизлар»га махсус ошхона ва бошқалардан ташкил топиб, қизлар кичик уйларга жойлашқан эдилар. Уларнинг ясаниға келганда, юқоридаги канизларда кўрилгандек — қизил шол кўйлак, сариғ гуллик қизил шол рўймол, шувамотос ёки ад-рас желатка эди. Ҳозирги тўп ўюниға иштирок этувчи қизларнинг ҳаммаси деярлик ялан оёғ бўлиб, юмишдаги ва ошхонада ош пиширғучи қизлар дуранглик бедона кафшлар кийган эдилар. Аксарият, йигирмадан ошқан қизлар, ичларида ўн олти, ўн етти ёшлиқлари ҳам кўринар эди. Бу қизлар мамлакатнинг ҳар тарафидаги беклардан хонға ҳадя тариқасида юборилғанлар, шунинг учун улар терма дўндиқлар эдилар. Чўри исми билан ҳарамга келган кунлари ҳар бирлари ҳам хоннинг «илтифоти»га бирикки мартабагина «лойиқ» кўрилиб, сўнгра «Қирқ қизлар» ичига ҳавола қилинган эдилар. Улар ҳануз ҳам шаҳарнинг машҳур хотинлари бўлган Нусрат ҳофиз, Ботирбоши хола, Тилло ҳофиз, Тожи ҳофиз,

Мисқол ҳофиз, Хон оғача, Мисоқ оғача, Улуғ ўюнчи, Шоҳбачча, Ражабхон, Тош ҳофиз ва ҳатто марғилонлиқ Зебихонлардан ўюнга, созға, ашулага таълим олиб келарлар ва шунинг учун ҳар бирлари ўз ҳунарларида яхши санъаткор бўлган эдилар. Жумъа куни етканда бу ҳавлидаги катта танобий тартибқа солинар, «қирқ қизлар» янги кийимлар кийиб, упаликлар қўярлар, турли зийнатлар тақиб, ажойиб суратда базмга ҳозирланарлар эди. Жумъа намозидан кейин хон баъзан ёнида Розия ва Оғача ойимлар билан бу ҳавлига ўтар ва катта танобийнинг тўрига қўюлган махсус курсига ўлтуриб, «Қирқ қизлар» базмини кўрар эди...

Шу йўсун қизлар Гулшанни ҳавли ўртасидаги тўп ўюнига судрадилар. Гулшан ўюнга иштирок этишда тихирлиқ қилиб кўрган эди, қизлар зўр келдилар. Ноилож ул ҳам ўйнамоққа мажбур бўлди. Бир чеккада ўлтуриб ешинди. Шу қизлардек ялан оёғ, бош ялан бўлди. Товор қўйлагини аяб липпа урди, енгини тирсаги юқорисиғача шимарди ва ички кийимини ҳам болдириғача кўтарди.

Қизлар ўзлари ясаган катта ипак коптокни Гулшанга бердилар:

— Марра беш-ўн; ҳар ўнда бир айланиш; агар тўпни маррага еткармай қочирсангиз, ҳар биримизни апишиб, ҳавлини бир айлантириб чиқасиз! — дейишди қизлар.

Гулшан шартни эшитиб ўйланиб турди.

— Агар маррага еткарсам?

— Биз апишиб айлантирамыз!

— Қочинглар бўлмаса! — деди Гулшан ўртаға тушиб, — тўпка тегсанглар, менга ҳадуқ берсанглар ҳисоб эмас!

Қизлар унинг шартига кўниб ҳавлининг теваарига тарқалишдилар. Гулшан ўйинни бошлади. Тўп чиқагон эди. Гулшан биринчи ўрни муваффақият

билан тамомлади. Ўн иккинчи урушда биринчи ўн учун айланган эди, Гулшаннинг узун сочлари атрофка тарқалиб, ҳатто кўкраги ҳам ларзага келди... Қизлар қийқиришиб кулдилар. Иккинчи ўннинг айланиши ҳам шу йўсун кулги берди. Лекин учунчи ўннинг ерга саккизинчи урулишида копток қочти. Гулшан коптокни ҳарчанд қувлаб юқори чиқаришга урунса ҳам бўлмади, ерда думалаб қолди. Қизлар қийқириқ ичида чапак уриб юбордилар ва Гулшанни ўраб олдилар. Гулшан чиқиб қочишга хезланса ҳам бўлмади, ул кутмаганда бир қиз орқадан келиб сакраб минди...

— Хих, эшагим!

Қизлар кулишар эдилар. Икки қиз Гулшаннинг олд ўрум сочидан ушлаб етаклади. Бу томошага ҳатто уйдаги ва ошхонадаги қизлар ҳам қизиқсиндилар. Биринчи қизни ҳавли айлантириб чиққан эди, иккинчиси минди... Шу йўсун бечора Гулшан ўнлаб қизни ўз устига миндириб, орқаси яғир бўлаёзди. Яна ўюн бошланди...

Шомга яқин ош тайёр бўлиб, қизлар ўз қўшоқлари билан уйларига кирдилар. Гулшан ҳам бир қўшоқ қизларга қўшулиб, ўртадаги уйга кирди. Қизларнинг ўзидек уйнинг полос ва жиҳозлари ҳам бесаранжом эди. Унда бир рўймол, бунда бир маҳси, нарида яна бир нарса... Хулласи, уй ивирсиб ётар эди.

Гулшан бу ҳолдан ранжиб қизларни урушти:

— Сенларга ҳеч сон кирмади... Қачон кўрсам, уйлари лўлининг хуржун солган елкаси!

— Лўлининг хуржун солган елкаси бўлса, — деди Нозик отлиғ бир қиз, — ўзинг йиғиштириб бер, Гулшан опа!

— Менми, менга нима?

— Менга ҳам нима?

— Сенинг турадирган уйинг, — деди Гулшан, — йиғиштирсанг, кўнглинг равшан бўлади.

— Уй йиғиштирилмаса ҳам кўнглим равшан, — деди Нозик ва ёнидаги Тухфага қараб кулди. — Тухфа, сенинг ҳам кўнглинг равшанми?

Тухфа оғзини катта очиб, Гулшаннинг олдиға келди:

— Мана, ўз кўзинг билан қара, опа: кўнглим чилчироғ ёққандек равшан, кўрдингми?

— Кўрдим, кўрдим, — деди Гулшан, юзини четка ўгуриб. — Кўнглинг равшанлиги устига яна бир нарса ҳам тилабдир...

— Нима тилабдир, эрми? — деди учунчи ёқдан Қумри. — Кўнгилдагини топар экансан, опа! Меникига ҳам қара-чи, нима тилар экан?

— Сеники ҳам эр, — деб кулди Гулшан. — Буларга бир сўзни айт-да, қоч! Ош келди. Нозик, дастурхонингни ёз!

Нозик дастурхон ёзди. Ўртаға икки хитой лаганда палов қўйилиб, Гулшан билан етти қиз ошқа ўлтурдилар. Кенгаш-пенгаш бўлмади. Хуфтандан кейин уйлардаги қизлар бирин-сирин катта танобийға йиғила бошладилар. Икки чилдирма қизитилди ва дутор, танбур, рижжак, чанг каби чалғувлар созланди. Қизлар ўзаро базмга ҳозирланар эдилар ва ҳар кеч ҳам базм билан кўнгил ёзар эдилар. Дарҳақиқат, эркаклар дунёсидан алоқаси кесилган мазлума, оила ҳаётидан маҳрум бечоралар шундан бошқа нима билан ҳам овинсин? Уларнинг овунчоғи — кундузлари ўюн, кечалари базм ва тунлари уйқу ҳам туш эди.

Қизларға махсус назокат билан соз чалинар эди. Созга йўлбошчилик қилган чилдирма ярим товушда гумбирлар, кўнғуроқлари шинғирлар эди. Катта қандилдаги чилчироғ нури остида ҳарам қизларининг ҳусни ял-ёнар, ўртада ўйнағучининг маммалари мақом билан силкинар ва «Қирқ қизлар»даги кундалик базмга одат қилган бошқа ҳавли канизлари билан танобий борган сайин тўла борар эди.

Ўюнчи қуллиқ қилиб, саҳнадан чиқди. Унинг ўрнига Нозик қўзғалди. Нозик саҳнага чиқиши билан чилдирма ҳам бошқа куйга ўтди:

— Бак-баканг, бак-баканг...

Чилдирмага созлар замлангандан кейин, икки ўртадан узук ва шўх бир куй туғилди. Нозик ўртада хиромон бир тарафка ўткан эди, қизларнинг баъзисидан соз каби шўх ва нафис оҳанг эшитилди:

*Очилғанда лолалар, териб юрғай болалар,
Айтингиз-чи, холалар, ўткан дўндиқ созмигир?
Ўткан дўндиқ созмигир?
Термулғаним билмаса, писандига илмаса,
Раҳми асло келмаса, менга қилган нозмигир?
Чеккан жабрим озмигир?*

Нозик ўйнар, қизларнинг ашуласига аъзо ҳаракати билан тасдиқ ишорасини берар ва бунда нафис бир санъат кўрсатар эди.

*Бағрим ўтда ёнади, ёрим мендан тонади,
Қулни йўққа санади, мендан ё аразмигир?
Мендан ё аразмигир?
Ёрим юзи гул эрур, зулфлари сунбул эрур,
Лаҳза кўрган қул эрур, ёки бул пардозмигир?
Ёки бул пардозмигир?
Хуммор кўзинг ўйнатиб, ошиқни арзон сотиб,
Исён лойиға ботиб, жабру ситам бозмигир?
Жабру ситам бозмигир?
Тирнамағил сен ярам, йиғлатма кўб, қил карам,
Турган ўрнингдир ҳарам, яъни шоҳим базмигир!
Яъни шоҳим базмигир!
Ою йиллар йиғлаган, бағрин ҳар дам тиллаган,
Ҳасратидан биғлаган¹, бахтсиз бир қиз Назмигир!
Бахтсиз бир қиз Назмигир!*

¹ Биғлаган — биғиллаган, ҳушсиз йиқилган (муал.).

Кейинги байтлар оғир бир фожигани тасвир қилдилар: ойлар, йиллар йиғлаган, ҳасратидан ҳушсиз йиқилган бахтсиз бир қизнинг жонсўз фарёдини гавдалантириб кўрсатдилар. Бу ўрунда шўх куй лобаргина қилиб бир ҳасратка таржимонлиқ этди. Юқоридан бошлаб ўйноқи руҳда куйлаб келган қизлар ва доим нозу карашмада бўлган ўртадаги ўюнчи ҳам бундаги оғир маънони ўзича олишқа тиришдилар...

*Ою йиллар йиғлаган, бағрин ҳар дам тиглаган,
Ҳасратидан биллаган, бахтсиз бир қиз Назмидир!*

Бу «бахтсиз бир қиз» базмдаги қизларнинг ҳар қаюсига маълум эди. Фақат бу мажлисда унинг фарёди иштирок этса ҳам, ўзи иштирок этмас, беҳисоб фарёдлар, фиғонлар, ҳасратлар билан чарчаган бу қиз ҳозир тупроқ остида тинчиб ухлар эди. Унинг таржимаи ҳолини «Қирқ қизлар»дан ҳар ким билганидек, ҳатто уни қўмсаб йиғлагучилар ҳали ҳам топилар эдилар. Дарҳақиқат, озодлиқдан маҳрум этилган мазлума қизларга неча асарлар қолдириб кетган бир шоирани ким билмасин, кўбчиликнинг айтолмаган ҳасратини куйларга солиб берган шоирани ким унутсин? Ошиқидан айрилган бир маъшуқа, номусига тўқунилган бир мазлуманинг фарёди кимларнинг юрагига кириб ўлтурмасин?

Шундай... Мундан бирар йиллар илгари шу «Қирқ қизлар» ичида Назми исмлиқ бир қиз ўлган эди. Бу шу қизнинг тўқуған байтларидан бири эди. Қизларнинг сўзига қарағанда, Назми Қўқон қишлоқларининг биридан, чиройлиқ қиз экан. Назми холасининг ўғли билан севишкан, ҳатто тўй кунлари ҳам яқинлашқан экан. Отаси жуда камбағал деҳқон бўлиб, Худоёрнинг неча йиллик солиқларини тўламаган экан.

Худоёр чўғоллари (золим табиъатлик, раҳмсиз солиқ йиғувчилар) қишлоққа чиқиб, Назмининг отасини сиққанлар, урғанлар... Қизидан бошқа мол тополмай, уч йиллик солиқ бадалига Назмини тутиб, Худоёрға тортиқ қилғанлар. Хонға Назмининг хусни ёққан, уни доя хотинларға қўшиб ҳаммомга юборган. Худоёр бир-икки кеч бечоранинг номусига тегиб, сўнгра «Қирқ қизлар»ға қўшқан... Назми шунда икки йил чамаси куйлаб, йиғлаб юрган, «Қирқ қизлар»ға кўб янгиликлар берган ва охирда ўзи сил бўлиб ўлган...

Назмининг охирғи икки байтидан сўнг базм битди. Ҳар ким ўз жойиға тарқади.

32. НОЗИК

Гулшан бояғи етти қизлар ёнида ухламоқчи эди. Нозик билан Тухфа ўрун ёзар эдилар. Қумри Гулшанга шўхлиқ қилар эди.

— Сен аҳмоқсан, Гулшан опа! — дер эди Қумри. — Эрингни ёлғиз ташлаб биз «бўйдоқлар» ичида нима маъно топасан?

— Алжимай ўл! — деди Гулшан. — Сенлардан, албатта, маъно топмайман... Сенларнинг ўйлағанларинг фақат...

— Бўлмаса сен нимани ўйлайсан?

— Мен тириклик тўғрисида ўйлайман. Сенлар тўқлиққа шўхлиқ қиласанлар. Бир вақт мен ҳам хоним ойимларға чўри эдим. Бироқ сенлардек...

Ҳамма қизларнинг қулоқ-кўзи Гулшаннинг оғзида эди. Ўрунни ёзиб битирган Тухфа сўради:

— Сен ўйламасмидинг?

Гулшан бироз жавобсиз, кулимсираб турди.

— Ўйласам ҳам сенларча ҳар кимнинг олдида валдирамас эдим... Бу ўзи шайтоннинг иши. Намоз ўқусанг, рўза тутсанг, хаёлингга бу нарса ҳеч кел-

мас. Мана биттаси Зарифа, сенлардек уят сўзга оғиз очмайдир.

— Ва-ха-ха-ха! — деб кулиб юборди Қумри. — Айт-чи ўзинг, Зарифа, сен кеча қандай туш кўрдинг?

— Қуриб кет, — деди Зарифа юзини четка ўгуриб. — Кишини кўрган туши билан айбламакчи...

Қизлар бирин-бирин келиб ўрунлари устига ўлтурдилар. Ўрун қатор ва бир-бирига тақаштириб солинган эди. Гулшан ўзи учун четроқдаги ўрунни танлади.

— Кўйлак ешар! — деди Қумри турган кўйи ва кўйлагини ешиб ташлади. — Иштон солар!

Қизлардан уч-тўрттаси Нозикни таъқиб этдилар ва шарт-шурт бир-бирининг яланғоч этига урушиб шартак олишдилар. Қип-яланғач қизлар билан кулги бошланди.

— Сенларнинг ёнингда ётқан киши гуноҳкор бўлади, — деди Гулшан бошини кўрпага буркаб. — Агар билсанглар, ҳар қайсинг иккита, учта боланинг онаси бўладиған ёшдасанлар.

— Тўғри айтасиз, айланай Гулшан, — деди Қумри яланғоч ўзини шамъга солиб. — Менга яна бир қараб кўринг-чи, балки беш боланинг онаси бўлсам ҳам арзир.

Ҳамма кулишиб юборди. Кўрпани бироз очиб қараган Гулшан ҳам бу ҳолдан ичи қотиб кулди.

— Шамъни ўчир.

Қумри тоқчадаги шамъни ўчирди. Уй қоронғиланди. Энди «нари ёт, бери ёт» билан бир-бирларини итариб, суриб кўрпани тўрт томонга тортишиб жанжаллаша бошладилар.

— Ухлатасанларми, йўқми? — деди Гулшан жекириниб.

— Жим, жим, — деди ярим товуш билан Қумри. — Гулшан бизнинг уйга ухлағали келган экан.

— Уйида эри ухлатмаган бечорани.

— Мен шунинг учун ҳам эрга тегмайман-да, — деди Қумри. — Эр деганнинг оти ўчсин, кишини ухлатмайди.

— Ухла, бечора, ухла, — деди Тухфа, — «Қирқ қизлар»дан саранжомингни олиб кет.

Яна кулги кўтарилди. Гулшан ҳарчанд ўзини ушласа ҳам яна қизларнинг кулгисига тортилди.

— Гап-сўзда ҳам бир маъни бўлиши керак, — деди Гулшан, — бўшдан бўшка ҳиринг-ҳиринг; бундан кўра тинч ухлаган яхши.

— Маъни ўзи нима, Гулшан опа?

— Маънининг маънисини сўрама, Тухфа, — деди Қумри. — Гулшан опам жавоб берсин, бизнинг шу «Қирқ қизлар»да қамалиб ётқанимизда ҳам маъни бормикин?

— Уни қўявур, — деди қизлардан яна бири, — Гулшан опам эрини ёлғиз ташлаб, биз маънисизларнинг ичида яна бир маънисиз бўлиб ётипти; шунда ҳам бир маъни бормикин?

— Товушларинг ўчсин.

— Бор, бор, — деди аллаким. — Бизга ҳамроҳ топиб келади.

— Бизга ҳамроҳ топиб келганида ҳам маъни борми?

— Нега маъни бўлмасин, бизга ўхшаш маънисиз кўпаяди.

— Қирилиб кет ҳаммаларинг... Энди маънисизни кўпайтирмайман, тинч ухлаларинг.

— Баракалла, — деди Нозик. — Ана энди сизга ҳам маъни кирипти.

— Бекор айтибсан, Нозик, Гулшан опамга маъни кирганига кўб бўлган.

— Масалан, қачон кирган?

— Анчадан бери... Эрга текканингизга қанча йил бўлди, Гулшан опа?

Қизлар яна шаққиллашиб кулдилар.

— Бемаза гапни қўйинглар, ухлайлиқ.

— Ухлашни биров қўйиб тур, Гулшан опа, — деди Нозик. — Мен сенга мазалик бир ҳикоя айтсам эшитасан-ми?

— Ҳикоянг қурсин...

— Ўзи мазалик гап. Эшитмасанг, барибир ухлатмайман.

Гулшан минғиллаб ўрнида ағдарилди.

— Айт, лекин чўзма.

— Чўзмайман. Сенлар ҳам жим ёт, овсинлар!

Бир-бирини қитиғлаб, ҳиринглашкан қизлар Нозикнинг сўзига қулоқ солмадилар.

— Тухфа, Қумри! — деб ҳайқирди Нозик. — Тинчимасанглар бўғаман, майлими?

Нозикнинг таҳдидига қулоқ солувчи яна бўлмади. Нозик ирғиб ўрнидан турган эди, қизлар кўрпага яшириндилар.

— Оғзингга аямай ураман, Наврўз!

Кўрпа ичида қизларнинг пиқиллаши эшитилса ҳам, бояғи тўполон биткандек бўлди.

— Уйғоқмисан, Гулшан опа?

— Гапуравер.

Қизларга яна бир мартаба танбеҳ ясагандан кейин Нозик ўз ўрнига келиб ўлтурди.

— Бир кун эрталаб биз ҳаммомдан келар эдик, — деб ҳикоя бошлади Нозик, — бизга йўл устидан бир йигит ҳамроҳ бўлди...

— Эски дард, — деди аллаким, қизлар пиқиллашиб юбордилар.

— Эски гап бўлса, кишини эшиткали қўймайсанларми?.. Мен Гулшан опамга сўзлаб бермакчиман, сенлар эшитмасанглар, ухлаларинг ё бўлмаса, сўзни қовиштирларинг!

— Сўзлай бер, биз тинч ётамиз, — деди Тухфа, — Наврўз, Қумри, Ҳамроҳ, жим ёт-да, ахир!

— Шундай, Гулшан опа, йўлдан бизга бир йигит ҳамроҳ бўлди. Ўзи қандай йигит деб сўра: сурма

қўйғайндек оҳу кўзи бор, қизил олмадек таранг юзи бор, энди чиқиб келган кўк майса мўйлаби, Розия хонимниқидан ҳам нафисроқ қалам қоши... Устига кийган беқасам тўни ўзига шундай ярашқанки, биз қизлар ихтиёрсиз унга қарашдиқ; а, шундайми, Тухфа?

Тухфа тасдиқ қилди, Гулшандан уйғоқлиқ жавобини олиб, Нозик давом этди:

— Ёш, уятчан йигитка ўхшади. Йигирма чоғлиқ қизнинг ўзига тикилганидан уялиб, ерга қаради... Бизни ҳаммомга олиб борғучи Насиба хола билан Ханифа доя эдилар. Улар бизни йигитка айланишкан ҳолда кўриб, тез юришқа қистадилар. Биз йигитка қарай-қарай ночор қадам босар эдик. Йигитча бўлса биздан қолишмай бирга келар эди. Биз ўрда дарбозасига етаёзган эдик мен қайрилиб орқамга қарадим. Ёш йигит ҳамон ўн қадам нарида келар эди... Шайтон васваса қилиб кўнглимга бир гап келди. Секин-секин сурилиб, қизлардан кейин қола бордим. Энг орқага чиқғач, бошимдаги рўймолни олиб, паранжи ичидан ерга ташлаб юбордим... Дарбозага яқинлашқан эдик, дарбозани очиб дарбозабонлар четлашдилар. Рўймолим ерга тушдим, йўқми — билмас эдим, лекин дарбозадан ташқарида тушиб қолишини тилар эдим... иш кутканча чиқмади, деб афсус қилдим, чунки дарбозадан ўн адим ичкари кирган эдик, дарбоза ёпилмасдан яна орқамга қайрилдим. Ўзимдан беш қадам нарида тушкан рўймолимни бояғи йигит энгашиб ердан олар эди. Мен бурулиб йўлимга кета бердим...

— Опа, рўймолингиз тушти!

Юрагим орзиқиб тўхтадим. Йигитча рўймолимни келтирди, тусида бироз кулимсиш бор эди.

— Сизникидир? — деб сўради.

— Меники, — деб қўлидан олдим, раҳмат айтиш ҳам эсимдан чиққан. Дўндиқ йигит бошқа сўз айт-

мади. Рўймолни менга бериб ўрданинг улуғ дарбозасига қараб кетди. Мен бўшашганча қизлар орқасидан ҳарамга судралдим. Мен йигитни бир адим наридан кўрдим, товшини ҳам эшитдим, қўли ҳам қўлимга тегди шекилли. Ухламайсанми, опа?

— Уйғоқман, — деди Гулшан. — Хўш, ундан сўнг нима бўлди?

— Нима бўлганини ҳозир сўзлаб бераман... Юрагим ўйнаган ҳолда «Қирқ қизлар»га кирдим, «опа, рўймолингиз тушти, сизникими?» жумласи қулоғим остидан кетмайди ва суврати кўз ўнгимга келган сайин, юрагим орзиқади. У ёқни ўйлайман, бу ёқни ўйлайман, ўйимнинг бошига еталмайман, аммо юрагимга бир парча олов ташланган, ёнаберадир. Ичимдаги шу ўт билан гўё мен маст бўлганман, бошим шишкан, кўзим тинган, юрғанимни-турғанимни билмайман. Нега кўрдим, нега қарадим? Нега рўймолимни ташладим, нега олиб берди, нега ўрдага кирди? Бу ўзи жин, мени жинни қилмоқчи... Оҳ, яна бир кўрсам эди! Ҳаммом борганларнинг ҳар биридан сўрайман: «Йўлдаги йигитни сен кўрдингми?» «Кўрдим»... «Кўрган бўлсаларинг сенларнинг ҳам юракларинг ёнадими, яна кўргинг келадими?» «Йўқ». Шундан сўнг унинг жин бўлганлиғига ишониб қоламан: мен жинга тегишдим, жин мени чалди, дейман. «Бизнинг ўрдада шундай йигит борми?» «Йўқ», «Сенлар ҳам унинг орқамиздан ўрдага эргашиб кирганини кўрдингларми?» «Йўқ». Демак, мени жин чалган... Тухфа бўлса: «Сен пари йигитка ошиқ бўлгансан», деб кулади. Мен унинг сўзига ишонаман. «Балки пари йигитдир, ул ҳам мени яхши кўргандир», дейман. Шундан кейин мен кута бошладим. Агар яхши кўрган бўлса, мени ўз юртига олиб кетар, деб ўйладим. Эрта кутдим, кеч кутдим, пари йигитдан дарак йўқ. Ўн беш кундан сўнг яна ҳаммомга бориш чоғи етди. Мен сўйиндим, балки бу кун парилар

юртига кетарман, деб ўйладим. Шу орзуда ҳаммадан илгари мен отландим. Бордиқ. Ҳаммомдан чиқиб пари йигит билан учрашкан жойга яқинлашқан эдик, юрагим ўйнай бошлади. Учрашилганда қиладирған ишоратларни ўйлаб қўйған эдим. Агар четдан туриб ўзига имласа, қизлардан ажралиб қолмоқчи эдим. Маълум жойга етдик... Пари йигит йўқ. У ёқ-бу ёққа, тор кўча ичларига қарадим, яна йўқ. Баданимга совуқ тер чиқди, қизлардан ажралиб, йўлда тўхтаб қолганимни ҳам билмайман. Бир вақт Насиба холанинг чақирған товши билан кўзим очилди ва не зайлда қизларга етиб олганимни билмадим. Ўрда дарбозасига еткунча неча қайта орқамга қарадим, — деди Нозик ва узоқ тин олиб, бироз тўхтади. — Шундай, мен пари йигитка ошиқман. Уч ойдан бери ошиқман, Гулшан опа.

— Пари йигитка ошиқмисан, хе-хе-хе.

— Нега куласан, Гулшан опа?.. Ишонмасанг, Тухфадан сўра.

— Ошиқлигингга кулмайман, — деди Гулшан кулиб. — Сен айткан йигит пари эмас.

Нозик ўрнидан сапчиб турди.

— Ким бўлмаса?

— Одам!

— Одам? Сен уни кўрганмисан?

— Кўрганман... Ўзи бизнинг ўрдада... Ҳозир пойгачининг ўрнига ким ўлтурган, биласанми?

— Биламан, мирзо Анвар отлиғ киши.

— Сен ошиқ бўлган «пари йигит» шу...

Тухфа бирдан хахолаб юборди. Бу кулгидан уйқуға борған қизлардан баъзиси сўчиб кетди.

— Мирзо Анварга ошиқ бўлган экансан, Нозик.

Нозик ҳамон қотиб турар эди...

— Шу қадар ёш йигит мирзобоши бўлганми, Гулшан опа?

— Бўлган.

— Бўлса ҳам арзийди, — деди Нозик, — ўзи уйланганмикин?

— Мен қаёқдан билай, уйланганми, эмасми?.. Уйланмаган бўлганда ҳам сени олмас.

Нозик бир неча вақт жим қолди...

— Албатта, мени олмас, — деди Нозик, унинг товишида шу чоққача эшитилмаган бир синиқлиқ оҳанги бор эди. — Албатта, сен айтканча, мени олмас. Менга ит теккан, мен...

Гулшан жавоб бермади. Бироздан сўнг қатордан пишиллаган товушлар эшитилди ва бу пишиллашни ора-чора пиқ-пиқ йиғлаган товуш бузар эди.

33. ЯНГИ «ҲУНАР»

Ичкаридан чиқиб келган маҳдум мирзобошини кутиб ўлтурғучилар ичида мулла Абдураҳмонни ҳам кўриб қолди.

— Бахайр, мулла Абдураҳмон, бахайр... Ваалайкум ассалом.

Солиҳ маҳдум мулла Абдураҳмон билан кўришди ва уни кишилардан айириб меҳмонхонага олиб кирди.

— Хўш, ҳабба... Хўб саломатмисиз?

— Алҳамдулиллоҳ... Ўзларининг сиҳҳатлари?

— Парвардигорга минг қатра... Хўш, қадамлариға ҳасанот?

— Мен тунови кунги марҳаматлари юзасидан... — деди мулла Абдураҳмон, — башарти мирзо Анвар жаноблари мувофиқ кўрсалар, муншийликка кирсамми, деган ниятда...

— Кўб яхши, кўб яхши, — деди маҳдум, — не ғаройиблиғи бор, илмингиз кофий, фақат иншо... иншодаги нуқсонингизға албатта Анвар устозлик қилар, қараб турмас... Ҳуснихат важида сизга таълим ҳожат бўлмаса керак.

— Таҳрир ва иншода ҳам устозга муҳтожлик оз, — деди бироз нафси олинган қиёфада, — мирзо Анвар каби бўлмасамиз ҳам ундан берироқ, тақсир...

— Яна яхши, яна яхши. Аммо, лекин девонхонадаги барча мирзо, муфтиларга қараганда Анварнинг таҳрири фосихроқ¹ эмиш. Бу, албата, таълим хосияти... Кам-кўст ўрганилса, бешак манфаати бўлур. Хўб... Мирзо Анварга ўзлари тасодиф келмакчиларми ёки мен восита бўлсам дурустми?

— Билмадим... Ўзлари восита бўлсалар ҳам маъқулми, деб ўйлайман?

— Воситалик ҳам дуруст, зеро, хотиржамъ сўзлашармиз, соний сизнинг камолатингиздан мирзобошини қаноатландириш зарурати ҳам бор, — деди маҳдум ва бироз ўйлаб тўхтади. — Ҳабба, девонхона қавоидича², янги мирзо малака ҳосил қилгунча вазифа емас экан. Бизнинг Анвар ҳам ибтидо вазифасиз хизмат қилган эди.

— Моҳонада аҳамият оз, зеро, маишатимиз имомат орқасида таъмин, тақсир.

— Ҳабба, бу тарафдан ҳам ташвиш оз экан. Иншода чобакдаст³ бўлиб олсангиз, вазифа важҳи осон... Файраз, боби олийга алоқа, калон ва калонзодалар билан робита ҳам кишига кўб манфаат берадир. Бу жиҳати сизга кўб ғанимат, — деди маҳдум ва товшини секинлатди. — Имомат билан бир жойга етиб бўлмайдир... Аммо бу андишангиз бениҳоят маъқул. Сиз ўзимизнинг фарзандимизсиз; зеро ўз болаларимизнинг ўрда билан алоқадор бўлишлари бизга айти манфаат. Хотиржамъ, мулла Абдурахмон, мен Анварга сизнинг важҳингизни тушунтирурман. Албатта ўз ёнига олар.

¹ Фосих — чиройли.

² Қавоид — қоидалар, тартиблар.

³ Чобакдаст — чаққон, эпчил.

Абдурахмон маҳдумга раҳмат айтди ва кетиш учун қўзғалди.

— Қай вақт хабар олсам бўлур экан? Албатта, жавоб ўзларидан бўлса керак?

— Ҳабба, эртага баъдаз бомдод, — деди маҳдум. — Нега қўзғалдингиз, чой, нон, моҳазар...

— Раҳмат, тақсир.

Маҳдум мулла Абдурахмонни ҳавлигача кузатиб чиқди ва хайрлашиб, Анварни кутиб ўлтурганлар ёнига келди. Ҳар кимдан аҳвол ва кутиш учун сабаб сўради. Тўни янгироқларнинг болалари қаерда ўқушини, башарти, шу даҳадан бўлсалар, нима учун болаларини бошқа мактабга берганликларини текширди. Айниқса, кутиб ўлтурғучилар ичидаги ямоқ тўнлик, қўли қадоқ бир деҳқон маҳдумнинг диққатини ўзига жалб эткан эди.

— Хў-ўш, ким, ҳали сиз қишлоқдан келган кўри-насиз, — деди маҳдум, — қани, айтинг-чи, касал нима?

Деҳқон маҳдумнинг ҳурматига ўрнидан туриб, қўл қовиштирди:

— Ўн уч таноп еримиз бор эди, тақсир... Чамаси янгиш бўғанда, ўтгуз уч танопқа ҳақ соғанлар. Мен шунга арза ёздирайма, деб...

— Ҳиммм, — деди маҳдум, — қишлоғингизда оқсоқол йўқми?

— Бўған минан, тақсир... қулоқ соладиған эмас.

Маҳдум яна бир мартаба деҳқонни бошдан оёқ кўздан кечирди.

— Ариза ёздиришқа чақа керак бўлади, ука. Чақангиз бўлмаса, оворагарчиликка арзимајди, иним...

Деҳқон белини тимискилаб, гўё чақасини кўрса-тадирғандек ҳаракатланди.

— Чақасиз арзаға келиб жинни бўғанмизма, тақсир.

Маҳдум деҳқоннинг чақаси борлиғига қаноат қилса ҳам, Анвардан хотиржамъ эмас эди. Чунки

«зарношунос» Анварнинг шу деҳқонга ўхшаш кам-бағаллар ишини битириб бериб, улардан «чақа» олмаслигини билар эди. Ҳатто шу тўғрида Анварга «бу ишингиз зарношунослиқ, болам», деб насиҳатлар қилса ҳам, бир натижа чиқмаган, шунга биноан «заршунос» маҳдум яқиндан бери қизиқ бир ҳунар ижод қилган эди. Маҳдум кўпинча кишилар Анварга учрашиб тарқалгунча, йўлакда ўлтуриб олар эди. Анварга йўлиқиб чиққан ҳар бир кишини тўхтатиб, натижани билар, ариза ёздирган ёки бошқача бир кенгаш олган бўлса, ҳақ берган, бермаганлигини сўрар, Анвар берилган ҳақни олмай қайтарган чиқса, дарҳол — «сиз чақани оз бергансиз-да, мўлроқ берсангиз, албатта олар эди. Хўб, майли, борини менга ташлаб кетинг, ўзим уни кўндирарман», деб ариза ёздирғучининг бор ақчасини қоқмалаб қолар эди. Ҳатто баъзи вақт икки оғиз сўз билан қайтиб чиққан кишидан ҳам бир нарса ундиришқа тиришар, «мишиқ офтобга текин чиқмайдир, сиздан ақча сўрашқа ийманган-да, менга бир нарса ташлаб кетсангиз, ўзим унга бериб қўярман. Ўзингизга бериш-ка уялибдир, деб айтарман. Ҳабба, яна ишингиз тушишига яхши-да», дер эди.

Маҳдум бир неча ҳафтадан бери бу «ҳунар»ни ўзига касб қилиб олган, Анвар ариза ва кенгашдан бир пул ишламаган кунларда, ул неча тангаларни йўлакда ўлтуриб топар эди. Кишиларни жўнатиб хотиржамъ бўлғач, жарақ-жарақ ақча билан ичкарига кириб кетар, ичкарида бу кунги «даромад»ни санаб, бир пулни беш пулдан, тангани чақадан ажратиб, «ҳе, гап билгунча иш бил, бачча талоқ», деб ўзича кулар эди. Албатта, бу ҳунарни уй ичидагилардан яширар, айниқса, Анвардан «беҳад» андиша қилар эди.

Маҳдум аср намозига кеткан пайтда Анвар ўрдадан қайтиб келди. Маҳдум шошиб ва асрни чала

ўқуб келса ҳам, яна бахтлиқ одамлардан анчаси ишни битириб тарқаған эдилар. Махдум аттанг ўқуб меҳмонхона даричасидан қайтди, аср азонини кеч айткан сўфидан ранжиди. Ичкарида яна бир неча киши кўрингани учун эски одатича, гўё биравни куткандек, йўлакка келиб турди. Бироздан кейин меҳмонхонадан бир муллонамо чиқиб келди. Махдум чиқувчини ёқтирмағандек ер остидан кўзини ғилайлатиб қарағач, бирдан вазиятини ўзгартди:

— Ассалому алайкум, келган эканлар, тақсирим!

— Ваалайкум ассалом! Хўб саломатмисиз, Солиҳ махдум? Мирзо Анварда андақ юмишимиз бўлур экан... Яшағурингиз, кўб зийрак бола: кичкина ариза ёздириб олдим... Хўб саломатмисиз, махдум?

Махдумнинг оғзидан ҳар турлук такаллуфлар чиқса ҳам, унинг нима учун ариза ёздирганини сўрамади. Чунки бу одам шу ўртанинг эшонларидан бўлиб, гаёйдан хайр кутиш маъносиз эди. Мундан бошқа, эшонни сўзга тутса, «келаси даромад»нинг ҳам қўлдан кетиш эҳтимоли бор, шунга биноан махдум сўзни мухтасар қилмоқчи бўлди:

— Кўб яхши, кўб яхши, келиб турсинлар, тақсирим!

— Келамиз, келамиз... Мирзо Анварга фотиҳа ҳам лозим. Ўзингиз бир зиёфат қилиб чақирай ҳам демайсиз, махдум... Мен мирзога айтдим: бу хизматингиз билан қутулмайсиз, бир зиёфат қилиб чақирасиз, дедим. Мирзо кўб сахий табиъат кўринади. Қачон келсангиз зиёфатимиз тайёр, эшон почча, дейди. Болаларнинг тўйини қилар эмишсиз, деб эшитдим. Мирзодан сўрасам, кулгулик билан тўғри жавоб бермади. Кори хайрни тўхтатмаган яхши... Хўш, тўй қачон, махдум?

Махдум бу дуру дароз «бемаънилиқ»дан анча тоқатсизланган, ичкаридан бир киши чиқиб кетмасин, деб кўзи бесаранжом эди.

— Тўйни кўкламга бошласақ, деб турибмиз!

— Фурсатни узоққа олибсиз-да. Хайр, ҳар нарса вақти соатига етиб бўладир. Тўйларингиз ҳам кичкина бўлмас деб ўйлайман. Тўрт даҳанинг казолари ҳам тўйга айтилсалар керак, ҳарам хонимларини ҳам бир кун кутарсиз... Зеро, куяв болангиз кичкина одам эмас. Бирар минг тўн кетиши бу ерда турган гап. Албатта, тўйга келганларнинг қўллари қуруқ бўлмас... Ҳарам хонимлари бўлса, юз тиллолиқ сарпосиз келмаслар, қизингизга чўри ҳадя қилсалар ҳам ажаб эмас. Албатта, даромадга яраша буромад, деган гап бор.

Маҳдум, меҳмонхонадан юриб келган оёқ товшини эшитиб, ёмонлаған оддек типирчилади. Эшон бўлса ҳамон булбул каби сайраб борар эди:

— Тўйдан қўрқиш керак эмас. Кори хайрниқини Аллоҳ таолонинг ўзи еткирар экан. Сизнинг тўйингизку, албатта, бошқаларникидан кўб катта бўладир. Яна шундай бўлса ҳам, таваккал билан қулочни кенг ёза бериш керак. Худо хоҳласа, тўй кунларингиз ўзим келиб тураман. Тўй кўрмаган киши учун, албатта, одам кутиш қийин. Лекин менга ўхшаш одамдан иккитаси бир кунда беш минг кишини кута оладир.

Меҳмонхонадан чиқиб келган бир хотин киши эди, уларнинг ёнидан шовиллағанча ўтиб кетди. Маҳдум олазарак гоҳ эшонга, гоҳ хотинга қараб қолди.

— Аёллар бўлса ичкаридан хотиржамъ бўлишсин... Бизнинг аёллар тўйда хотин кутиб, жуда омилкор бўлишиб қолған. Тўйдан бирар ҳафта илгари хабар берилса, албатта, бош усти, аёлларни юборамиз... Хаёлингиз паришон кўринади, маҳдум, бирар аъзонгизда алам борми, мулла Солиҳ?

Ҳақиқатан ҳам маҳдум ҳозир жуда бесаранжом бўлған эди. Чунки меҳмонхонадан иккинчи оёғ товши юриб келар эди.

— Йўқ, баҳузур.

— Шундай, тўйда одам кутишдан хотиржамъ бўласиз. Тўйдан илгари ҳалиги зиёфатни унутманг-чи, мулла Солиҳ. Шу баҳонада мирзо Анвар билан ҳам бир суҳбатлашайлик...

Бояғи деҳқон йўлакдаги икки «ҳурматлик» зотка таъзим қилиб, дарбозага ўтди. Бетоқат маҳдум эшоннинг сўзига қулоқ солмай:

— Сиз тўхтаб туринг-чи, ука, — деди.

Деҳқон нарида тўхтади. Эшон яна сўзида давом этди:

— Агар фурсатингиз бўлса, мен шу ҳафта ичи бўш эдим, мирзо Анвар ҳар қачон ҳам тайёр экан. Такаллуфнинг унча ҳам ҳожати йўқ. Мантими, сомсами, ишқилиб, оғизга ёқадиранроқ таом бўлса кифоя... Вақтини белгилаб, мактаб болаларидан бири-ни бизнинг уйга юборсангиз бас.

— Хўб, тақсир.

— Бўлмаса, гап шундай бўлсин. Ўзингиз ҳам бизни йўқлаб уйга борсангиз, қадамингиз кира тилайдими? Хайр, мулла, Солиҳ, кўргунча Худойнинг па-ноҳига.

— Хайр, тақсир, хайр.

Маҳдум эшонни ҳатто дарбозагача кузатиб чиқишга ҳам энсаси қотиб, деҳқон ёнида тўхтади:

— Нима гап, ариза ёздирдингизми, ука?

— Йўқ, тақсир, — деди деҳқон, — тақсирим шу қовозни питиб бердилар, танопчиға кўрсатадуган қовоз экан.

— Кўб яхши, — деди маҳдум, — қалам учи бердингизми?

— Йўқ. Чақа берсам олмади, тақсирим.

— Озғина бер...

Маҳдум «озғина бергансиз» демакчи эди, бироқ «озғина бер» билан тилини тишлаб, дами ичига кетишка мажбур бўлди. Чунки ҳозир меҳмонхона то-

мондан Анвар келиб чиққан ва маҳдумга салом берган эди.

— Баалайк... Мен, шундай, масжиддан, — деди маҳдум шошқан ҳолатда ва ўз оғзига қараб турган деҳқонга ишорат қилди, — ишингиз биткан бўлса боравуринг.

34. ХАЙРУЛ-УМУРИ АВСАТУҲО

Деҳқон «озгина бер» деб тиланғучига нима беришини билмаган ҳолда йўлақдан чиқиб кетди. Маҳдум терлаган, довдираган йўсунда Анвар билан ичкарига юрди. Бироз сўзсиз боргандан кейин секин Анварнинг афтига қараб қўйди.

— Ғози эшон ҳузурингизда экан, — деди маҳдум, — ўзи кўб бемаъни одам... Зиёфат-миёфат деб яқин бир соат вақтимни олди. Ўзи кўб таммоъ одам. Сизга ҳам зиёфатдан дам урган бўлса керак?

Анвар илжайиб бош ирғатди. Маҳдум Ғози эшондан койиб давом этди:

— Тамаъ ўзи кўб мазмум¹ суфат... Чунончи, азмаман қанаъ, залла ман тамаъ...² Отаси марҳум ҳам беҳад тамаъкор эди. Ит еганини қусиб, ўғли ундан ҳам расвороқ чиқибдир. Бу авлоднинг каттадан кичиги бир-биридан баттар... Муфт ариза ёздирибсан, кета бер. Яна бу ўртада зиёфат ба чи маъни?!

Анвар маҳдумнинг сўзига кулиб, орқада борар эди. Маҳдум ичкарига томон сўзланиб кирар эди:

— Такаллуф лозим эмас эмиш: мантими, сомсами — ҳар начук оғизга ёқадирқан таом бўлса кифоя эмиш. Кабоб бўлса емасмидингиз, эшон?! Тўйга ўзи бош бўлиб турар эмиш, одам кутишни бениҳоят билар

¹ Мазмум — ёмон; хато.

² Қаноатли — азиз, тамаъли киши хордир (муал.).

эмиш. Эй... ман сандек таммоъни тўйбоши қилиб, телба бўлдимми? Уйидан тоқ келиб жуфт кетмакчи-да, бу таммоъ».

Маҳдум шу сўз билан ичкарига кириб, ҳавли саҳнида чақалоқ кўтариб турган Раъно ёнидан айвонга ўтди. Маҳдумнинг орқасида кирган Анвар Раънонинг олдида тўхтаб, ундан чақалоқни олди. Отасининг юзида аччиғланиш сезган Раъно Анварга «нима гап?» деган каби им қилган эди, Анвар кўз қисиб арзимаганлик ишорасини берди.

Маҳдум айвонга чиқиб ўлтурар чоғида яна бир «астағфирулло» деб қўйди. Чунки кайфи жуда ҳам бузулган эди. Илгари масжиддан кеч қайтиш билан бузулган авзо, Ғози эшоннинг «пастлиги» ила жуда ҳам авжига чиққан эди. Бу кунги кутилган «даромад» сартопо¹ фалокатка учраб, маҳдумнинг кўнглини ғаш қилган, айниқса деҳқоннинг ҳам текинга қутулиши ва ўзининг Анвар олдида шарманда бўлаёзиши... Буларнинг ҳаммасига шу «паст», «таммоъ» сабабчи ва шунинг учун ҳам маҳдум Ғози эшон тўғрисида ҳар бир сўзни айтишдан тортиниб турмади.

Анвар ҳавли юзида чақалоқни восита қилиб, Раъно билан сўзлашар эди. Маҳдум кечки ош пишириш билан машғул Нигор ойимдан таомнинг тайёр бўлиш вақтини сўраб, Анварни ўз ёнига чақирди.

— Қани, бу ёққа, Анвар! — деди маҳдум. — Таомни шу ерда тановул қилсақ ҳам бўлур... Сен, Раъно, укаларингга қара-чи: Мансур ташқарида кўрингандек эди; дарбозани ҳам занжирлаб кир, қизим!

Раъно ташқарига чиқиб кетди. Анвар қўлида чақалоқ билан айвон муюшига келиб ўлтурди. Чақалоқ Анвар қўлидан ирғиб ҳар тарафка талпинар ва турлик товушлар чиқариб қичқирар эди. Маҳдум чақалоқнинг ҳаракатига қизиқсинди:

¹ Сартопо — бошдан-оёқ.

— Мам-мам, мам-мам-мам, — деди қўлини чақалоққа уйнатиб, — ду-ду-дув, ду-ду-дув... ҳай баччаталоқ, ҳай баччаталоқ! .. Беҳад шўх бўлибти-да, беҳад, ду-ду-дув!

Чақалоқ маҳдумга талпинар, кичкина қўлларини гоҳ очиб, гоҳ юмар эди.

— Кел, йигит, кел! Алҳол хом-да, хом; қизамиқ чиқиб ўтса эди. Ду-ду-дув!

Раъно укаларини бошлаб кирди. Маҳдум чақалоқни қўйиб, болаларни койиб кетди:

— Ҳай бемаънилар! Чақирмаса, уйга киришни бил-майсанлар! Кийимни қара, кийимни! Турпоққа эшна-дингми, эшшак! Қоқ, қоқ, ешиб қоқ! Аттанг-а, эсиз кийим... Буларни энди нима қилса бўлади, Анвар?

Анвар маҳдумдан қўрқиб турган болаларнинг аҳволига қараб кулимсиди:

— Эси кириб қолар.

— Қиёматдами? Буларнинг татиғини бермасам... ҳе, кўзларинг қурсин! Раъно, сен акангга кўрпача солиб, укангни ол, онангга айт, ош дам еган бўлса, сузсин!

Раъно айвонга кўрпача ёзиб, Анвардан чақалоқ-ни олди ва онасининг ёнига кетди:

— Анвар, қани кўрпачага чиқинг! Қўлларингни ювиб кел, эшшаклар!

Болалар югуришиб ариққа кетдилар, Анвар ҳам қўл ювиш учун болалар орқасидан борди. Ариқнинг суви жуда лойқа эди. Анвар болаларни ариқдан қайтариб, обдастадаги тиниқ сувдан уларнинг қўлига қуйиб, ювинтирди. Навбат ўзига етканда айвонда туриб, маҳдум бақирди:

— Раъно, акангнинг қўлига сув қуй!

Анвар Раънонинг келиб сув қуйишига қарамай, ўзи ювина берди. Раъно етиб келгунча қўлини ювиб олди. Маҳдум қизидан аччиғланди:

— Жуда сушт қадамсан-а, Раъно. Сени талқон еб сувга юборган киши қайтиб келгунингча, тикилиб ўлади!

Махдумнинг ташбиҳидан Анвар ва Раъно кулишдилар. Сўзни жойида ишлаткани учун бўлса керак, махдумнинг ўзи ҳам кулимсиради:

— Тўғри-да, мирзо Анвар, қўли сушт косибдан оёғи чаққон гадоё яхши эмиш!

Улар яна кулишдилар. Махдум завқланди. Анвар кўрпачага чиққандан кейин Раъно ўртага дастурхон солди. Нигор ойим сопол лаганда палов келтириб, ҳаммалари бирга ошқа ўлтурдилар. Ош ўхшалган эди. Биринчи ошамдаёқ махдум Нигор ойимни тақдир этти:

— Бу кунги ошинг дуруст, Нигор... Бироқ гўштни кўб солибсан.

Нигор ойим кулимсиб Анварга қаради:

— Гўшт кўб бўлса ош ўхшаладир.

— Хайрул-умури авсатуҳо, Нигор¹.

— Бу сўзнинг ошқа гўштни кўб-оз солиш билан нима алоқаси бор?

Раъно онасининг бу сўзи билан пиқ этиб кулди. Анвар юзидаги кулгини яшириш учун четка қаради.

— Ҳадиснинг ҳукми ом², Нигор, — деди махдум. — Бундаги умур — умурид-дунё³, умурид-дунё иборат аз ҳаракати аҳли мўмин. Инчинин⁴, бу ҳадиснинг амалиёти охират учун ҳам ҳукми жорийдир⁵... Масалан, шабу рўз савм⁶ ва салот⁷ мўмин кишини жисман нотавон ва нафақаи аҳли аёлдан ожиз қиладир. Бас, бу ҳолда ибодатнинг касрати, яъни тоатда ифрот⁸ ҳам хайрул-умурга қўшилмас, зеро, фарз ва сун-

¹ Ҳар ишнинг ўртаси яхшидир, ёки: ишда эътидол яхши (муал.).

² Пайғамбарнинг буйруғи ҳаммага тегишлик.

³ Умурид-дунё — дунё ишлари.

⁴ Инчинин — (инчунин) шунингдек.

⁵ Ҳукми жорий — ярайдиган ҳукм.

⁶ Савм — рўза.

⁷ Салот — намоз.

⁸ Ифрот — ҳаддан ошиш.

нат банда учун кофий эрди. Маънойи кофий чист, ай авсат¹... Бинобарин, бу ҳадиси шариф рӯзгорот борасида дастур тутилса, яна айна ҳикмат ва савоб. Масалан, ошқа йигирма пайса гӯшт солмоқчисан; аммо «авсат» қилмоқ ниятида, мазкурдан ўн пайсани ажратиб қолдинг... Бас, ҳикматни томоша қил; эртаси кун ошинг яна жазлик, яъни «авсат» билан икки кунлик эҳтиёждан қутилиб, савобга ҳам дахлдор бўлдинг. Ҳикмати дигар:² дунё ваҷҳинг³ яхши эрди. Таомни яхши мазалик еб, нафсинг яхши ошқа ҳў⁴ қилди. Вақти келиб, афтодаҳол бўлдинг, кунинг гӯштсиз таомға қолди: аммо нафси амморанг⁵ сержаз ошқа ҳў қилдирғанинг ваҷҳидан гӯштсиз ош оғзингға ёқмайдир, бу — бир азият; сониян: лазиз ошқа ҳў қилған нафсинг тақозаси билан, анвоъи ҳабосатларга ва мазмун кирдорларга⁶ иртикоб⁷ қилмоғинг хавфи ҳам бордир; бу нимадан келди? Албатта «авсат»ка риоясизлигиндан.

Маҳдумнинг «амри маъруфи» Нигор ойимға қара-тиб сўзланса ҳам, ҳақиқатда умумий, яъни, бир ўқ билан бир неча қушни урмоқчи эди. Бироқ, қарши-ға қараб отилған бу ўқдан маҳдумнинг ўзи ҳам амин эмас, агар лаган теварагидаги ўлтурғучилардан бири туриб, бошқаларидан қатъи назар, фақат бу кунги хайрул-умурингизни мисолга олайлиқ: «Йўлакдаги «умурид-дунёнгиз» ўзингиз айткан «авсат»ка кирадими?» деб сўраса, билмадикки, маҳдум нима деб жавоб берад эди. Мадраса кўрган Солиҳ маҳдум,

¹ Етарли деганнинг маъноси нима, бу демак ўртачалиқдир.

² Ҳикмати дигар — бошқа бир ҳикмат.

³ Дунё ваҷҳи — бойлик.

⁴ Ҳў — одат.

⁵ Нафси аммор — доим ёмонликка буюриб турувчи нафс.

⁶ Кирдор — одат, қилиқ, иш.

⁷ Иртикоб — ҳаракат.

балки бу саволдан ҳам шошиб қолмас. Китобнинг «нафақа» баҳсидан варақ очиб, «нафақаи аҳли аёл» учун бўлган «ҳаракат»нинг фарзлиғидан ва бундаги ҳисобсиз савоблардан дам уриб, «нафақа» билан иши йўқ баъзиларни «ерга қаратса» ҳам мумкин эди... Лекин ўқ еганлардан ҳеч бириси маҳдумга қарши чиқмаганларидек, унинг сўзини тасдиқ этиш белгисини ҳам кўрсатмадилар. Эҳтимолки, улар муқобалага ожиз эдилар ёки қарши чиқишга орада бошқача бир сабаб бор эди. Фақат бир-бирисига қарши ўлтурган икки ёш маънолиқ кўз уриштириб кулимсидилар.

Маҳдум амри маъруфдан кейин ошқа қаради, кўб вақт сўзсиз фақат ошдан бош кўтармади. Маҳдумнинг даъвосича, ҳар бир ишда ҳам «авсат» мезондир. Лекин ош олишда бу «мезон» унутилди. Бошқалар ора-чора бир гўшт қўшиб олғанда, маҳдум бир ошамни ҳам гўштсиз юбормаслиққа тиришиб борди, яъни «авсат»дан ўтиб «аъло»да иш кўрди...

Ошни яримлатқанда, маҳдум лагандан бош кўтариб, Анварни тузукроқ олишга таклиф қилди, болаларни ошни тўкиб ейишда айблаб, Раънони чипхўрлиги учун койиди:

— Чипхўрсан-да, қизим... Шу ҳам ош ейишми?

— Меники адно¹, — деди Раъно.

Бу сўз Анвар ва Нигор ойимларни товуш чиқариб кулишка мажбур этди.

— Сенга бир сўз тегмасин, қизим, — деди кулиб маҳдум. — Ошни суст еган киши, ишда ҳам суст бўладир.

— Бўлмаса, ошни «аъло» ейиш керак экан-да...

— Оғзинг куймаса аълоси ҳам дуруст.

Яна кулишдилар.

¹ Адно — паст; озгина.

— Ҳай, воқиъан, — деди маҳдум, кулги ораси тўхтаб.— Мирзобошидан бир илтимосимиз бор экан, ёдимдан чиқаёзган экан... Ким ҳали... ҳабба, боя мулла Абдурахмон келган эди. Ўшал ваъдамизга мувофиқ сиз билан учрашмакчи экан. Чоғи ул ҳам мирзолиққа киришмак-чи. Хўб, мен мирзо Анвар билан гаплашиб қўярман, ўз ёнига олса керак дедим. Ўзи яхши мулла бўлган кўринади, закки табъ¹ йигит...

Анвар бироз ўйлаб турди.

— Ким у мулла Абдурахмон, хотирлай олмадим?

— Ўзимизнинг мулла Абдурахмон-чи, ахир... Ёрлиғ олган кунингиз фотиҳага келган ёш имом.

Анвар яна бош чайқади:

— Ҳеч бир эсимда йўқ.

— Хўб, — деди маҳдум ўнг кўзини қисиб. — Ўшал кун фотиҳага келган бўзчи мухлисингизни хотирлайсизми?

— Хотирлайман.

— Ҳабба, энди ўшал бўзчининг устига кирган ёш муллани ҳам хотирлаб қаранг.

— Хотиримга келди... Ўзи ёшлиғида бизнинг мактабда ўқуған?

— Ҳабба, — деди маҳдум ва баҳска Нигор ойимни ҳам тортди, — уни сен ҳам биласан.

— Мен қаёқдан билай?

— Ўзи Бухорода ўқуб келган, Раънога бир неча қайта совчилар юбориб юрган одам.

Нигор ойим боши билан «танидим» ишорасини бериб, Анварга секин кўз қирини юборди. Раъно «совчи» сўзи билан энсаси қотқандек сочиқни олиб қўлини артди. Маҳдум кейинги сўзини ўйлаб айтдими, йўқми — ҳар начук Анварда ғаюрлик каби бир ҳис уйғониб,

¹ Закки табъ — озода табиат.

ўзидан жавоб куткучи маҳдумга илтифотсиз, Раънодан сочиқни сўради.

— Нега қўл артасиз, Анвар. Кун бўйи оч юриб, еган ошингиз шуми?

Анвар Нигор ойимга раҳмат айтиб тўйганини сўзлади ва қўл артар экан, чақалоққа гап қотди.

— Анвар билан Раънонинг тупроғи бир жойдан олинган, — деди маҳдум ош ошалаб, чунки ҳануз уники «авсат»ка етмаган эди, — иккиси ҳам кам таом.

Маҳдумнинг бу сўзи юқоридаги гуноҳини ювгандек бўлди. Улар бир-бирларига қарашиб, илжайишдилар. Нигор ойим ҳам оғирликдан чиқди.

— Шундай, Анвар... Шу йигитни ўз ёнингизга олсангиз, қалай бўлар экан?

— Ҳозирча мирзога эҳтиёжимиз йўқ.

— Мирзога эҳтиёжингиз бўлмаса ҳам, яна шундай кишиларни олганингиз маъқул, деб ўйлайман. Зеро бундайлар ўзингизга синамол, яна ўз тарбиянгизда етишсалар бошқалардан сизга хайрихоҳроқ, инчинин, хизматингизга аздақидил камарбаста бўлурлар. Бу ҳам бир маслаҳат-да, болам Анвар.

— Ўйлашиб кўрармиз.

— Ўйлашқан албатта яхши ва лекин мен буни кўб вақтлардан бери андиша қилур эдим. Билохир¹, амниятингиз учун бу тадбирни кўб пухта идрок қилдим. Зеро, Султонали мирзодек ҳамкуфларингиз² кўпайса хайриятингиз, деган мулоҳаза фикримга келди.

— Балки тўғридир...

Анварнинг кўзи дастурхонда эди. Бу тўғрида қатъиятсиз муҳмал жавоблар беришидан недир туйинган Раъно Анвардан кўз олмай турар эди. Нигор ойим

¹ Билохир — ниҳоят.

² Ҳамкуф — сафдош, дўст.

Мансурга қолган ошни едириб қўйиш билан ора-чора гапка ҳам қулоқ солгандек бўлар эди.

Маҳдум кекириб, сочиқ сўради.

— Бу андишанинг ҳақлиғида шак йўқ, Анвар, — деди ва дастурхондаги донларни териб, оғзиға ташлади. — Менга таслим бўлиб, ибтадаан шу мулла Абдурахмонни ўз ёнингизға олинг. Ул бир неча ойғача муфт хизмат қилишға ҳам рози.

— Масала унинг муфт ёки ҳақли хизмат қилишида эмас.

— Яъни, масалан?

— Мен янги мирзо бошлаб борсам, у ердагиларга оғир келмасмикин, деб ўйлайман.

— Ул мажжонан¹ хизмат қилади, бас, мирзоларингизға нима оғирлик?

— Яна ҳарҳолда, бир-икки ойдан кейин бўлса ҳам уларга рақобатчи ортади... Айниқса бизнинг Шаҳодат муфти кабиларнинг феъли сизга ҳам маълум.

— Шаҳодат муфти ўзи қандай ит! — деди маҳдум. — Андишамиз ҳам бамисоли шундай итлар қарши-сиға ўз кишингизни тиккайтариш эмасми? Ёшли-фингиз бор, болам, ёки янги мирзо олишда биравнинг рухсатига ҳожат борми?

— Йўқ.

— Ана холос. Аз карнайчи як куф. Мен эрта унга айтай, ҳузурингизга бораверсин.

— Бориши қочмас... Илгари мен у ердаги баъзилар билан кенгашайин-чи.

— Хўб, уларнинг юзи учун кенгашкан маъқул: аммо, баҳарҳол олмоқ керак.

Маҳдум фотиҳа ўқуб, шом намозига қўзғалди. Ташқи йўлакка етканда, ёдиға Ғози эшоннинг бе-маънилиги келиб тушти, шу қаторда тўй, тўйға иш-

¹ Мажжонан — текинга.

тирок этадирган казолар, хоним ойимлар, ҳаммадан ҳам муҳим ва қизиғи ёмғур каби ёғиладирган тўёна ва уларнинг саранжомии... Сўфи такбир тушурад экан, маҳдумнинг кўнглидан «Раънога чўри қўша кўрмасинлар-да, тишлик ҳайвоннинг бўлганидан бўлмагани яхши» деган андиша кечти...

35. ХОН КЎНГИЛ ОЧМОҚЧИ

Қавс ойи¹ кирган бўлса ҳам, ҳаво мўтадил, кун жумъа эди. Ўрда боғиға сув сепилиб, супурилган, ўртадағи шаҳсуфага лолагул гилам ёзилиб, хоннинг ўлтуриши учун бахмал кўрпача устидан арслон териси ташланган эди. Ҳозир шаҳсуфа хон ва аъёндан холи, аммо шаҳсуфа қаршисидағи нимсуфалар вазирлар, саркардалар, қозикалон, шайхулислом, қози-қуззот, раис ва шаҳарнинг зўр уламолари — мударрислар, аҳли тариқат эшонлар, ўрда ходимлари ва энг пастарини қўрбоши ва даҳбошилар билан лиқ тўлган эди. Уламо қисмида умуман банорас тўн, оқ салобатлик салла, вазир ва саркардаларда кимхоб ва бахмал тўнлар, бошларида баъзан салла ва баъзан ўсиқ баррадан тикилган телпаклар ҳилпирар эди.

Хон бу кун жумъа намозигача кўнгил очмоқчи ва бундағи йиғилганлар шу кўнгил очиш соатида иштирок эткувчи хоннинг кўнгил тортарлари, яъни мамлакат аъёнлари эдилар. Хон ҳали ички ўрдадан чиқмаган, ҳамма раъият «жаноби олий»ни кутиб муҳташам дарбозага кўз тикканлар эди. Шаҳсуфадан бироз нарида, атрофи бордон билан ўровлиқ бир қапа пайдо бўлган ва бу қапа ичида бир неча киши суҳбат қуриб ўлтурар эдилар. Бир неча дақиқа куткандан

¹ Қавс — 22 ноябр — 21 декабр.

сўнг, мухташам дарбозада Дарвеш удайчи кўриниб, қаршисидағи раъиятка ўрундан туриш ишоратини берди. Бирдан ҳамма шув этиб қўзғалди. Дарвеш удайчи дарбоза ёнига ўтиб, рукуъга¹ борди. Ичкаридан кимхоб тўн билан йўғон қорнини ўраган, оқ шоҳи салласини манглайиғача туширган Худоёр кўринди. Хон кўриниши билан барча раъият ҳам удайчи каби рукуъга кетдилар. Худоёр орқасидан ёш Ўрмонбек қизил бахмалдан тикилган сипоҳи кийим билан отасини таъқиб этар эди. Бунинг орқасидан қизил мовутдан шаҳзода каби кийиниб, силоҳ² тақинган ва ҳар қаторга тўрт нафардан терилган ўн олти-ўн етти яшар, ёш ва хушрўй сипоҳлар (махрамлар) чиқдилар. Хон шаҳсуфага қараб келди. Ўнинчи қатордан сўнг ёш сипоҳлар туркуми узулиб, яхши интизомлик қирқ нафар навжувон шаҳзода орқасида хонни таъқиб этар эдилар. Шу ҳолда нимсуфаларнинг биридан чалғулар товши келди. Созлар нафис ва оҳангдор қилиб «Сарбозча» куйини чалдилар. Куй созда қайтариб олинғач, хон орқасидағи ёш сипоҳларнинг бир қисмидан шу куйнинг ашуласи эшитилди:

*Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, бахтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!*

*Қалқон ушлаб, ханжар таққан ёвлар майдонга!
Номуссизлар, вафосизлик қилдингму хонга!*

*Бизнинг айткан назримиз бор шоҳимардонга!
Аҳдин бузиб, динни сотқан бўялғай қонга!*

*Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, бахтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!*

¹ Руку — бош эгиш.

² Силоҳ — қурол-аслаҳа.

Хон суфанинг зинасига етиб, юқори минди. Шаҳзода ҳам отасини таъқиб этди. Ёш сипоҳлар хон ва Ўрмонбекни зинада қолдириб, тўғрига ўтдилар, суфадан айланиб бориб, хоннинг муҳофазатига, яъни Худоёр ўлтурадирган арслон терисининг орқасига саф торта бошладилар. Хон бориб арслон терисига ўлтурди. Ўрмонбекни ўзининг ўнг томониغا олди. Раъият ҳамон рукуъда... Ёш сипоҳлар суфанинг уч тарафини қуршаб олган эдилар. Хон жойлашгач, рукуъдагиларга тиккайиш ишоратини берди. Барча бош кўтариб, қўл қовиштирди. Соз ҳам тўхтади. Суфанинг зинасида удайчи ҳозир бўлиб, қўлини кўтарди, раъият ҳам унинг билан баробар дуога қўл очдилар.

— Душманлар хароб, мунофиқлар бетоб ўлсин... Онҳазратимнинг давлатларига Худо тавфиқу адолат берсин!

Дуодан сўнг барча юз сийпади. Хон удайчига бир нарса деб ишорат қилди.

— Мингбоши, қушбеги, домла шоғовул, жаноб шайхулислом, оталиқ ва амсоли ҳазратка ул жаноб ўз ҳузурларидан жой меҳрибончилик қиладирлар!

Удайчи санаган кишилар бирин-бирин шаҳсуфага чиқиб хонга салом ва таъзимдан кейин атрофлаб тура бошладилар. Суфага ўн чоғлиқ аркон¹ чиққандан сўнг, хон удайчига яна бир нарса деб қўйди.

— Фароғат ато қилдилар!

Сипоҳлардан бошқа барча тик турганлар шув этиб ўлтурдилар. У ер-бу ердан йўталган товуш эшитилди.

Удайчи хонга арз қилди:

— Онҳазратимнинг давлатларига Худо тавфиқу адолат берсин... Қулларидан бири валинеъматимга икки калима арзим бор, дейдир!

¹ Аркон — давлат арбоблари.

Хон келсин, ишоратини қилди. Барчанинг кўзи бояғи бордонлиқ уйга тушти. Бордон ичидан узун бўйлиқ, қора соқоллиқ, устида малла тўн, симоби бўз салласининг пешини бир қарич осилтирган бир киши чиқди; тамкин, виқор билан битта-битта юриб келиб, зина ёнида хонга қарши тўхтади... Хондан тортиб ҳаммага табассум туси кирган эди. Киши хонга қарши турган ҳолда салласини тузатди, соқол-муртини силади, тўнини қоқиб, олдини ўради, сўнгра хотиржамъ рукуъга борди. Бирдан хон ва раъият кулиб юбордилар. Бу киши Худоёрнинг энг яхши кўрган қизиги Зокир-гов эди.

Зокир-гов бошини рукуъдан кўтариб, гўё жаноза ўқуған кишидек, икки елкасига салом берди. Яна гурр этиб кулиб юбордилар. Зинанинг иккинчи бошида турган Дарвеш удайчи Зокир-говга танбиҳ берди:

— Кимнинг ҳузурида турғанлигингизни унутманг!

Зокир-гов қўли қовиштирилган ҳолда, гавдасини қимирлатмай ёнидағи удайчига қаради:

— Ўзим ҳам билиб турибман, бу ерда аҳмоқ бор, деб ўйлайсанми?

— Хўш?

— Хонимга арзим бор!

Яна гурр эткан кулги боғини тутиб кетди¹.

Удайчи:

— Арзинг бўлса, додрас² ҳузуридасан, гапур!

— Арзимни ўйлаб туриппан-да, ўйлағали ҳам қўймайсанми? — деди Зокир-гов. — Ёки мен ҳам сўзимдан янглишиб Жаббор жиннидек осилиб кетайми?

¹ Бундаги кулгига сабаб «хонимга» сўзидир. Чунки бизда «хоним» деб хотин кишига айтиладир (муал.).

² Додрас — олампаҳоқ, хон.

— Арзга келиб турганингга бир ош пишар вақт бўлди!

— Мен ҳам арзимни миямда пишириб олаётибман-да; пишмаган ош ич оғритадими-а, тақсирлар?

— Арзингни йўлда ўйлаб келмабсан-да!

— Эй, девонами бу ўзи! — деди Зокир-гов. — Йўлда ўйлаш учун бундан бошқа касал йўқми?

— Йўлда нимани ўйладинг?

— Хон ҳузурига бораётибман, деб ўлимни ўйлاديم, ятим қоладирган болаларимни, мен ўлгандан сўнг эрга тегадирган янгангизни ўйладим! (Кулги.)

— Жанобни ва шу қадар раъиятни маътал¹ қўйма!

— Хе-хе-хе! — деб кулди Зокир-гов. — Сизлар ҳар кун минглаб кишини ўрда тегида маътал қўйганларингизда, мен бир нафас маътал қўйсам, хе-хе-хе!.. Тақсир, сизга арз!

Хон, «айт» деган каби бош ирғатди.

— Тақсиримга биринчи арз шуки, — деди Зокир-гов, — ёнимда турган шу бақа афтни мендан нари қилсангиз, зеро, бунингизнинг дағдағаси сизникидан ҳам ўтадиған кўринади! (Кулги).

Худоёр удайчига, суфага чиқ, ишоратини қилди. Зокир-гов қўлини дуога очти:

— Онҳазратимнинг давлатлари кам, ўзларида ғам, кўзларида нам, душманларида дам, қадларида ҳам бўлмасин... Шаҳзодамнинг бошларида бахт, остларида тахт ўйнаб, ёш умрларига ажали бевақт етмасин... Шоҳи бахтиёрнинг хизматларига бел боғлаган оқ салла, кўк салла, тўни малла оталаримизнинг диллари ҳам ҳамеша соқолларидек оқ бўлсин, омин! Соний, арзи бандалигимиз шулки, биз, дарбадари девона, ақлу ҳушдин бегона, халқ тилида афсона, элкезар ғарибона қулларингиз дарду алам ютар эр-

¹ Маътал — кутмоқ.

дик, қаламравингизнинг бир четидан ўтар эрдик. Дедиларким, бу диёрнинг хоқони, Искандари сони, зару зевар кони, элнинг ошу нони, яъни саховатда Ҳотам, қаҳри келса мотам... ғурабо¹ ёридир ва яна сизлардек бозори касод дарбадарлар, энаси кўчада туққан бепадарларга ҳам эҳсони жорийдир, деб биз аҳли тамаъ бечора, нафс илгида² овора ғариблар ҳар қайсимиз беш пайса, ўн пайса тамаъ хапидан ютиб, даргоҳингизга юзландик, токи эски-туски ҳунарларимизни арз қилсақ, жанобингизни беш пул, ўн пул қарз қилсақ, деб... (Кулги.)

— Қўп, ҳунарингизни кўрсатинг — деди хон.

36. ҚИЗИҚЛАР

Зокир-гов хонга қуллиқ қилди ва икки-уч қадам бордон томонга юриб, бутун товши билан чақирди:

— Баҳромбой! Ҳов, Баҳромбой!!!

Бордон ичидан бир оёғида кафш, иккинчиси кафшсиз олди очиқ кир яхтагидан бадани кўринган, бир қўли билан елкасини қашиб, иккинчиси билан иштонбоғини ушлаган, бош ялан бир йигит чиқди.

— Эшак ҳанградима! — деди Баҳром ва у ёқ-бу ёққа алонглаб олғандан кейин, яхтагининг чокини ахтарди. — Сингли талоқ битни қочирдим-да! (Кулги.)

— Баҳром деяппан, менга қара!

— Э-ей, Зокир ака, сен чақирдингма... Ҳа, нима гап?

— Хонни кўндирдим!

— Кўндирдингма?... Мен ҳам айтдим-ку, хон ўзи лақма эмиш, деб. (Кулги.)

— Улар қани?

¹ Ғурабо — ғариблар.

² Илиг — қўл.

— Уларингма? Уларинг ичкарида ятипти.

— Нима қилиб ятипти.

— Қўй десам бўлмади, бир пой кафшимни икави, хузури қил-и-иб еб ятипти! (*Қаттиқ кулги.*)

Зокир-гов аччиғланди.

— Сенларга ҳеч бир ақл кирмади-да... Энди хоннинг олдиға бир пой кафш билан чиқасанми?

Баҳром ўйланиб бошини қашиди.

— Чиқсам чиқавураман-да. Хонинг ҳам менга ўхшаган бир одам-да, ака! (*Кулги.*)

— Кир, кир, падарлағнат, дар-рав уларингни олиб чиқ!

Баҳром елкасини қашиб, кафшлик оёғи билан кафшсиз оёғини «тап-чип, тап-чип» ерга босиб ичкарига кириб кетди. Бироздан сўнг икки ҳамроҳини бошлаб чиқди. Чиққанлардан бири пак-пакана, юп-юмалоқ, лўп-лўнда бир махлуқ эди. Унинг гавдаси бу қадар «келишкан» бўлиши устига, башараси ҳам шунга монанд тушкан, томоғининг остида чўгури қовундек бўқоқ ғовлаб ётар эди. Унинг гавдаси мисоли бир гупчак бўлса, шу гупчакнинг юқорисиға катта бир сув қовоқни бош бўлсин, деб ўрнатқан эдилар. Ва бу ялтир қовоқнинг бетида кўз бўлиб, қуёшда қовжираган иккита ғўлун туршак, оғиз ерида бир кафш, бурун ўрнида юқориға қараб ўрмаланган баҳайбат бир қурбақа ва қулоқ мақомида сув қовоқнинг икки бағриға тиралган икки ошлов турар эди. Қош ва бошдағи соч тўғрисида оғиз очиб бўлмас, аммо беш-ўн тук, яъни соқол-мурт ғира-шира кўзга чалинар эди. Сепкил ва чечак доғи бу бетни «музояқакор» қилиб кўрсатканидек, оёғидағи чориқ, устидағи қисқа, эски алак чопон, белидағи беш-ўн айлангириб боғланган бўз белбоқ, бошининг учдан бир қисмигагина қўниб ўлтурган тор пилта тўппи бир «ҳусн»га яна бир юз «ҳусн» қўшиб арз қилар эди. Бу махлуқ доимий ўрдада турадирган хоннинг

кундалик қизиғи мулла Бахтиёр эди. Иккинчиси мулла Бахтиёр билан ўчакишкандек, жуда узун бўйлик, филай кўзлик, ажина қошиқдек юзлик, қотма, ўзининг бўйидан ҳам узунроқ тўн ва бошига қаландар кулоҳи кийиб, ялан оёғ, ўрта яшар Давлат исмлик яна бир қизиқ эди.

Зокир-гов буларни қарши олди.

— Э, ҳаромзодалар, — деди Зокир-гов қўлини пахсалаб, — андак нафсларингни тийсанглар, хотинларинг талоқ бўладими?! Бунинг бир пой кафши қани?

Баҳром маъюс бўйин солиб турди, Бахтиёр билан Давлат лабини артиб, бир-бирига қарашди:

— Айт!

— Сен айт.

— Нима деб айтаман?

— Еганимиз йўқ, деб айт...

Бахтиёр икки қўли билан белбоғига такя қилиб, қадини ростлади ва бошини бироз орқасига мойил тутиб, қаққайди:

— Билиб сўзла, ака, биз еганимиз йўқ!

Зокир-гов индамасдангина Бахтиёрнинг ёнига ўтди ва озорсиз қилиб унинг намоишкор кўриниб турган бўқоғини салмоқлади:

— Кафшнинг ўкчаси тиқилиб қолипти-ку, иним! — деди Зокир-гов. Кучлик кулги кўтарилди. Сўнгра вазиятини ўзгартириб, уларга уқдирди: — Биз ҳозир хоннинг ҳузурига борамиз, эшитасанларми... Учавинг ҳам адаблик, мутавозиъ¹ бўлиб кўрин. Хонга учрашканларингда, икки букулиб қуллиқ қил, ундан кейин хонни дуо қиласанлар. Тузукми? Қани, келаберларинг орқамдан!

Тўрттави, бири орқасидан бири чизилишиб, шаҳсуфа ёнига бордилар. Зокир-гов зина ёнида тўхта-

¹ Мутавозиъ — кибрсиз, одобли, таъзимли.

ған эди, орқадағилар бир-бирига туртинишиб, бири у ёққа, бири бу ёққа, учунчиси хонға орқа ўтирган ҳолда тўхталишдилар. Бу ҳолдан хабарсиз Зокир-гов уларни хонға тақдим этди:

— Қулбаччаларингиз... саломга келдилар. *(Кулги.)*

Зокир-гов уларнинг ҳолидан хабар топиб, шошди ва ошиқиб, уларнинг бетини хонға қаратди.

— Ҳай, бепадарлар, ҳай, беадаблар... тўғрингда ўлтурган кишига баробар қуллик қил.

Учави баробар қуллик қилдилар, кулги бошланди. Чунки уларнинг ҳар бири бошқа кишига қуллик қилиб, хон четда қолган эди.

Зокир-гов хонға узр айтиб, уларни койиди:

— Кимга қуллик қилдинглар?!

— Тўғримизда ўлтурганга.

— Лўнда бўл, лўнда; учавинг ҳам!.. Дуо қил, дуо!

Учави дуоға қўл очти, қўл очқанча бир неча вақт қарашиб турди, сўнгра тирсаги билан бир-бирини туртиша бошлади. «Сен қил, сен...» Кулги кўтарилди. Улардан товуш чиқа бермагач, Зокир-говнинг ўзи қўл очти.

— Омин де, ҳўкизлар! — деди. Улар «омин, омин» деб турдилар. — Шояд дуо қабул бўлса... Аллоҳ таолонинг мулла Бахтиёр ва Давлат каби закки бандаларига бизнинг эҳтиёжимиз йўқ. Шунинг учун дуо қиламизки, бу учавининг жонини тезроқ олсин ва бандаларини бу фалокатдан қутқарсин, омин!

Учави ҳам фотиҳага юз сийпашкан эдилар, яна атрофни гурр эткан кулги бости. Фотиҳадан сўнг Зокир-гов уларни йўлга солди:

— Тилак қил, тилак; бақрайиб турасанларми? Учави яна бир-бирини туртишиб, ўз ора бир нарса сўзлашиб олдилар. Давлат нимадир айтиб, суфага ўлтурганларга ишорат қилди... Орадан Баҳром тилакка оғиз очти:

— Салла-калла, шоп-у шалопни кўриб, ўзимиз ҳам жуда қўрққанга ўхшаймиз... Манови Давлат бўлса — «Бу ўлтурганларнинг ҳаммаси ҳам одамхўр деяпти. (Кулги.) Энди тилагимиз шуки, бизларга жавоб берсалар, жойимизга тинчкина кетсак... (Кулги.) Илоҳи мана шу ўлтурганларга Худойим инсоф берсин... (Кулги.) Юрагимиз жудаям чиқиб кетаяпти! (Кулги.)

— Ҳай, тилакларинг билан бориб ёт! — деди Зокир-гов ёнига уриб. — Қочиб қол, еб қўяди!!

Орадан «дод» деган товуш чиқди, учави ҳам уч томонга қочар экан, Бахтиёр Давлатнинг оёғига ча-линиб йиқилди. (Қаттиқ кулги.) Баҳром билан Давлат олпонг-толпонг бордонга кириб кетдилар... Зокир-гов Бахтиёрни тутиб қолди.

— Қўй, ака, қўй! — деб йиғлади Бахтиёр, — бекор-га ўлиб кетмай, бала-чақам бор.

— Емайди сени!

— Ейди, ака, ейди! Манови бекингнинг кўзига қара... вой-воя-а-а, қўювор! (Кулги.)

— Мен сенларга аччиғ айтим-а, падар лаънат!

— Менда ўчинг борга ўхшайди, ака! Анови домланг нах одамхўрнинг ўзи, кийимингни ҳам ешди-риб ўлтурмайди... Уяғини сўрасанг, хонингга ҳам ишонмай қолдим! (Кулги.)

Бахтиёр силтаниб Зокир-говнинг қўлидан чиқди ва ғилдирагандек бордонга қараб қочти. Зокир-гов ҳам уни қувлағанча бордонга кирди.

Бироздан сўнг тузукроқ кийимда, бошига салла ўраб, оёғида сағри кафш билан қўлида жойнамоз каби бир нарсани кўтариб бордондан Давлат чиқди. Хонга таъзим қилгандан сўнг, жойнамозни ерга ёзди. Хонга таъзим қилиб: «Шайхулислом Валихон тўра¹ шу ерга марҳамат қилар эканлар!» — деди.

¹ Бу киши асли чуствик бўлиб, шайхулислом ва янги солинган Ҳоким оғим мадрасасининг бош мударриси (муал.).

Хон мулла Ниёз домланинг ёнида ўлтурган шайхулислом Валихон тўрага қаради. Аҳволга тушунмаган шайхулислом «Нима гап?» дегандек қилиб, жойнамоз ёнидаги Давлатка кўз қирини ташлади. Давлат «Ҳеч гап» деган ишорани бериб, бордонга қайтиб кетди. Демак, ҳозир шайхулислом Валихон тўрага муқаллид бўлмоқчи эдилар. Бунини пайқаган халқ секин-секин, бир-бириси билан имлашиб, кулимсишдилар ва барчанинг кўзи бордон уйда бўлди. Бир вақт бордон эшигидан банорас тўн кийиб, ўнг қўлига асо ушлаган ва сўл қўлида адрас рўймолга тутиқлик китоб кўтарган шайхулислом Валихон тўра (Зокир-гов) кўринди. Шайхулислом каби қадди бироз букик ва қадам қўйиши ҳам Валихон тўрадек икки тарафка мойил эди. Барчанинг кўзи ва диққати ҳар икки шайхулисломда бўлди. Хон ёнидаги ҳақиқий шайхулислом эса қип-қизарган ва ҳар он «тавба» деб қўяр эди.

«Шайхулислом» йўл устида тўхтади ва ерда тушиб ётқан бир нарсани асосининг учи билан текшириб кўрди ва уни туртиб четка чиқаргач, йўлида давом этди. Кўбчилик чидалмади, гур этиб кулиб юборди. Валихон тўранинг ўзи ҳам тавба аралаш кулиб қўйди. Чунки Зокир-гов ҳеч бир нуқсонсиз муқаллид бўлмоқда эди. Жойнамоз ёнига етди, асосини шайхулислом асоси ёнига тиради, кафшини ешиб жойнамозга чиқди. Ўлтуриб китобни тиззасига қўйди ва пичир-пичир дуо ўқуб юзини сийпади.

«Шайхулислом» уёқ-буёқни қарагандан кейин чақирди:

— Мирзо Ҳамдам-ҳай, мирзо Ҳамдам-ҳай!

Кулги кўтарилди, айниқса, шайхулислом ёнида ўлтурган домлалар қаттиқ кулдилар.

— Мирзо Ҳамдам-ҳай...

Бордондан Баҳром чиқди, ул ҳам муллаёна кийинган эди.

— Лаббай!

Баҳром «шайхулислом» қаршисиға келиб, салом берди. «Шайхулислом» жавоб бериб, жойнамоз ёниға ешкан кафшиға қаради.

— Ҳай, шу кафшимни бир пок қилинг, мирзо Ҳамдам, — «Мирзо Ҳамдам» тавозиъ билан чўнтагидан рўймолини олиб, кафшни арта бошлади ва шу вақтда бордон ичидан, ул ҳам муллаёна кийимда мулла Бахтиёр чиқиб келди; «шайхулислом» қаршисиға келиб, салом берди.

— Ваалайкум ассалом! — деди «шайхулислом» ва келгучининг апти-бошиға қараб олди. — Шинед, бачча, шинед!

Бахтиёр ўлтурди.

— Хўш, писар, чи гап?

— Тақсир... сизга.. арзим бор эди... Подшоҳимиз янги мадраса бино қиғанлар, деб илм талабида қишлоқдан тушкан эдим; бир ҳужра берсангиз, деб сизга арзға...

— Хўб, хўб... Шумо гужойи?¹

— Тақсир, Олтиариқдан...

— Аттанг, аттанг, — деди «шайхулислом», — барвақтроқ келмабсиз-да, бачча, акун² ҳамма ҳужраларга жой йўқ, муллабаччалар жойлашиб қолган.

— Мулларларнинг арасиға қўйсангиз ҳам бўлавуради менга, — деди тавозиъланиб Бахтиёр. — Биз қишлоқ одами... сиқилишсақ ҳам ётавурамыз, тақсир!

— Хўб, хўб... Акун ҳужраларимиз муллабаччалар минан беҳад тўлган, ҳолонки бир тариқ ҳам сифмайди, биз дуруғ сўзламаймиз, бошидон³...

¹ Шумо гужойи — сиз қаерликсиз.

² Акун — (акун) — энди.

³ Бошидон — ўргулай.

Ҳақиқий шайхулисом масалага тушуниб тер чи-
қара бошлади. Бахтиёр (муллабачча) маъюс фотиҳа
ўқуб «шайхулисом» ҳузуридан кетди. «Мирзо Ҳам-
дам» кафшни туфлаб, тозалаб бўлгандан кейин
«шайхулисом»нинг қаршисиға ўлтурди. Нариги
ёқдан «шайхулисом» рўбарўсига Давлат келиб
тўхтади.

— Ассалому алайкум, тўра почча! — деди Давлат
ва кафшини ешиб келиб, «шайхулисом» билан қўл
олишиб кўришди. — Хўб саломат, офият хастедми¹,
тақсир?

— Худоро шукур, Худоро шукур.

Давлат рухсат, фалон кутмай «шайхулисом»нинг
ёниға ўлтуриб олди.

— Ба жаноб арз...

— Бисёр хўб, арз кунед².

— Очиқ гов: бизга бир ҳужра берсалар, деб кел-
дик-да, тўра почча!

— Хўб... Гужойи?

— Тақсир, чустий, ба жаноби шумо ҳамшаҳрий³.

— Яъни писари ки?

— Писари усто Муҳаммад собунгар.

— Хўб, хўб, — деди «шайхулисом» ва «мирзо
Ҳамдам»га буюрди, — ба ҳамин одам як ҳужра до-
дан гир⁴!

Давлат дуо қилиб «шайхулисом» ҳузуридан кетди.
Қўқонлиқ муллабачча рўлида Бахтиёр келди. Унга яна:
«Биз дуруғ сўзламаймиз, мадрасамизга бир тариқ ҳам
сигмайди», деган жавоб бериб жўнатилди. Давлат яна
чустлик бир толиби илм бўлиб келган эди, «мирзо Ҳам-
дам» орқалиқ «додан гир!» буйруғи берилди. Қаттиғ

¹ Офият хастедми — тинчмисиз.

² Жуда ҳам яхши, арзингизни айтинг.

³ Чустликман, сиз жанобларига ҳамшаҳарман.

⁴ Шу одамга бир ҳужра бергин.

кулги кўтарилди. Хон ва домла Ниёзнинг кўзларига ёшлар чиқди. Аммо шайхулислом дам-бадам манглай терини артиб олар эди. Зокир-гов хонга қуллиқ қилиб, шогирдлари ёнига борди. Хон ва раъият янги қизиқ-лиқни кутиб қолдилар.

37. БИРИКИШ

Далв ойи¹, қаттиғ қиш. Девоннинг ҳар икки хона-сига бир нечадан сандал кўйилган эди. Ҳар бир сандалга тўрттадан мирзо жойлашиб, дафтар таҳрири, ёрлиғ иншоси билан машғул эдилар. Хон ҳузурига чақирилган Анвар ярим соат чамаси кечикиб чиқди. Анвар ўз хонасига келиб кирганда, четдаги танчада Шаҳодат муфти бошлиқ мулла Абдурахмон ва Калоншоҳ мирзолар нима тўғрисидадир, оҳиста-оҳиста сўзлашиб ўлтурар эдилар. Эшикда Анвар кўриниши билан уларнинг суҳбати кесилди ва ҳар ким ўз қўлидаги ишга қаради.

— Эҳи, эҳи, — деб йўталиди Шаҳодат муфти, — нима фармон бор, мирзо Анвар?

— Ҳеч гап, — деди Анвар ўз танчасига жойлашиб. — Ўш, Андижон ҳокимларига нома буюрилди... Сиз мулла Абдурахмон ака, қўлингиздагини неча нусха тайёрладингиз?

Мулла Абдурахмон ёнидаги қорозларни санади:

— Уч нусха.

— Яна бир нусха ёсангиз бас. Закотчи исмини қўймавандирсиз?

— Қўймадим.

— Жуда яхши, ушм қуярман. Қўлингиздагини тезроқ ёзиб биттирсангиз, яна бир иш бор, — деди Анвар ва Шаҳодат муфтига юз ўгирди. — Тақсир, сиз-

¹ Далв ойи — 22 январь — 21 февраль.

дан бир илтимос; кечаги Абдушукур понсадга маҳзарни¹ ўзингиз ёзиб бермасангиз бўлмайдирган кўринади. Боя менга яна учрашди; ғулдур-ғулдур қилади, мақсадиға ҳеч бир тушуналмадим. Чамаси, унинг даво кониятини сиз яхшироқ билар экансиз?

— Қўйинг шу бош оғриғини, — деди муфти, — неча бора менга иши тушиб, бирар мартаба ҳақ берганини хотирламайман.

— Ҳақ олиб беришка мен кафил.

— Эй-ҳа, мен ололмагани сиз олармидингиз?

— Ололмасам, сизга ўз ёнимдан тўлай, тақсир; иш-қилиб, шунинг даъвосидан мени қутқаринг-чи.

Шаҳодат муфти индамади. Анвар қоғоз олиб, бир нарсга ёза бошлади. Шаҳодат муфти оҳистагина ёнидаги Абдурахмонни туртиб қўйди ва Анварга ишорат қилиб, «ана аҳвол» дегандек илжайди. Яъни унинг ҳаракати «кўрдингми мирзобошини, қўлидан маҳзар ёзиш ҳам келмайди» мазмунида эди. Мулла Абдурахмон оҳиста бош кўтариб кулимсиди. Бу гапдан хабардор бўлиб ўлтурган Калоншоҳ мирзо қўлини оғзиға карнай қилиб Анварга тўғрилади, яъни, жиртак чалди. Шу ҳолда эшиқдан Султонали мирзо кириб, Калоншоҳга тикилиб қолди...

— Маймунлиқ муборак!

Иш билан машғул Анвар қоғоздан бошини кўтариб, эшиқдаги Султонали мирзога қаради:

— Нима гап?

— Ҳеч гап, — деб кулди Султонали, аммо кўзида ғазаб ўти ёнар эди. — Мен бояғи қоғозга кирган эдим.

Анвар ёнидаги қоғозлар ичидан бир ариза ажратди:

— Жавоб мен айтканча бўлсин.

— Хўб.

¹ Маҳзар — ариза.

Султонали қоғозни олиб чиқар экан, яна уларга қараб қўйди. Уларнинг учави жиддий равишда ишга берилган, қоғоздан бош кўтармас эдилар. Султона-ли чиқиб кетди. Бироздан кейин Шаҳодат муфти секин бош кўтариб Анварга қаради. Анвар ўз иши-га қаттиғ боғланган эди. Шаҳодат муфти Калоншоҳ билан кўз тўқнаштириб, «яхши бўлмади», деган каби бош чайқади. Калоншоҳ аҳамиятсиз кўз қисди. Одат-дагидан ҳам ранги ўчкан Абдурахмон буларнинг ҳозирги им-ишоратига иштирок этмай, ўз ишига қараган эди.

Солиҳ маҳдумнинг ўша сўзи билан Абдурахмон ишка олинган эди. Уч ойдан бери Анвар қошида — ўз ҳузурида мирзолиқ қилиб келар ва иккинчи ой-дан беш тиллолиқ моҳонага ҳам ёзилган эди. Бир ойлар чамаси Анварга садоқат билан, унинг қаноти остига киргандек ишлади. Бу орада Шаҳодат муф-ти ва Калоншоҳ мирзо кабилар билан сирдон бўлма-са ҳам танишди, яқинлашди. Бошда Шаҳодат муф-тилар уни ётсинишиб унинг ёнида ҳар турлик ғий-батларни қилишдан чўчидилар. Чунки мулла Аб-дурахмоннинг Анвар кишиси бўлиши тахмин қилинган эди. Иккинчи ойдан моҳонага ёзилиши ҳам уларнинг ўз андишаларида янглишмаганлиқларини кўрсатди. Бироқ Абдурахмоннинг баъзи ҳаракат-лари, масалан, мирзо Анварнинг арабча, форсийча лафзлардан холи, содда таҳририни нусхаларга кўчи-рар экан — «аттаому било милҳи» (тузсиз ош), деб кулиб қўйиши муфтиларни ўйлатиб қўяр, бу таъ-нани чин кўнгилдан чиққанига шубҳаланишни-да, шубҳаланмасни-да, билмас эдилар. Шундай фур-сатларда «аламзада» муфтилар ҳам бирар латифа сўзлашка тутунар, аксар, латифа мазмунини бир тарафка буриб юритар эдилар. Баъзан Шаҳодат муфти ишдан чарчаган каби оҳ тортиб, ўзича «му-тул-асаду филғабоби жуъан ва лаҳмут-тайри ют-

раҳу лил-килоб»¹, деса, иккинчи ёқдан Калоншоҳ мирзо шу мақолнинг давомини сўзлаб «ва хинзиру яному фил-фирош ва улул-қули яному алат-туроб»², дерди. Мулла Абдурахмон уларнинг кинояси мазмунига тушунибми ёки тушунмасданми — ҳарҳолда бир илжайиб қўяр эди.

Шу йўсун иккинчи ойда бу икки муфти мулла Абдурахмонни синаб вақт кечирдилар. Абдурахмон ҳам ўзининг аксар сўз ва ҳаракатлари билан уларни шубҳадан чиқара борди, ниҳоят икки муфти учунчи ёш «олим»ни ҳам, гарчи бир «нодон» тарафидан келтирилган бўлса ҳам «қадршунос» деб билдилар ва учунчи ойдан уни ҳам, ўз ёнлариға олиб сирдон бўлишдилар. Бояғидек, «қозихона маҳзарлари» уларга дастмоя бўлди. Анвар ўзи вақт тополмай, бирар нарсани муфтиларга ҳавола қиладирған бўлса, «мирзобошининг тиши ўтмади» деб кулишдилар. Мулла Абдурахмон ҳам валинеъмати бўлган Анварнинг риоясини³ унутаёзди. Чунки мазкур икки муфтининг таъсирлари кучлик бўлиши устига, ўзи ҳам уларга мойил, ҳатто бу камситишлардан лаззат олғучи эди...

Анвар икки муфтининг гийбатларини яхши билса ҳам, Абдурахмоннинг бу гийбатда иштироки борлиғини сезмас эди. Фақат яқиндан бери Султонали мирзо Абдурахмоннинг бунда иштироки борлиғиға воқиф бўлди. Ҳатто шу тўғрида Анварга баъзи сўзларни ҳам айтди. «Мулла Абдурахмондан нон емаймиз, сизга қарши қаттиғ қутурған икки итимиз бор эди, энди учунчисини ўзингиз келтирганга ўхшайсиз...»

¹ Арслон чангалзорда очлиқдан жон берадир, аммо итни қуш гўшти билан боқадирлар (муал.).

² Тўнғуз ҳузур қилиб тўшақда ухлайдир, оқиллар тупроқда ётадирлар (муал.).

³ Риоя — ҳурмат, андиша.

Кечка томон мирзолар тарқалишди. Бироқ бизнинг муфтилар ҳануз қўзғалмас эдилар. Анвар эса ҳаммадан кейин чиққучи эди. Икки муфтининг қўзғалмаслиқлариға ўзи сабабчи бўлганлигини яхши билган Султонали мирзо Анвар билан хайрлашиб чиқди. Шундан биров сўнг муфтилар ҳам кетишка чоғландилар.

Ҳаво совуқ, тўрт эллик чамаси қор ёғиб, кўча бетини ёпқан эди. Қўқоннинг ўзига махсус изғириқ бу қор билан яхши қуролланиб, кишининг қулоқ-тумшуғини заҳар каби ялаб ўтар эди. Кишилар телпакни бостириб кийган ёки саллани қулоқ ва манглай аралаш ўраб, бўз гуппини тумшукқача кўтарган эдилар. Кўча бўйлаб ҳар ким чопар, бир нарсадан қуруқ қоладиргандек югурар эди. Бу кунги совуқ билан қор ҳар кимга ҳам ғарчлиқ кафш инъом қилган, бой ва беклар оёғидағи бедона, сағри қала кафшлар билан камбағал косиблар кийган упка¹, айбаки² кафшларнинг ўзаро фарқи қолмаган ва ҳатто баъзилар оёғидағи ёғоч кафшлар ҳам ажойиб нағманавозлиқ қилар эдилар.

38. ҒАРИБ КЎНГЛИ

Анвар бошқалар каби югурмаса ҳам елиб келар эди. Хиштакўпрукка етканда, катта сув ёнидағи ҳужра эшигида қўсқи³ пўстунга ўралиб турган қоровул унинг олдиға тушиб салом берди:

— Совуққа қотқан кўринасиз, тақсир... Гулханимиз бор.

Анвар тумшуғини тўнидан чиқариб илжайди ва тутун чиқиб турган эшикка бурилди, қоровул ол-

¹ Упка — бузоқ терисидан тайёрланган кўн.

² Айбаки — мол терисидан ишланган сифатсиз тери.

³ Қўсқи — жулдур, эски.

динда келиб, эшикни очиб берди. Анвар ишкарига кирди. Тутун билан қоп-қорайған, пасткина қоронғи ҳужранинг ўртасида гулхан ёниб, алангаси тўрига ўрлар эди. Гулхан ёнида қўлига касав тутқан Султонали мирзо олов жўнаштириб ўлтурар эди.

— Сиз ҳам совуққа қотқанларданмисиз?! — деб кулди Анвар.

— Жон олов — жон эр, депти бир хотин... Гулхан ўтлик йигитнинг иссиқ қучоғи эмиш. Қани, бу ёққа марҳамат!

Қоровул ва Султонали мирзоларнинг қисташлари билан Анвар гулханнинг тўрига, тўрт қатланиб солинган кийизга ўлтуриб, қўлини оловга тутди.

— Ўзингиз ўлтурмайсизми, ака, ўлтуринг!

Анварнинг бу сўзи билан адаб сақлаб турган қоровул гулханнинг бир чеккасига чўккалаб, гулхан ёнидаги қора қумғонни оловга тираброқ қўйди.

— Совуқ тузук бўлди, — деди Анвар исиниб. — Ўрдадан чиқиб, ўзингизни гулханга урибсиз-да?

— Қарасам уйга еткунча қотадирғанман, Тойир акамнинг туйнутида тутун кўриб, эшикни очсам, иш катта. Хиралик бўлса ҳам кирдим, нима қилади... Бироқ, сизни Тойир акамнинг ўзи чақириб кирганга ўхшайди, ҳали сизга чой дамлайман, деб овора бўлса ҳам эҳтимол...

Тойир ака қумғонни яна олов томонга итариб қўйди:

— Ҳозир дамлаймиз, тақсир, ҳозир. Сув ҳам қалқиб қолибдир, яхши кўк чойимиз ҳам бор.

— Ўзларингиз ичмасангиз, меним учун ҳожат эмас, мен ҳозир кетаман.

— Шу гулханни ташлаб, қаёққа?

— Уйга... Балки кишилар кутиб ўлтурган чиқарлар.

— Шундай совуқда сизни ким кутсин, чойни дамлай беринг, Тойир ака, мирзобошини юбормаймиз.

— Шундай бўлсин, тақсир... ғарибларнинг чойидан ҳам бир ичиб қўйсинлар, — деди Тойир ака ва ўрнидан туриб бурчакдаги ёрилган тарашадан бир қучоқни келтириб гулхан ёнига ташлади. Қайнаб тошқан қумғонни оловдан олиб, чой дамлади.

— Тойир акамнинг гулханини ташлаб кетиш бўлмайди, — деди Султонали, — бир-икки пиёла чойидан ҳам ичиш керак, бир-икки калима суҳбатини ҳам эшитиш керак.

Анвар илжайиб қўйди. Тойир ака қозикдаги тугунни очиб тўрт-бешта нон, бир ҳович каттақўрғон магиз олиб, кичкина баркашчага солди. Баркаш-ни Анвар олдиға келтириб, узр айтди:

— Камбағалчилик, тақсир, олдингизга дастурхон ёзолмадиқ...

— Нима айби бор, — деди Анвар, — мен шундай қоронғи уйда гулхан ёнида ўлтуришни ва шу ҳолда чой ичишни жуда яхши кўраман.

— Бу ўлтуришнинг ўз олдиға бир нашъаси бор, — деди Султонали.

— Бор... Шоирона, дарвешона бир маъноси бор. Мен ёш, ятим чоғим, опамнинг уйида шу ҳолни кўрар эдим. Язнам қашшоқ косиб эди. Қиш келди дегунча гулхан ёқар ва шу йўсун гулхан ёнида ўлтуриб чой ичар эдик. Шу гулхан ҳаёти ҳануз меним эсимдан чиқмайдир ва шу ҳаётка ҳамиша кўнгилда бир муҳаббат сақлайман.

Тойир ака Анварга сопол пиёлада чой узатди. Гулхан кейинги қаланган тарашалар билан алангаланиб ёнди. Қоронғи ҳужра ёришиб, учқунлар билан зийнатланди.

— Бола-чақангиз борми, Тойир ака?

— Йўқ, тақсир... Шу ерда юртни дуо қилиб ётаман.

— Тойир акам ҳам сизга ўхшайди, — деб кулди Султонали. — Тўйни кўкламга қолдирганингиз яхши бўлмади, қиш кунлари Тойир акамдек ёлғизлик...

— Чунки мен Тойир акам турмишини яхши кўраман... Дардисарнинг нима кераги бор-а, Тойир ака?

Тойир ака қўлида касав билан олов тўғрилар эди.

— Қурби еткан кишининг бола-чақа қилгани маъқул, тақсир.

— Нима учун?

Тойир ака олов жўнашдириб, бироз жавобсиз ўлтурди. Соқол-муртига учиб тушкан учқун куллари селпиб ташлади.

— Худой фарзанд берса, қариган кунларингизда ишингизга ярайди, — деб қўйди Тойир ака, яна бироз олов тўғрилаб турди. — Менда ҳеч ким йўқ... Ёшим элидан ошқан, тақсир... Ҳозир куч-қувват бор, бир нарса топиб бўлади... Бир вақт келар, куч кетар, шунда менга ким қарайди, тақсир? Иссиқ жон, мен оғриб ётарман, бир қошиқ сувга муҳтож бўларман... Шунда сувни менга ким беради, тақсир? Ўлим ҳақ, ажал етиб амонатни олса, кўзим юмилса, бир чеккада ўлиб қолганимни ким билади, тақсир?.. Кишининг бола-чақаси бўғанда шундай гаплар йўқми, деб ўйлайман-да.

— Тўғри гап, — деди Султонали, — дарҳақиқат, киши қандай кунларга қолишини билмайди. Тойир акам айтканча, бола-чақа бўлса, бироз кўнгил тўқиди.

Анвар бироз сўзсиз, ўйланиб турди, қўлидаги пиёласини бўшатиб, Тойир акага узатти.

— Уйлантириб қўяйлиқми сизни?

Тойир ака миннатдор оҳангда кулди.

— Э, жонингдан, тақсир, — деди, — энди бўлмайди.

— Нега бўлмайди?

— Соқолга қаранг, ўлим иси келади...

— Бўлмаган гап... Сиз биздан ҳам ёш кўринасиз.

— Кўнгил қариган, тақсир, кўнгил, — деди Тойир ака, қўлини кўкрагига тегизиб олди. — Энди кўнгил

ҳеч нарса ҳам тиламайди, фақат тинчлик тилайди... Тинчлик қачон бўлади, унисини билмаймиз-да.

Сўзни яна айлантиришга йўл қолмади. Анвар ер остидан Султоналига кўз юборди. Султонали маънолик бош ирғатиб қўйди. Тойир ака ўз олдидаги ёниб ўчкан хокаларни кулдан ажратиб, гулханга ташлар эди. Бояғи шиддати йўқолган гулхан нафис кўк тутун чиқариб оҳистагина чайқалиб ёнар эди. Куллар кўкка учар, чўғлар кулга ботар, чалалар чўққа айланар эдилар... Учави ҳам сўз қўйишқандек анча вақт гулханнинг шу ҳолини таъқиб этдилар.

39. БИШУЙ, ЭЙ ХИРАДМАНД...

— Муфтиларингиз меним орқамдан жўнаган бўлсалар керак, мирзо Анвар?

Хаёли бошқа нарсада бўлган Анвар Султоналининг сўзига тушунибми, эмасми, ҳар начук бош ирғатиб қўйди.

— Мен сиз билан хайрлашиб кўчага чиқсам, «дўстингиз» Мулла Абдурахмон уларни кутиб турган экан. Чамаси кундузги «суҳбат»нинг мобаъди¹ бўлса керак?!

Анвар хаёли билан видоълашқандек, тилар-тиламас Султоналига юз ўгирди.

— Қандай суҳбатнинг?

— Суҳбатнинг эмас, ғийбатнинг.

Анвар кулди:

— Сиз мулла Абдурахмон домлани кўралмай қолдингиз.

— Масала кўралмасликда эмас, унинг нолойиқ ҳаракатида, дўст кўриниб душманлик кўчасига киришида.

¹ Мобаъд — давоми.

— Биз унинг чин кўнглини билишдан ожизмиз.
— Ҳарҳолда бу калтакесак бизга дўст эмас.
— Хўш? — деб кулди Анвар.
— Муфтилар бизга дўстми, душманми?
— Балки душмандирлар, лекин биз уларга душман эмасмиз.

— Бали! — деди Султонали мирзо. — Башарти бизнинг ёрдамимизда ишлик бўлган бир одам, эрта-кеч бизнинг душганимиз ҳисобланган кишилар билан ҳамсухбат бўлса, оғиз-бурун ўпишса, биз унга қандай баҳо беришимиз керак? Бундай одамни биз очиқдан очиқ душман ёки аҳмоқ деймиз. Аммо мулла Абдурахмон аҳмоқ эмас, кўб иш кўрган туллак! Энди фақат унинг душманлик тарафи қолди, ҳам бу аниқ. Меним ҳукмимга қаноат қилмасангиз, ҳикматка қаранг. Шайх Саъдий:

*«Бишуй, эй хирадманд, аз он дўст гасст,
Ки бо душманонат бувад ҳамнашаст»¹, —*

дейдирлар...

— Мен мулла Абдурахмонни яхши киши, деб ўйлайманми?

— Ўйламайсиз, бироқ унинг ўзига яраша муомала қилмайсиз, шу билан бирга анови муттаҳамларни ҳам ҳаддидан оширасиз!

Анвар баркашдаги магиздан бир-икки дона олиб қўлида ушлади.

— Сизнингча, улар билан қандай муомала қилишимиз керак?

— Мулла Абдурахмонни ўрдадан жўнатиш керак; тинчкина имом ва хатиблигини қилсин. Муфтиларга ҳам қозихонадан бирар вазифа топилиб қолар.

¹ Маноси: Эй ҳушёр киши! Душманларинг билан бирга ўлтуришкан — ҳамсухбат бўлган дўстингдан қўл юврил (муал.).

Анвар бош тебратиб кулди. Тойир ака гулханга ўтун қалаб шом учун жойнамоз ёзди. Султонали мирзо имом бўлиб, уч киши шомга турдилар. Шомни ўқуб гулхан ёнига ўлтурар экан, Султонали сўради:

— Ёки уларни ўрдадан жўнатиш осон эмасми?

— Осон, бироқ осон ишда лаззат йўқ, — деб кулди Анвар. — Сизнинг шу гапингиз билан бир киши ёдимга тушди: ўзи мулла Абдураҳмоннинг қавмларидан бўлган оқ кўнгилли содда бир киши бор. Оти... ҳа, оти Сафарбой, касби бўзчилик. Ўткан кун ўрдадан қайтиб борсам, шу киши уйда мени кутиб ўлтурибдир. Хўш, келинг, Сафар ака? — Куйган-пишкан, менга «арз» қилди: мулла Абдураҳмоннинг бир дўстидан эшиткан эмиш, гўё мулла Абдураҳмон биравга «Мирзо Анварнинг тегига яқинда сув келади» деган эмиш... «Бу нима деган гап, мирзо, нега сизнинг тегингизга сув келади?» — деб сўрайди. Мен кулдим... «Ҳозирча тегим қуруқ, башарти тегимга сув келса, бўзчиликни ўргатасизми?» — деб сўрадим. Саволимга жавоб бермайди, фақат сизнинг сўзингизни айтиб: «Имомимиз фисқи-фасод, бундай кишини ҳайдаганингиз маъқул», — дейди. Сизга ёқадирган сўзни айтдимми, Султонали ака?!

— Бу киши сизга чин дўст экан, — деди Султонали жиддий. — Мен ўз фикримда янглишмасман. Бу калтакесак юткан чаённинг юрагида, Худой билсин, сизга қарши катта адоват бор.

Шу чоққача олов кавлаб жим ўлтурган Тойир ака сўзга қотишти:

— Сафар, елкаси чиққан, жиккак йигит эмасми, тақсир?

— Бали, бали.

— У меним ошнам бўлади. Эҳей; у билан биз ҳар ёз бирга мардикор ишлар эдик; ўзи ўбдан яхши йигит.

— Вассалом, — деди Султонали мирзо. — Бас, Абдурахмон ҳам адоватда муфтилардан қолишмайдир. Шунча яхшиликни билмаган киши...

— Яхшилик қил, дарёға ташла; балиқ билмаса, Холиқ¹ билур, деганлар. Фузулий: «Даҳр² бир бозордир, ҳар ким матоъин арз эдар» деб жуда тўғри сўзлайдир. Шунга ўхшаш биз ҳам, ўзимизда бўлган матоъни бозорға соламиз, улар ҳам бисотларини кавлаб шундан бошқасини тополмайдирлар.

— Бу шундай, мирзо Анвар, аммо ўзингизни душмандан мудофаа қилиш керакми, йўқми?

— Мен нимани душмандан мудофаа қилай? — деб кулди Анвар. — Агар уларнинг адовати мендан бош муншийликни олиш учун бўлса, марҳамат қилсинлар, ҳатто ўзим уларга ёрдам ҳам берай. Тўғри, сиз уларнинг номуссизона ҳаракатларидан қизишасиз, аччиғланасиз. Мен-чи, мен ҳам бир инсон, кўкдан тушкан фаришга эмасман; ўз устимдаги ғийбатлардан, ҳайвонча қилиқлардан, иззати нафсимга тўқинган ҳаракатлардан аччиғланаман. Сиз айтканча, уларни ўрдадан ҳайдаш мулоҳазаларигача бориб етман. Бироқ, баъзи андишалар мени тўхтатиб қўядир. Аввало, улар билан тенглашиш меним учун камчилик кўринадир; иккинчи, уларни девондан ҳайдаш тўғрисиға келганда яна андишалар бор: башарти муфтиларни девондан чиқарсам, халқ нима дейди, беш кун амалга миниб, ўтгуз йиллиқ мирзоларни қадр қилмади, демайдими? Агар улар тинчкина чиқиб кетса-ку, яхши, билъакс, хон ва шоғовул домлалар воситасида яна кириб олса, мен нима деган одам бўлман? Бу ҳолда бир адоват устига юз адоват замланишида шубҳа йўқ. Энди мулла Абдурахмон тўғри-

¹ Холиқ — Яратувчи, Худо.

² Даҳр — дунё, олам.

сида: бошда мен бу кишини ўрдага олишга қарши бўлиб, биринчи кўришимдаёқ бу мулладан яхшилиқ кутмаган эдим. Бироқ, сизга айтганимча, ўртада но- зик бир киши восита бўлди, шундан кейин ноилож хизматка олишқа мажбурият туғулди. Мулла Абду- раҳмон ифлослар қаторига ўткан экан, иши осон, жўнатиб юбориш қўлимиздан келади. Ва лекин, фик- римча, уни ҳам жўнатиш маслаҳат эмас. Аввало хиз- матка олмаслиқ керак эди; олинғач, уч ой ўтмасдан жўнатиш... Жуда оғир; агар ифлос бўлса унинг та- биъати, биз ўзгарта олмаймиз, ҳар ким тилаган оши- ни ичадир.

Султонали мирзо муфтилар тўғрисида бир нарса деялмаса ҳам, Абдураҳмонни жўнатишга исрор этди¹.

— Хўб, муфтилар қолсин, яна бир неча кун са- сишсин. Бироқ, Абдураҳмонни тўхтатманг, агар сиз шу чувалчангнинг баҳридан ўтсангиз, ҳамроҳларига катта ибрат кўрсаткан бўласиз.

Анвар кулиб қўйди.

— Сиз меним дўстимга қаттиғ тикилдингиз...

— Тикилишка — тикилдим, — деди Султонали мир- зо жиддий, — сиз лоақал шуни ҳам жўнатмасангиз, мен кетаман. Муфтиларнинг афтини кўриб қийна- лар эдим. Энди бу учунчи ифлоснинг юзига қараш- қа тоқатим қолмади!

Султонали жиддийлашкан эди, Анвар яна қарши боришни мувофиқ кўрмади.

— Хўб, — деди, — сиз шуни маслаҳат кўрсангиз, жўнатайлик.

— Бали! — деди Султонали. — Сиздан яна бир та- лаб: эртадан бошлаб мени ўз ҳузурингизга олинг, токи муфтилар эртадан кечкача ғийбат сўзлаб, май- мун бўлиб вақт кечирмасинлар.

² Исрор этмоқ — қистамоқ.

— Бу ҳам осон, — деб кулди Анвар, — улар мен йўқ вақтдан фойдаланиб, юрак бўшатар эдилар. Энди бундан ҳам бечораларни маҳрум этмакчисиз; бу қадар зулм...

Султонали яна кулмади:

— Қилганга қиламиз-да.

Шундан кейин кетишка чоғландилар. Анвар қўзғалар экан, ёнчиғидан бир тилло олиб, Тойир акага узатти. Тойир ака билибми, билмасданми, ҳарҳолда тиллони қўлига олгандан сўнг, яна тез қайтариб берди:

— Уят, уят бўлади.

— Бу пул ўзимга, деб ўйламанг, деди Анвар Тойир аканинг қўлини итариб, — сиз бу пулга ўтун, магиз, ортиб қолса чой оласиз. Султонали акам билан келганимизда гулханни бундан ҳам катта қилиб бера-сиз.

— Сизлар келсаларинг ҳаммасиям ўзимиздан топилади.

Анвар пулни олмади. Тойир ака маслаҳат сўрагандек Султоналига қаради. Султонали дуо қилиб, олинг, деган каби ишорат қилди. Тойир аканинг дуосидан кейин чиқдилар.

40. АЛДАШ УЧУН БОЛА ЯХШИ

Бир неча кунлардан бери Сафар бўзчи хурсанд эди. Мулла Абдурахмоннинг хизматдан чиқишига ўзим сабаб бўлдим, деб ўйлар; ўз сўзи билан мулла Абдурахмон каби бир кишининг сувға тушкан нондек шилқиллаб қолишига: «Кўрпангга қараб оёғ узат, муллавачча!» — деб ўзича кулиб қўяр эди. Кеча Самад бўқоқни кўчада учратиб, пичинг отди: «Мирзабошимнинг тегига сув кетипти-я, гапингни тўғри чиқишига қара, Самад?» — деди. Чунки Анварга бориб айткан хабарни шу Самад бўқоқдан эшиткан эди. Самад бўқоқ унинг бу пичингидан қизарди:

«Қулоғимға янглиш кирган экан-да, аблаҳ!» — деб гапни кулгуликка бурди. Сафар бўзчи ҳам «пайрав» қилди. «Бир қўчқорнинг боши кеткунча, минглаб қўйнинг боши кесилар эмиш, деб айт домлангга!» — деди. Самад бўқоқ индамади.

Сафар бўзчи мулла Абдурахмоннинг хизматдан бўшатилаганини эшиткандан бери «Мирзамни бир кўрсам» деб Анварнинг олдиға боришқа чоғланиб қолди. Бироқ, дастгоҳ ёнидан қўзғалишқа ишни қизғанди. Бу кун иш тўқур экан, ўзича қарор берди: «Бу кун чоршанба, эрта панжшанба... жумъа кун мен ҳам бўш, мирзам ҳам бўш. Ҳа, индин борғаним маъқул».

Шомдан биров илгарироқ Сафар ака ишдан чиқди. Куннинг совуқлиғига ҳам қарамай музлаган совуқ сувда таҳорат қилди, нари-бери бўз салласини чулғаб, масжидга югурди. Ул жиловхонадан кирганда, масжиднинг тўрдаги ҳужрасидан мулла Шаҳодат муфти, Калоншоҳ мирзо ва мулла Абдурахмонлар намозга чиқиб келар эдилар. Сафар бўзчи ҳар икки муфтининг ҳам ўрдада туришларини яхши билар эди. Мулла Абдурахмонни ўрдаға яна оладиган бўлиб-дирларми, деб ўйлади ва уч уламо келиб масжидга киргунларича адаб сақлаб, масжиднинг бўсағасида қўл боғлаб турди. Улар келиб масжидга кирар экан, мулла Абдурахмон кўзининг пахтасини чиқариб, Сафар бўзчиға қараб ўтди, улар орқасидан Сафар бўзчи ҳам хонақоҳға кирди. Аммо ҳалиги қарашдан сўнг Сафар бўзчининг бошидан: «Бу муллалар ҳам домламдек ўрдадан ҳайдалганлармикин? Мирзамнинг ғийбатига йиғилишқанлармикин?» — деган бир фикр ўтиб кетди.

Сўфи такбир тушурди, мулла Абдурахмон меҳробка ўтди, муфти ва бошқалар унга иқтидо қилдилар. Имом қироатда, Сафар бўзчи сомийлик¹ ўрниға

¹ Сомийлик — тинглаш.

— «манови кетман соқолнинг афти хунук, ўтгасининг авзойи бузуқ, домламнинг бўлса ғурраги бола очқан... Учави ҳам аламзада бўлсами? Домламнинг кўнглини кўтаргали келганлардир, ёки мирзам билан икки орани битиштирмакчиларми?.. Мирзамнинг битишмагани маъқул, икки оғиз гап учун ҳанузгача кек сақлаган домла...» — деб ўйлар эди. Шу йўсун васвасаланиб шом намозини қандай ўқуғанини ўзи ҳам билмади, аммо ётиб туришдан эринмади. Фотиҳадан сўнг жамоат тарқала бошлади. Беш-олти киши, жумладан, Сафар бўзчи ҳам адаб сақлаб, домлалар масжиддан чиққунча қўзғалишмадилар. Улар чиқиб кеткандан сўнг сўфи шамъни ўчирди, бошқалар масжиддан тарқадилар. Сафар бўзчи саҳнга тушиб ҳужрага қаради; ҳужра даричасидан шамъ ёруқлиғи тушар, ичкаридан қўлида қуроқ дастурхон ушлаган, ўн бир-ўн икки ёшлиқ бир бола чиқиб келар эди.

Сафар бўзчи жиловхонага ўтиб тўхтади. Ҳужрадан келган бола ўз ёнига етказ, болани олдинга ўтқариб, унинг орқасидан кўчага чиқди. Бола кўчанинг ўнг томонига қараб кетди. Сафар аканинг ҳавлиси кўчанинг чапида эди, лекин ул ўз ҳавлиси томонга юрмай, шу бола орқасидан борди.

— Ҳой, Шукур сўфининг ўғли!

Шукур сўфининг ўғли — бола, йўл устида тўхтади. Сафар бўзчи унинг ёнига етиб олди.

— Қани юравур, сенинг отинг Маматқул-а?

— Ҳа.

— Маматқул... Сен бизнинг Асқарбойни танийсанми?

Бола ажаблангансумон Сафар бўзчиға қараб олди.

— Асқар мени ўртоғим-да, шу топқача билмайсиз экан-да!

— Ҳа, ҳа... ўзинг ҳам яхши йигит кўринасан... Масжидда нима қилиб юрган эдинг?

— Имом поччамнинг ҳужраларида чай қўйиб бердим. Катта домлалар меҳмон бўб кепти.

— Ҳа, ҳа... Энди қаёққа борасан?

— Имом поччамнинг уйларида ош об келаман-да.

— Туппа-тузук дасёр бўлиб қопсан-да. Ош олиб келганингдан кейин тагин чой қўйиб берарсан ҳали?

— Ҳа, қўйиб бераман. Домла поччалар жўнағунча хизмат қилиб тураман.

— Ҳа, ҳа... Катта домлалар қачон келишди экан?

— Дадам азонга чиққанда келишди-да, қўйиб берган чайимни шу топта ичишяпти.

Сафар бўзчи ўн қадамча сўзсиз борди.

— Ўзинг кўб яхши боласан-да, Маматқул, домла поччаларинг нима дейишяпти?

— Ҳали гапуришканлари йўқ-да.

— Маматқул-чи, шу домла поччаларнинг сўзига яхши қулоқ солиб, тигнаб оған киши бемалол жаннатка кириб кетавуради-да... Сен ҳам уларнинг сўзини тигнаб оласанми?

— Ҳа, тигнаб оламан. Дадам савоб бўлади, деяпти.

— Бали, Маматқул, жуда яхши тигнаб ол-да... Агар сен шу домла поччаларнинг сўзини яхши тигнаб, улар жўнағандан кейин менга бориб сўзлаб берсанг-чи, Маматқул, мен сенга ўн пул бераман-да.

Маматқул тушуналмаслик ичида Сафар бўзчиға қаради:

— Чин айтаяпсизми, Сафар ака?

— Ёлғони йўқ-да, Маматқул, — деди Сафар бўзчи ва бўз яхтагининг чўнтагини силкитиб жарақлатди.

— Кўраяпсанми чақаларни... Агар уларнинг гапини тигнаб менга сўзласанг-чи, ўн пулни олаворасан-да, Маматқул.

— Тунда сизнинг олдингизга боргани қўрқаманда.

— Нимадан қўрқасан, Маматқул? Асқар ўртоғинг кечаси ҳам қўрқмасдан юравуради.

— Мен итдан қўрқаман-да.

— Бизнинг кўчада ит йўқ-ку, тентак, қўрқсанг эта-метан бор. Агар имом поччанг энди кетавур деса-чи, Маматқул, хўб, деб ҳужрадан чиқ-да, ҳеч кимга билдирмай, дарчанинг тегидан гапни эшит, ҳами?

Маматқул нима учундир илжайиб қўйди ва маъ-қул деган каби бош иргатди.

— Қўрқмасанг, улар жўнағандан кейин бизникига бор, мен дўконда иш тўқуб ўлгураман; ўн пулни олиб келавурасан-да, сендан нима кетди, Маматқул...

— Тузук.

Бола шу сўзни айтиб кичкина, тор кўчага бурул-ди. Сафар бўзчи боланинг орқасидан бироз қараб турғандан сўнг, орқасига қайтди. Сафар бўзчи бо-лаға берган ўзининг бу ваколоти билан келаси кун мирзобошининг олдиға яна бир гап топиб бормоқчи эди. Унинг фикрича, эҳтимолки, кейинги домла поч-чалар ҳам ўрдадан ҳайдалишка лойиқ, мирзобошиға душман бўлиб чиқар эдилар. Шу хаёллар билан ке-либ, уйига кирди. Эрини кута-кута қозондаги туп-паси аталаға айланган Тўхтабиби Сафар бўзчини койиб қарши олди.

41. ЧАҚАНГИЗ СИЙҚА ЭМАСМИ?

Ул аксар шом ва эрталабки намозларнигина мас-жидда ўқуб, қолғанларини уйида адо қилар, пешин, аср, хуфтанларга вақт тополмас эди. Аммо бу кеч жўртта хуфтанга чиқмади. Яъни Маматқул ўн пул учун шошиб, топқан гапини кишилар орасида сўзлаб бер-са эҳтимол эди. Ошдан сўнг ишхонасига чиқди. Даст-гоҳ ёнидаги қора чароғни ёқиб ўришдаги узукларни улади, аймашқан ипларни ешди, чигилларни ёзиб та-роғлади, оғзи билан охор буркиб, яна таради ва энг сўнг қурутиш учун ўришни елпиди. Ўриш тўқишқа ростлангандан кейин, эски тўппидаги найчага солин-

ган ипларни (арқоқни) олиб, дастгоҳқа тушти, тиг ва гулани орқага суриб моккини ростлади.

Қора чароғ аранг-аранг дастгоҳни ёритар, елкаси ташқарига туртиб, кўкраги ичка ботқан Сафар бўзчи, гўё дастгоҳқа қуюлиб қўйғандек кўринар эди. Тепки босишдан ғич-ғич қилган нағма эшитилар ва бу нағма оҳангига ўйнағучи мокки у ёқ-бу ёққа ўтиб турар, лаҳза сайин арқоқ-ўриш бирлашиб, тўрт элик бўз ҳосил қилар эди. Сафар бўзчининг бир кечлик ишига бир оҳор мўлжал бўлиб, қора чароғнинг мойи ҳам соат вазифасини ўтар, яъни қора чароққа тўлдирилган мой ҳар кун бир оҳорга етиб битар эди.

Сафар бўзчи новорт ёғочини ўраб, оҳорлиқ тандага — ўришка мўралади ва нос отиб, кўча томонга қулоқ солди. Чунки ул ҳануз Маматқулнинг келишидан умидвор эди. Бир оз қулоқ солиб турғандан кейин, моккига янги найча жойлаб, яна ишка уринди. Ичкарида чарх тоблаб найча солиш билан машғул Тўхтабиби кўйлак енгини иплик ўришчалар билан тўлдириб чиқди. Гап-сўзсиз, ўришчаларни эски тўппига ағдариб, бўшалган найчаларни йиғиб олди.

— Оёғим совуқ қотти, оловнинг иложини қил-чи.

— Ўт ёқиб берайми?

— Ҳа, бали, уч-тўртта тарашани кертиб кирсанг бўлади.

Тўхтабиби чиқиб кетди. Сафар ака асабийлангандек тез-тез тепки босиб ишка қаради. Мокки тўхтовсиз икки ёққа сапчиб турди. Ўн дақиқа чамаси шу ҳолда иш қизғин давом эткандан кейин, бирдан мокки тўхтади, Сафар бўзчи ташқарига қулоқ солиб қолди. Кўча эшик «ғийқ» этиб очилиб, йўлакдан кичкина оёқ товши келди. Сафар бўзчи моккиси қўлида ўзича илжайди, яна бир-икки оёқ босқандан кейин, дўконхона эшиги очилди.

— Бали, Маматқулим, бали... Эшикни ёп, эшикни!

Маматқул эшикни ёпди ва икки қўлини оғзиға кўтариб исинди.

— Совуқ қотдингми, Маматқул? Ҳозир олов ёқамиз, ҳозир... Боядан бери Маматқул келади, деб ўн пулни сақлаб ўлтурибпан-да.

Шу пайтда эшик қияғина очилиб, яна ёпилди.

— Киравур, Тўхта, киравур: ўзингнинг Маматқулинг-ку.

Тараша кўтариб Тўхтабиби кирди ва Маматқулға қаради.

— Маматқулмидинг, — деди Тўхтабиби. — Бемаҳалда нима қилиб юрибсан, болам? Энанг эсон-соғ юрипгимми?

Маматқул Тўхтабибининг сўзига бош иргатиб, Сафар бўзчиға қаради...

— Маматқулнинг менда иши бор, холаси. Оловни тезроқ ёқ, Маматқул совуқ қотипти...

Тўхтабиби ўтунни гулхан ўрниға ташлаб, қўлидаги қовғасини қора чароққа тутиб ёндирди ва бориб ўтунни ёқди.

— Уларни жўнатиб келдингми, ўғлим Маматқул?.. Бали, бали. Ёнларингға яна бошқа киши ҳам келдими?

— Йўқ.

— Ҳа, ҳа... Имом поччанг сенга кетавур демапти-да?

— Мен тагин икки қайта чай қўйиб бердим-ку: мен кетсам уларга ким чай қўйиб берарди. Мен чайни қўйиб, гапни тигнаб ўлтурдим.

— Бали, бали, — деди Сафар кулиб ва хотиниға қараб қўйди. — Йигит деганинг ана шундай бўлсин-да, бизнинг Асқарбойлар ҳам «йигит»да. Қани, Маматқул, гулханнинг ёниға борайлиқ-чи, исиниб гапришамиз-да.

Иккиси гуруллаб ёнган олов ёниға чўнқайдилар. Сафар ака оёғини кафшидан чиқариб оловға тутди.

— Асқарбой ухлаб қоганми, дейман, хола?

— Ухлаб қоған, — деди Тўхтабиби ва бориб дастгоҳ ёнидаги бўшаган найчаларни йиғиб олди. — Шуларни тўлдириб берсам, бу кечага етар?

— Тўлдиравур-чи, кўрамиз-да.

Тўхтабиби дўконхонадан чиқди. Сафар бўзчи Маматқулга қараб илжайди. Маматқул ҳам ўз навба-тида илжайиб, Сафар бўзчининг чақалиқ чўнтагига кўз ташлади ва нима учундир энтикиб қўйди.

— Хўш, Маматқул охун?

Маматқул ўйлаб иккиланди:

— Китоб... китоб сўзини айтишмади-да, ҳа... Катта домлам Қурғандаги¹ ижжани² ўқуған эди, мен...

Сафар бўзчи боланинг андишасига тушуниб кулди:

— Сен уқуб ололмадингми, аттанг. Майли, уқуб олганингни айта бер.

Маматқул енгилланиш нафаси ютди, кўзини беихтиёр Сафар бўзчининг чўнтагига тикди.

— Китоб сўзи бўлмаса ҳам чақани беравурасизми, Сафар ака?

Сафар бўзчи кулгидан ўзини тўхтата олмади, чўнтагидан чақаларни чиқариб қўлига олди:

— Беравураман-да. Кўраяпсанми?.. Шундан ўнови сеники.

— Имом поччам, — деди Маматқул кўзини чақадан ололмагани ҳолда, — имом поччам ўзи ўрдага мирзабоши бўған экан-да... Ўша хат битадуған жайда мулла эмас бир киши катта бўб қоған экан... Ўша мулла эмас хоми киши имом поччамни хат битишка тозаси экан, деб мирзахонадан чиқарған экан-да... Али мирзо деган киши имом поччамни унга ёмонлапти...

¹ Қурған — Қуръон.

² Ижжа — хижжа.

Сафар бўзчи Маматқулнинг сўзини бўлди:

— Кимга ёмонлапти?

— Ўша мулла эмас хоми кишига ёмонлаптида...

Шуннан кейин имом поччамни чиқарипти. Энди катта домламларни ҳам ўрдадан чиқарсам, деб юрган экан. Ўзи жуда ёмон киши экан-да... Катта домламлар буни нима қиламиз энди, деб имом поччамнинг олдиға келишипти экан-да, — деди Маматқул ва бир неча фурсат Сафар бўзчининг қўлидағи чақага қараб турди. — Чақангиз сийқа эмасми, Сафар ака? — деб сўради.

Сафар ака кулди, чақадан бештасини ажратиб Маматқулга узатти.

— Мана, ўзинг кўр-чи.

Маматқул чақани олиб, у ёқ-бу ёғини текширди:

— Мухри бутун экан. Бир пулга ўн пайса ҳолва берармикин, Сафар ака?

— Нега бермасин. Чақани чўнтагингга солиб қўй, қолганини сўзлаб бўғанингдан кейин оласан. Катта домлалар кенгашка келган эканлар, дегин?

— Ҳа... Чақамни белбоғимга тутсам тушиб қолмасмикин?

— Ҳозир тугма, мандан яна беш пулни олганингдан кейин, қўшиб тугарсан.

Маматқул қўлидағи пулни жарақлатиб ўйнади ва шунинг орқасидан ижирғаниб шикоятланди:

— Оёғим ивишиб қоған.

— Чўнқайиб ўлтурма.

Маматқул ўлтуриб олғандан кейин, яна ижирғанди:

— Игна санчаяпти?

— Қулоқ солма, сўзлай бер, ҳозир ўзи тузалиб қолади.

— А, шундайми, — деди Маматқул маҳсисини си-
лаб. — Сизники ҳам ашундақа бўладими, Сафар ака?..
Катта домлам соқолини тутамлаб, ўшани янди, ту-

зоққа тушар, деди. Имом поччам ўйлаб ўлтурди, ундан кейин... Санчяпти-ку, Сафар ака?

— Ҳозир тузаласан, хўш?

— Ундан кейин... Сизларга маъқул бўлса, бир гап хотиримга келади, деди. Ўша кўклам чиқса уйланади, деди...

Сафар бўзчи Маматқулни тўхтатиб сўради:

— Ўша ким, ўша?

— Ўша-да, мулла эмас, синглиталоқ-да... Ўзингиз ҳам сурай берайди экансиз-да!.. Оладуған хотини чиройлиқ, деб эшитаман, деди. Бу ҳам бир гап-да, шу қизни хонға тўғриласақ бўладимикан, деди. Катта домлалар маъқул дейишди. Ҳай-ҳай дейишди... Шу ерда Маматқул бироз ўйлаб қолди, — бунинг давоси гулчин бўлади, дейишди.

Сафар бўзчи кейинги сўзни такрорлади:

— Гулчин бўлади, дейишди?

Маматқулнинг ўзи ҳам бу тўғрида иккилангандек бўлди.

— Мен яхши пайқамадим-да: давоси гулчин бўлади, дейишди... гулчай... йўқ.

— Ундан кейин?

— Шу, бўлди.

— Бари?

— Бари шу... Мен ташқариға чай қўйгани чиққан-нимда гап тигнамадим-да.

— Маъқул, маъқул, — деди Сафар бўзчи, — ундан кейин улар кетдиларми?

— Кетдилар. Имом поччам энди уйингга бор, деди менга... Чақани берсангиз қўшиб тутар эдим.

Сафар бўзчи кулиб, қўлидаги чақадан яна беш пулни узатди.

— Мендан ўн пул олганингни ҳар кимга сўзлаб юрма, тузукми? Ҳа, ундан кейин бу гапни ҳеч кимга айтма, домлаларингнинг сўзи савобсиз гаплар экан... Уйингга ёлғиз кеткали қўрқмайсанми?

Маматқул бироз ўйланиб, белидаги чақа тутуни-ни қўли билан ушлади, Сафар аканинг «қўрқмай-санми» саволига жавоб бермай, бориб эшикни очди ва югурганча чиқиб кетди.

42. ҚУВ ОДАМ ЭКАН

Сафар бўзчи дарбозадан кирганда, ичкаридан ясамол бир хотин чиқиб қолди. Мундай яхши кийинган ва ҳусндор хотинни ул ўз умрида биринчи мартаба кўргани учун бўлса керак, хотин яшири-ниб олғунча ундан кўзини олмай қаради. Таажжуб ва ҳайрат ичида келиб меҳмонхонага кирди. Меҳмонхонада Анвар йўқ. Анвар ўрнида бегона бир киши — Султонали мирзо ўлтурар эди. Сафар бўзчи салом берди. Султонали мирзо жавоб бериб, ўлтурган жойидан Сафар бўзчиға жой кўрсатди. Сафар бўзчи бироз сўзсиз ўлтургандан кейин, «мирзасини» сўради. Султонали мирзо, Анварнинг беклардан бириникига бир зарур иш билан кетканлигини ва бироздан сўнг келишини сўзлаб, ундан мирзода қандай юмиши борлигини савол қилди.

— Юмиш-ку, йўқ, тақсир, — деди Сафар. — Биз бир холис дуогўй одам... Мирзамни бир зиёрат қилай, деб келган эдим.

Султонали Сафар бўзчини бир нарсанинг тамаъида юрган киши, деб ўйлади. Чунки Анварнинг қўли очиқлигини, унга кўб ҳожатмандларнинг ўрганиб қолганлиқларини яхши билар эди. Аммо Сафар бўзчи Султоналининг силлиқ муомаласидан хурсанд бўлиб, унга қарши ўзида дўстлик сизди. Бироз жим ўлтургандан кейин Сафар яна тилга келди:

— Барака топсин мирзам одамжон-да, одамжон; биздек фақирлар билан ҳам оғайни, сизлар билан ҳам шундай, барча баробар.

Бу сўз Султонали мирзонинг бояғи фикрига қарши сўзлангандек тушди. Сафар бўзчининг мирзо билан оғайнилик даъвоси уни таажжубга солди.

— Шундай, шундай... Мирзо, сиз айтканча, барчага баробар йигит, — деди Султонали. — Нима касб қиласиз?

— Бўзчилик, тақсир. Лекин мирзам, сен бўзчисан, деб биздан ҳазар қилмайди, биз шунисига адо-да, тақсир... Бўлмаса гузаримизнинг оқсоқоли ҳам икки оғиз гапимизга қулоқ солсин-чи. Нафсамбир гап яхши-да, тақсир.

Сафар бўзчининг «нафсамбир» гапи Султонали-ни беихтиёр кулдирди.

— Тўғри айтасиз. Исмингиз нима?

— Биз деворнинг қавагида ётқан бир одам-да. Ўзимиз киму, исмимиз нима бўлар эди. Шаҳарнинг Олим қовоғи¹ эмасмизки, айткан он таниб олсангиз.

Султонали мирзо яна кулди, — «нафсиламр» гаплардан завқланиб, ул ҳам Сафар бўзчиға қарши ўзида яқинлик ҳис этди ва бироз ўйлаб турди.

— Исмингизни айтсангиз, балки мен танир эдим... Сиз бўзчи бўлсангиз, ўткан ҳафта мирзо Анварга бир сўз айткан эмасмисиз?

— Айткан бўлсам эҳтимол; нега десангиз, қўл бўшағанда мирзамнинг зиёратига келиб тураманда.

— Сиз... Сиз мулла Абдурахмоннинг қавмларидан эмасмисиз?

— Хе-хе-хе... Худда, тақсир.

— Агар янглишмасам, исмингиз Сафарбой чиқар? Сафар бўзчи завқланиб, кайфланиб кулиб юборди:

— Мирзам айткан эканлар-да.

Султонали мирзо ҳам кулди ва кулги ораси лати-фа қилди:

¹ Худорёга чет мамлакатлардан мол келтириб сотғучи машҳур савдогар (муал.).

— Сиз ўзингизни паст уриб Олим қовоқ эмасман-ки, отимни айткан он танисанг дейсиз, ҳолбуки, сизни ўрданинг мирзобошиси, шаҳарнинг қўрбоши, даҳбошиси ҳам танийдир.

— Тавба қиппан, тавба қиппан, — деди Сафар. — Мен ўз қадримни билмай юрган эканман-да.

Иккиси ҳангама сўқиб бир неча пайт кулишдилар ва бир онда эски қадрдонлар ҳолига ўтишдилар. Султонали уни «Сафар ака» деб хитоб қила бошлади ва мулла Абдурахмоннинг кейинги аҳволдан сўради. Сафар бўзчи мулла Абдурахмоннинг бўшатилганидан хурсандлигини изҳор қилди ва унинг лаби гезариб юрганини сўзлаб, Султоналини кулдирди.

— Шунчалик ҳолинг бор экан, думингга қумғон боғлашинг нима ҳожат эди, деб куламан. Эгри тўнкага — эгри тўқмоқ; мирзам ҳўб яхши қилганлар-да.

— Шундай, — деб кулди Султонали, — кишиларга энди нима дер экан, балки қулоғингизга чалинғандир?

Сафар бўзчи ўнг қовоғи устини силаб олди ва қўлининг текис ўсмаган тирноқларига қаради.

— Бу тўғридаги сўзини эшитканим йўқ-ку... Энди ўзи ёмон одам-да.

— Масалан, ёмонлиғи?

— Ёмонлиғи... — деб яна тирноғига қараб қолди, — ишқилиб, тақсир, шу одамни пайини қирқсам, дейди-да. Илгари холисанлилло душман бўлса, энди аламзада бўлди-да...

Сафар бўзчининг содда кўнглида яширинган сир оз-оз сиртига ҳам тепиб турар эди. Унинг — «...энди аламзада бўлди-да» жумласидан шубҳаланиб қолган Султонали жиддий тус олди:

— Мен мирзо Анвар билан бирга тураман, Сафар ака, — деди. — Мирзо билан бизнинг орамизда ҳеч бир яширин гап бўлмайди. Масалан, сизни тусмол

билан танишим, мулла Абдурахмон тўғрисида келиб айткан сўзингизни билишим...

— Мен буни билиб туришпан, тақсир.

— Билиб турган бўлсангиз, — деди Султонали ўпкалик қиёфатда, — нега мендан шубҳаланасиз?

— Йўқ, йўқ, ука, мен Худой ҳаққи...

— Бўлмаса, нега мулла Абдурахмон тўғрисидаги саволимга тузук жавоб бермайсиз?

— Мен айтдим-ку, ёмон одам-да, ўзи...

— Унинг ёмон одамлигини ўзим ҳам биламан. Аммо мени ҳам ёмон одам деб ўйлаганингиз учун... Хўб, ҳали мирзо Анвар келганда ўша мендан яшириб турган гапингизни сўзларсиз, мен шунда сизни уялтирарман...

Сафар бўзчи бирдан кулиб юборди ва қўли билан Султоналини яниб қўйди:

— Уят қилсангиз ҳам «нафсамбир»ини айтай, анча қув одам экансиз.

Бу содда баҳо Султоналини кулдирди:

— Сиз мендан ҳам қувроқ экансиз.

— Мен топқан гапимни мирзамни ўзига айтай, деган эдим-да.

— Албатта айтасиз, лекин мен ҳам эшитсам, зарар қилмайди. Хўш, «аламзада» нима қилмоқчи?

— Аламзадами? — деб кулди Сафар ва бироз ўйлаб турди. — Ўрдада турадиган бўлсангиз, анови катта гўзим муфтиларингиз бор-ку?

— Бор, бор: пул берсангиз ҳаром ўлган эшакнинг ҳалоллиғига фатво берадирган муфтилар. Хўш?

— Гапларингиз ҳам қизиқ экан... Ана шу муфтиларингиздан икkitаси ўткан кун домламизнинг ҳужрасига меҳмон бўлишди...

Сафар бўзчи ўткан фаслда ёзилган можарони бир-бир сўзлаб борди. Эшиткучи бўзчининг соддагина қилиб сир олишини кулиб завқланиб тинглаб турди.

— Боланинг сўзи кўб тутал келди, тақсир. Чамаси мирзам бир қизга уйланмакчи экан-да. Қизи қурғур чиройлиқ бўлса, қўйинг-чи, шу қизни хонга олдирмоқчи бўлганлар-да. Кишига алам қилгандан кейин ҳар бир куракни бемалол...

Султонали мирзо бу сўзни эшитиш билан бирдан ўзгариб кетди, кўзи катта очилиб, манглайида узун-узун ажинглар ҳосил бўлди:

— Тугилмаган гап... Хўш, сўзлай беринг-чи?

— Боланинг хуллас гапи шу, — деди Сафар ва бироз жим қараб турди. — Ҳа, ҳа, яна бир нарса ҳам бор экан: улар шуни мувофиқ кўрганларидан кейин — «бунинг давоси гулчин» деб айткан эмишлар. Мен боланинг бу сўзига ҳарчанд тушуналмадим. Бола янглишқанми ёки муллаларнинг шундай тожикиси ҳам бўладими, мен энди авом одамман-да, тақсир.

Султонали мирзо шу жумла устида ўйладими ёки бошқача бир андиша уни машғул этдими, баҳарҳол, бирар дақиқа чамаси сўзсиз хаёл суриб қолди. Сафар бўзчи эса, бу ҳолдан бад олиб, манглайини қашиди. Қашир экан, бармоқ ораси Султонали мирзонинг юзидан бир нарса ўқушқа тиришар эди.

— Улар қайси кун шу маслаҳатни қилган эдилар? — деб сўради Султонали мирзо.

— Ўткан кун, тақсир.

— Яъни орада кеча панжшанба ўткан?

— Бали, бали.

Султонали бошини чайқаб тебранди. Сўнгра мирзо Анварнинг кўкламга чиқиб уйланмакчи бўлганини, қиз эса, шу уйнинг боласи эканини, домлалар мирзо Анварнинг обрўсини тўкиш фикрига тушканликларини сўзлаб чиқди:

— Раҳмат сизга, Сафар ака, — деди Султонали. — Сиз мирзо Анварнинг обрўсига тўқунмоқчи бўлган бир ёмонлиқнинг хабарини олдиндан олиб келгансизким, мирзо Анварнинг бир дўсти бўлишим си-

фати билан сизга миннатдорчилик изҳор қиламан ва шунинг билан бирга бу хабарни мирзога билдирмаслигингизни, ҳозирча бу сирнинг иккимизнинг орамиздагина қолишини сиздан сўрайман. Негаки, мирзо Анварни бу хабар билан ташвишка солган бўламиз. Мирзога бу хабарни айтишдан илгари ошиғич равишда сиз билган ифлослар қаршисиға чиқиб ишлашимиз, мирзонинг обрўсиға тўқунадирган ёмонлиқни даф қилишимиз ва шундан кейингина бўлиб ўткан бу можарони унга сўзлашимиз керакка ўхшайди. Мен ҳозир мирзо Анвар қайтиб келмасданок, шу гап орқасидан бир жойға бораман... Борадирган жойимни сизга айтиб ҳам қўяй: «Давоси гулчин» жумласидаги «гулчин» сўзини бола янглиш онглаган, улар — «давоси Гулшан» деганлар. Зероки «Гулшан» сўзи бир хотиннинг исми бўлиб, бу хотин хонға чиройлик қизлар топиб бергучи ҳарам далласидир¹. Улар ўзларининг ифлос ниятларига шу хотин орқалиқ етмакчи, шу воситада мирзо Анвардан ўч олмоқчи бўлганлар. Фурсатни қочирмай шу хотиннинг олдиға боришим керак. Гапка тушунган чиқарсиз, Сафар ака.

— Тушундим, садағанг кетай, тақсир.

— Гап шундай бўлсин; иш бартараф бўлгунча бу тўғрида мирзога оғиз оча кўрманг, жон ака, — деди такрор Султонали ва ўрнидан турди. — Мен мирзо Анвар келмасдан жўнай, келса юбормайдир. Сиздан мени сўраса, бир киши чақириб кетди, дерсиз, дурустми?

— Хўб, мен ҳам сиз билан кетаберсам?

— Йўқ, сиз ўлтуринг, меним дарагимни айтиб уни хотиржамъ қилинг. Ундан кейин келаси жумъа, албатта шу ерга келиб мендан натижани эшитарсиз,

¹ Далла — қўшмачи.

мирзо билан учавимиз ўлтуришиб суҳбатлашармиз, маъқулми?

— Ҳўб.

Султонали хайрлашиб, ошиғич меҳмонхонадан чиқди.

43. ЧЎЛОҚ ҚУШ

Айвонда салла ўраб овора бўлган маҳдум йўлакдан «заифа» шарпасини олиб, танчада санама тикиб ўлтурғучи Раънога:

— Йўлакда хотин киши кўринади, хабар ол-чи, болам, — деди. Раъно йўлакда ярмисини кўрсатиб ёндама турган хотиннинг олдиға борди.

— Ассалому алайкум...

Хотин саломга жавоб бериб, йўлак томонға ўтди ва Раънони ўз олдиға имлади. Ясамол, пўстун кийган бу хотин Раънонинг диққатини ўзига жалб этди. Бориб кўришди.

— Насиббекнинг ҳавлилари шу эмасми, отин қиз?

— Йўқ, — деб кулди Раъно, — биз Насиббекнинг қўшнисимиз.

Хотин бошдан оёқ Раънога қараб чиқди:

— Шўрим қурсин, — деб қўл силкиди хотин, — мен адашиб сизларни овора қилибман... Кези келганда танишиб қўйганни айби йўқ, бу кимнинг ҳавлиси?

— Солиҳ маҳдумнинг.

— Мен адашмай кетай, жуда уят бўлибти-да, ҳали мен маҳдум поччамнинг ҳавлиларига кирдимми... Сиз кимлари?

— Мен... қизлари.

— Кўб яшанг, исмингиз?

— Раъно... Қани, бу ёққа.

— Раҳмат, Раънохон... Насиббекнинг уйи сизнинг қайси тарафингиздаги эшик бўлади?

— Сўлимиздаги биринчи дарбоза.

— Раҳмат, Раънохон.

Хотин хайрлашиш ўрнига, яна бироз Раънога қараб турди. Раъно бу ҳолдан ўнггайсизланиб, ерга қаради. Хотин кулимсиб олгандан кейин, Раъно билан хўшлашиб орқасига қайтди, ташқарига чиқиб, Сафар бўзчиға учрашди...

Раъно хотинни жўнатиб, ичкарига кирганда, маҳдум «зарурат» тўнини кийиб, ўзига оро берган ҳолда, айвондан тушиб келар эди. Хотиннинг ким эканини сўрагандан кейин, Раънога бу кунги рўзгор ишлари тўғрисида баъзи таълимотларни берди. Чунки Нигор ойм бу кун эрталаб қариндошларникига меҳмон бўлиб кеткан, Раъно уйда ёлғиз қолган эди.

— Онанг кеч қайтади, бинобарин, таомни барвақтроқ қилсанг ҳам бўлади... Ҳабба, таомни ўзинг билан Анвар акангга лойиқ қил, мен бўлсам тўйдан албатта тўйиб келаман, онанг ҳам оч келмас, — деди ва бир неча қадам юриб, яна тўхтади. — Анвар акангдан, нима таом қилай, деб сўрасанг яхши бўлади, қизим!

Раъно отасига маъқул ишоратини бериб айвонга келди, маҳдум чиқиб кетди. Раъно айвонда бир неча вақт санама тикиб ўлтургандан кейин, ишини йиғиштирди, рафдаги китоблардан бирини олиб очди. Китоб устида ҳам анча шуғулланиб, бундан ҳам зерикди. Сўнгра ўрнидан туриб, ташқарига йўл солди. Боқча эшиги ёнига келганда, Анвар ташқарида ким биландир хайрлашар эди. Раъно эшик ёнида кутиб турди. Бироздан кейин Анвар ёлғиз қолиб, шу томонга — ичкарига қараб кела бошлагандек бўлди. Раъно кулимсиб ўзини эшик панасига олди.

— Ассалом.

Бир-икки қадам олдинга ўткан Анвар мулойимгина эшитилган «ассалом» сўзи билан чўчиб, ёнига

қаради ва жуда ҳам қўрққан киши бўлиб атрофига туфлай бошлади.

— Жоним чиқиб кетди... Бу нима қилганинг, ҳой қиз!

— Буми, бу сизни чўчитканим.

— Хўш, нима қилиб юрибсан?

— Сизга ош қилиб берайми, деб сўрағали чиққан эдим.

— Отамдан сўра.

Раъно отасининг тўйға кетканини ва сўзини айтди. Анвар кулимсиди.

— Уч қават ҳавлида иккимиз ёлғиз қолсақ қандай бахт бу?.. Бўлмаса мен дарбозани занжирлаб келай.

— Ҳа... занжирлаб келинг...

— Нега аччиғланасан, яхши қиз, мен ичкари кирсам, меҳмонхонанинг ёлғиз қолишини ўйламайсанми?

Раъно истиғноланди.

— Мен сизни ичкарига таклиф қилғали чиқмадим, нима ош қилишни сўрағали чиқдим.

— Мақсадингга тушуниб турибман, аммо сен ёлғиз зерикмагил деяпман.

— Мен зерикмайман... Қандай ош қилай?

— Қайси хилини буюрсам экан? — деб ўз-ўзига савол берди Анвар. — Убрага уқувинг йўқ, паловни ланж қиласан, сомсани ёполмайсан, туппани кесалмайсан, сенга қайла буюргандан, атала қил деган яхши, чунки эзилтириб юборасан, манти тўғрисида ўйлаш ҳам ортиқча... Яна шу ҳолда қандай ош қилай, деб дўқ урғанинг қизиқ.

— Мен уқувсиз бўлсам, ўзингиз ош қилинг.

— Мен ҳам ош қилишни яхши билмайман, шунинг билан бирга дўқ ҳам урмайман, — деди Анвар. — Лекин икки ёрти-бир бутун бўлсақ эҳтимол яхши ош қилармиз... Сен бориб ўчоқ ҳаракатини кўрабер, сабзи-пиёз тўғрашни менга қўй, хўбми, яхши қиз?

Раъно жавоб бермади, ўпка намоиши остида ичкарига жўнади. Анвар кулги ораси ташқарига чиқди...

Раъно ўчоққа оловни ёқиб қозонни ювар, Анвар ўчоқбошининг суфасига энгашкан кўйи сабзи тўғраб эди. Раъно ҳануз ўпка сақлаб, Анварнинг саволларига жавоб бермас, унинг қизиқлиқ сўзларига ҳам тескари қараб кулар, кулгисини унга кўрсатмас эди.

— Хотин кишининг чархи билан ўчоғига тегма, деган гап тўғри эмиш... Албатта, сен хотин киши эмасан-ку, бироқ, «куллу шайъин яржиъу ила аслиҳи»¹. Сабзини майда тўғрайми, йирик? Бир бор эмиш, бир йўқ эмиш, ўткан замонда бир қиз бор эмиш: кўзига тутун кириб юм-юм йиғлаган эмиш. Сабабини сўрасалар, ўтун ҳўл эмиш, аммо қизнинг аччиғи хийли мўл эмиш... Тескари қараб кулма, ҳой қиз! Ўҳ, латта келтир, қўлимни кестим!

Раъно ялт этиб Анварнинг қўлига қаради ва алданганини билиб яна ўз ишида давом этди.

— Қўлингни кессанг ҳам бу қиз ишонмайди. Сочинг куяди, яхши қиз.

Раъно сочини орқасига ташлаб, ўчоқбоши суфасига чиқди; қозонга ёғ солиб, Анварнинг олдида гўшт билан пиёз келтириб қўйди. Анвар гўштни тўғраб, яна тегажаклик бошлади:

— Тўйинглар қачон, ҳой қиз... Жавоб берсанг-чи, ахир, агар насрни писанд қилмасанг, назм билан ҳам сўрай:

*Нағма унлари,
Баҳор кунлари,
Ишрат тунлари,
Етарми, Раъно?*

¹ Куллу шайъин яржиъу ила аслиҳи — ҳар бир нарса ўз аслига қайтади.

Раъно секин илжайиб, Анварга ён қаради, сўнгра кўзини ўчоқ ёнидаги бир нуқтага олиб, ҳаракатсиз қолди.

— Насрга жавоб бералмаган, назмга... Ўзим ҳам қизиқман-да, — деди Анвар.

Раъно бир неча вақт бояғича ҳаракатсиз, Анварнинг пичинггига илтифотсиз турди, сўнгра Анвар томонга бироз майл этиб илжайди:

*Кеча-кундузлар,
Қизарди юзлар,
Уятли сўзлар
Битарми, мирзо? —*

деди ва орадан озгина фурсат кечириб яна:

*Ўчоқ бошидан,
Дўсти қошидан, —
Қараб Рошидан¹
Кетарми, мирзо? —*

деди ва шунинг орқасиданоқ:

*Манглайин қашиб,
Мендан ҳам ошиб,
Жавобим шошиб
Етарми, мирзо?!*

Анвар уст-устига тушкан қатор бу ҳужумлар остида шошиб қолди, байтларнинг қайси бирисига жавоб беришни билмай кулди.

— Лўли экан бу қиз! — деди.

Раъно ўчоқ ёнига чўнқайиб олов жўнашдирад экан, ер остидан Анварга қараб илжайди:

¹ Қўқон туманида бир қишлоқ исми (муал.).

— Жавоб.

Анвар кулимсиган ҳолда ўйлаб қолди.

Нозмидир, ҳаё?

Билмадим, аё,

Гўзал, дилбаро.

.....

Анвар охирғи мисраъни айталмай тутилиқди, чунки қофия топиш қийин эди. «Кетар, етар» вазнлик сўзлар қофия учун камбағал бўлиб, ўхшашлари тўртбештадан ошмас ва шулар ҳам Раъно томонидан олиниб биткан эдилар. Анвар ҳар қанча уриниб, кейинги мисраъга қофия тополмагандан сўнг, Раънога қўшилишиб кулишди.

— Қушингизнинг боши билан икки қаноти бор, лекин оёғи йўқ.

— Қуш учун бош билан икки қанот кифоя, Раъно... Қуш учиб юрса, бас!

— Чўлоқ қуш кўкда учиб чарчагандан кейин дарахтка қўнолмайди, аммо ерга тушса мушук еб қўяди, — деди Раъно ва кулиб қотиб қолди.

Кучлик кулгидан Раънонинг кўзи ёшланиб, ўсиқ кипраги жуфтланди, кулги ва ўчоқ ҳарорати билан икки юзи қизил олмага айланиб, латиф бурни устида марварид резалари ҳосил бўлди.

Анвар ўзининг мағлубиятидан хафа эмас, Раънонинг ҳуснидаги ҳозирғи ажиб ўзгариш муваффақиятидан ўзини тутолмай кулгучи шоиранинг намоёйишкор хурсандлиги Анвар учун бир юз мағлубиятқа арзирлик эди.

44. ҚОП ЙЎҚОТДИНФИЗМИ?

Султонали мирзо «Қушбеги» маҳалласига келиб, бир дарбозага кирди. Қоронғи йўлакдан юриб бо-

риб, ички эшикни тақирлатди. Ичкаридан «Ҳозир!» деган товуш эшитилгандан кейин бир неча қадам орқага қайтиб келди. Бир оздан сўнг ичкаридан беқасам чопонини елкасига хом ташлаган, маҳсисиз оёғига сағри кафш кийиб кўйлакчан баданини чопони билан ўраган қирқ ёшлар чамалиқ бир йигит чиқди ва Султонали мирзога салом бергандан сўнг, шошиб чопонининг енгини кийди, келиб кўришди.

— Марҳамат, тақсир.

Бу киши молтопар хотинни олиб, суяги тинчиб қолган Холбой — Гулшаннинг эри эди. Уйида эрта-кеч бекор ётиб, Гулшаннинг топиб келганига қаноат қилар, фақат ош пишириб, ҳавли супурар эди. Бошқа оилаларда хотинлар уй иши билан бўлиб, эркаклар кўча ишини қилсалар, Холбой аканинг оиласи тамоман шунинг зиддига қурилган эди. Султонали мирзо Гулшаннинг ўрдага кетганганлигини эшитиб, силласи қурудди, бир неча вақт фикрга толиб қолди.

— Ўрдага кетканлигини аниқ биласизми?

— Бундан чиқиб бир жойга бормоқчи эди, — деди Холбой, — агар иши битса — тўғри ўрдага кетмакчи, битмаса уйга қайтиб келмакчи эди. Шу чоққача қайтиб келмагани учун, ўрдага бордими, деб ўйлаб туриппан.

— Сиз ўша борадирган жойини биларсиз?

— Пайқолмадим, тақсир.

Султонали мирзо тинкаси қуруғандек орқасига тисланиб, йўлакнинг тоқчасига ўлтурди ва манглагини қашиди:

— Кеча янгамни ҳеч ким йўқлаб келдимиз?

Холбой бироз ўйланиб соқоли остини чимчилади.

— Йўқлаб келган экан, мен уйда йўқ эдим.

Султоналининг туси ўзгариб, бошини қимирлатиб қўйди, шипка, кўчага қаранди.

— Агар янгам келса, мени айтарсиз, мен яна қайтиб келаман... Уйдан силжимай, мени кутсин, катта бир иш бор, дурустми?

Султонали мирзо Холбойдан ваъда олиб кўчага чиқди, илдам-илдам оёғ қўйиб, келган томониға йўл солди. Қинғир-қийшиқ кўчалар бўйлаб борар, кўчада кўринган ҳар бир хотинни текшириб оёғ босишиға қараб ўтказар эди. Бозорчаға етканда теварақдан жумъа азони эшитилди. Кўчада дуркум-дуркум салла ўраган халқ масжидларга қараб оқар, ул эрса жумъани унутиб алақаёққа чопар эди. Солиҳ маҳдум кўчасини босиб тўғриға ўтди, ўн қадамча юриб тўхтади. Бироз тараддудланиб турғандан сўнг, орқасиға қайтиб, Солиҳ маҳдум кўчасига кирди. Дарбоза қия очилиб турар, ташқари кишидан холи, меҳмонхона қулфланган эди. Султонали мирзо боқча эшигида тўхтаб, тирқишдан мўралади. Хотин киши йўқлиғиға қаноатлангандан кейин, боқчаға қадам бости ва секин-секин юриб ичкари ҳавлининг эшигида тўхтади.

— Мирзо Анвар, ҳов, мирзо Анвар!

Чақириш уч-тўрт такрорлангандан кейин, йўлакдан гурс-гурс оёқ товши келди. Султонали мирзо ўзини эшикнинг ёниға олиб, яна чақирди. Ичкаридан: «Йўқлар!» деган жавоб бўлди.

— Қаёқдалар?

— Жумъага кетдилар.

Султонали роҳат нафас олғандек кўриниш, кўзини эшик остонасиға тикди:

— Сиздан сўраб кетсам ҳам бўлар, синглим... Шу ерга бир хотин келдими?

— Йўқ... Ҳа, боя бир хотин адашиб кирган эди, — деган жавоб бўлди.

Султоналининг кўзи олаганиб, пешонасида қатор ажинлар зоҳир бўлди.

— Адашиб кирди?

- Ҳа.
- Адашиб кирганига қанча бўлди?
- Боя, эрталаб.

Султонали бошини чайқади. Раънога раҳмат айткандан кейин, ташқарига қараб юрди. Кўчага чиқиб яна бояғича оёғини қўлига олгандек, югуриб кетди. Ўрдағача бир ярим чақирим чамаси йўл бўлиб, ул бу масофани ўн беш дақиқа ичида бости. Ҳавонинг совуқ бўлишига қарамай, манглайдан тер қуйган ҳолда ўрданинг биринчи дарбозасига келиб етди. Дарбозабонлар ёнида тўхтаб сўзлашди, манглай терини артиб, дарбоза суфачасига ўлтурди.

— Қоп йўқотдинғизми, тақсир, — деб кулди дарбозабонлардан бири.

— Ўхшаш... Жаноб жумъага чиқдиларми?

— Чиқмадилар.

Султонали мирзо дамини ростлаган каби бироз сўзсиз ўлтурди.

— Ҳарамга бирар хотин кирдими?

— Битта кирмади, — деб кулди дарбозабонларнинг бири. — Беш-ўни кирди чамаси...

Султонали унинг ҳангамасига кучланиб кулди, аммо яна оғиз очишга мажолсиз каби ўлтуриб қолди. Чунки, энди мундан нарига югура олмас, қўли шундан ортиқчага етмас эди. Кўзини ерга тикиб, икки соатдан бери қилган ҳаракатларининг шамолга кетканини хотирлади. Абдураҳмон ва шериклари ўзларининг ифлос мақсадларига етмасалар, деб энтикди, айниқса мирзо Анварнинг душманлари олдида обрўси тўкулиши унга оғир туюлди. Бу оғирлиқнинг устига Абдураҳмон тўғрисида қилган ўзининг худраъйлигини¹ хотирлагач, яна ҳам кўнгли ғаш тортди. Бу жиҳат билан гўё ёмонлиқнинг бош оми-

¹ Худраъй — ўжарлик, ўзбилармонлик.

ли Султоналининг ўзи бўлиб чиқар, «Агар мен Абдурахмонни ўрдадан чиқариб юборишқа исрор этмасам, мирзони бу ишга мажбур қилмасам, балки бу адоватлар бўлмасмиди?» — деб ўйлар, Анварнинг таъна қилмаслигини билса ҳам, яна маънан эзилишини, унинг юзига қаролмаслигини чамалар эди. Андишаси шу жойга еткандан кейин ўрнидан турди, дарбозанинг кичкина эшикчасини очиб, ичкарига кирди. Тўғри йўлни қўйиб, қор остида босилиб қолган собиқ гулзорлар ичи билан айланиб юрди. Ички ўрда қўрғонлари остида яроғлиқ йигитлар айланиб турар эдилар. Султонали мирзо юра-юра ўрданинг чап муюшига, қоровул йигитлардан бирининг яқинига етиб, у билан сўрашди, бирикки оғиз сўзлашиб, ўрданинг шарқига юзланди. Бундаги дарбоза беклари билан борди-келди айтишиб: «Жумъа кун нима қилиб юрибсиз?» — деган саволга: «Бу кун жаноб кўнгил очмоқчилар, деб эшиткан эдим» — жавобини берди. Булар ёнида ҳам бироз ўлтуриб, яна қўзғалди, ўрданинг шимол қисмига ўтди. Ҳарам ва хон оиласига махсус янги дахма теварагида уч-тўрт нафар қора қулчалар ичида Ўрмонбек ўқ ўйнаб юрар эди. Султонали мирзо дахмага қараб борди, «кичкина хон»га таъзим қилгандан сўнг, дахманинг бир чеккасига ўлтуриб, Қуръон ўқуди. Аммо кўзи ўйнаб юрган болаларда, тили қироатда эди. Фотиҳадан сўнг қорихонанинг айвон муюшига чўнқайиб, болаларнинг ўюнига томоша қилди. Ўрмонбек камончага ўқ қўйиб отар, ўқлар кўкка кўтарилиб турли масофага бориб тушар, қулчалар отилган ўқларни териб келиб Ўрмонбекка берар эдилар. Отилган ўқлардан бири Султоналининг оёғи остига келиб тушти. Султонали энгташиб ердан ўқни олди, ўқнинг уринган патини тўғрилаб ўлтурди. Шу ҳолда қулчаларнинг бири югуриб етди. Гап-сўзсиз ўққа қўлини узатқан эди, Султонали

қулчанинг бўйи етмайдиган қилиб қўлини юқори кўтарди.

— Ўқни беринг, ака, тақсир қафа бўлати!

Султонали ҳазиллашкан бўлиб, ўқни юқорида кўтариб тураберди.

— Сен Гулшан опани танийсанми?

— Танисам не?! Беринг ўқни!

— Шошма хувари, Гулшан опа бу кун ҳарамга кел-
дими?

— Келса не?..

— Ўқ ўйнаб бўлгандан сўнг Гулшан опани менга чақириб бер, дурустми?

— Қўп.

Султонали ўқни қулчанинг қўлига ушлатди, аммо яна қўйиб юбормай қўрғон ости билан юриб турган йигитларга қаради...

— Аниқ чақириб берасанми, ўғлим?

— Қўп дедим-қув.

— Мени танийсан-а?

— Сизни? Сиз мирзо — тақсир.

Султонали ўқни бериб юборди. Қулча югуриб Ўрмонбек ёнига кетди. Султонали қўрғон остидаги йигитларга кўз қирини ташлаб, уларни ўзидан парвосиз топди. Чунки унинг ҳозирги иши, яъни, бола орқалиқ ҳарам билан алоқа тутиши қўрқинчли саналар, башарти бу хил гап сезилиб қолса, катта фалокатларга ҳам сабабчи бўлар эди. Ўрмонбек яна бироз ўқ отқандан сўнг, зерикиб, камончани ерга ташлади ва ўзи ҳарам дарбозасига қараб жўнади. Қулчалар ҳам уни таъқиб этдилар. Султонали мирзо болаларни ҳарамга киргизиб, қабрларга яна «фотиҳа» ўқуди ва секин-секин орқасига қайтди.

45. «ФОТИҲА – МУҲРИ ХУДОДИР»

Маҳдум чувирлашиб ўқуб ётқан болаларга тўхталиш ишоратини бериб, ўзи ирғиб ўрнидан турди ва шошқанча мактабхонадан чиқиб, саҳн ўртасида турган икки нафар машҳур беклар истиқболига югурди. Улар билан энггашиб кўришкандан сўнг, бориб меҳмонхона эшигини очди.

— Марҳамат, тақсирлар, марҳамат!

Маҳдум бу қадар шошиб қолишга ҳақли эди. Чунки, келгучиларнинг ҳар иккиси ҳам хон ёнида мўтабар ва ҳамиша унга мусоҳиб¹ беклардан эдилар. Улар меҳмонхонага кириб ўлтургандан кейин, маҳдум ўрнидан туриб, қўл қовуштирди ва «хуш келдилар!» — деди. Меҳмонлар ҳам маҳдумнинг ҳурматига қўзғалишиб қўйдилар.

— Начук Худо ярлақади, тақсирлар? Фарибхонамизни муборак қадамларингиз билан мунаввар этканларингиз учун ҳазорон раҳмат.

Беклар маҳдумга ташаккур айтдилар. Абдурауф тунқотар ҳамроҳига қараб олгандан кейин «ташриф» сабабига тил очди:

— Жаноби пушти паноҳ бизни зиёратларига буюрдилар, сизга улуг меҳрибонлиқ ато қилдилар.

Маҳдум жойидан қўзғалиб ўлтурди, аммо «жаноб»нинг «марҳамат»ларига тушуналмай шошди. Тунқотарнинг сўзига Муҳаммад Шариф дастурхончи изоҳ берди:

— Ҳар кимса ҳам пушти паноҳнинг марҳаматларига лойиқ кўрила олмайдир. Пушти паноҳ ўзларини домодлиққа чоғлаб, бу башоратни бизлар орқалиқ сизга етқаришқа амр қилдилар...

Маҳдум бояғидек яна қўзғалиб олса ҳам, аммо товши чиқмай, сукутка кетиб қолди.

¹ Мусоҳиб — суҳбатдош.

— Тақсиримда ожиза борлигини пушти паноҳ эшиткан эканлар... — деди тунқотар. — Мирзо Анвар каби донишманд етиштирган киши оқила ва жамила¹ қиз ҳам тарбия қилмаганмукин деган андишага борибдирлар... Шогирдингизга қилган марҳаматни жанобингиз ва каримангиз учун ҳам дариф тутмаслик ниятида, бизни хизматингизга буюрди-лар. Албатта, бу марҳаматнинг нечоғлиқ улуғлигини сизга сўзлаб ўлтуриш ҳам ҳожат эмас.

— Қуллиқ, раҳмат, пушти паноҳнинг давлатлари зиёда бўлсин, — деди маҳдум узоқ сукутдан бош кўтариб. — Бир эмас, юз қизимиз бўлганда ҳам жанобнинг канизликларига назр қилиш вазифамиз эди. Аммо камина ва ожизамизда бир қанча гуноҳлар, нуқсонлар, узрлар бор, тақсирлар.

— Беайб парвардигор, — деди тунқотар. — Банда ҳамиша маъзур ва хатоликдир, тақсир.

Маҳдум бош ирғатиб бироз сукутда ўлтурди, сўнгра кўзини тунқотарнинг тиззасига тикди.

— Жанобларига ожизона узр... Аввало камина ожиз, нотавон, афтодаҳол; пушти паноҳ жиҳатларидан содир бўлган улуғ марҳаматка сазовор ва лойиқ эмасдирман; сониян — ожизамиз олампаноҳдек улуғ зотка ҳамхоб бўлмоқ учун кофий тарбия олмаган бир қулбаччадир. Бас, биз шу кайфиятда онҳазратнинг меҳрибонлиқларига арзирму, тақсирлар?

— Пушти паноҳнинг сизнингдек аҳли илмларга қаратилган дарё марҳаматлари арзитар, тақсир.

Тунқотар бу марҳаматнинг беҳад улуғлигини шарҳ қилиб кетди. Маҳдум бир неча фурсат сукутда ўлтургандан кейин, тунқотарнинг муболағаларига бош ирғатиб қўйди.

¹ Жамила — чиройли, гўзал.

— Шак йўқ, шак йўқ, мен онҳазратка мусаллам-ман¹ ва лекин... ва лекин бир узри фақирни андишага қўядир: ожизани бир важҳ билан мирзо Анварга ишонтирган эдик... мана шу масала каминага бироз мушкил келади...

Бу сўздан тунқотар дастурхончиға қаради, дастурхончи қўл силкиб кулди:

— Ҳеч боки йўқ, — деди дастурхончи, — мирзо Анвар пушти паноҳнинг ўз кишилари, бу хабарни мирзо эшитса, шубҳасиз, севинадир.

— Иншооллоҳ.

— Биз бориб онҳазратка жанобингизнинг дуонгизни эшитдирамиз: ҳусни қабулингизни, ижобатингизни уқдирамиз... Жанобнинг хурсанд бўлишларида шубҳа йўқ, тақсир, — деди дастурхончи ва бошқа сўзга йўл қўймай; ҳатто кейинги масалаларга ҳам келиб етди. — Тўй фурсатини таъйин қилиш албатта, онҳазратнинг ихтиёрларига... Қани тунқотар, фотиҳа қилайлик, фотиҳа — муҳри Худодир!

Тунқотар фотиҳага қўл очди, маҳдум саросима ҳолатда уларни таъқиб этди. Фотиҳадан сўнг «совчилар» ҳеч нарсага қарамай қўзғалдилар. Ўн беш дақиқалиқ бу ҳодисадан маҳдумнинг мияси шишди, ҳатто айтишқа чоғлаб турган муҳим бир сўзини ҳам унутди. Уларни дарбозага кузатиб чиқар экан, мазкур йўқотиб қўйган муҳим сўзини хотирласам, деб кучанар эди. Беклар билан хайрлашар чоқдагина бирдан «ҳабба» деб юборди. Унинг совчиларга айтмакчи бўлган сўзи ҳақиқатан муҳим, яъни бу воқеа хабарини Анварга шу беклар воситаси билан етказиш эди. Улар бу илтимосни маъалмамнуният қабул қилдилар, мирзога ётиғи билан сўзлаб, маҳдумнинг маъзур қолганлиғини унга уқдирмоқчи бўлдилар.

¹ Мусалламман — хоннинг ихтиёрларидаги одамман.

Махдум «улуғ меҳмонлар»ни жўнатиб, меҳмонхонага қайтиб келди. Мияси ҳануз тузукрак муҳокамага қобил эмас, кутилмаган бу ҳодиса ўзи учун фойдалиқми, зарарлиқми — имтиёз¹ қилолмас эди. Анварни аяғанлиқми ёки ундан уялғанлиқми, баҳарҳол, кўнглида бир хил ғашлиқ, чигаллик бор эди. Муҳокама ҳар турлик: тўйни илгарироқ қилиб қўйсақ бўлар экан, деб ўйласа, иккинчи тарафдан, «хонға падари аруслик»² масаласи ораға кўндаланг тушиб, яна фикри чувалиб кетар эди. Бир тарафдан Анвар, иккинчи тарафдан хон... Шу йўсун, фикри бир йўлда тинолмай гангиган ҳолда меҳмонхонани ёпиб чиқди.

Махдумни мактабхона эшигида кўрган болалар чувирлашиб сабоқ такрорлашка тутиндилар. Лекин махдумга ҳозирги чувур-чувур ёқмади; унинг учун ҳозир тинчлик, кутилмаган ҳодисанинг ўнгтерсини ўйлаш керак туюлди. Махдум кириб ўз ўрнига ўлтургач, болаларни тўхташга буюрди. Болалар жим бўлгандан кейин «озод!» деб юборди. Болалар домлаға салом бериб, бир онда мактабхонани бўшатиб кетдилар. Махдум дарс ўрнидан кўзгалмай яна ўйлаб қолди.

Анвар тўғрисидаги кўнгил ғашлиги бир турлик бўлса ҳам, бошқа тарафдан анчагина яхши умидлар туғулиб қолдилар. Хонға қайин ота бўлиш эл қошида кичкина гап эмас эди. Қалин тўғрисида подшоҳкуявдан кўп маблағ кутилса бўлар эди. Агар Худо ўғул набира ато қилса, Худоёرنинг тахт вориси бўлиш эҳтимоли ҳам бор эди... Тўйнинг кейинга силтаниши эса, тақдир иши; Раънонинг тақдири хонға битилган, шунга биноан Анвар тўйни кейинга силташқа, биткан ишни йитиришқа³ мажбур эди... Яна

¹ Имтиёз қилмоқ — фарқламоқ.

² Падари арус — қайнона

³ Йитмоқ — йўқ қилмоқ, барбод бўлмоқ.

шу ҳолда ва шунча янги умидлар ичида кўнглидан ҳалиги ғашликни, ўзига номаълум илинжни ювиб юбора олмади. Яна бироз шу тўғрида қийналиб ўлтургач, Анварга қарши ўзида бир аччиғ сезди: «Тўйни кўкламга қўй, деб унга ким айтди? Бу ўзи ҳар ишда ҳам сушт қадам. Энди, хон сўратқандан кейин рад қилишга кимнинг ҳадди бор!» — деб кўнглидан кечирди. Шундан сўнг ул озгина тинчиди, яна бир мунча фикрланиб ўлтургандан кейин кўз ўнгига — қалин учун бериладирған бир саноч¹ олтин, эл қошидағи обрў, энг охирда Худоёрнинг тахт вориси бўлған хонзода келиб кечдилар. Ўзини эл сўраб турған ёш хон ёнида кўриб, илжайди...

Шу йўсун маҳдум ўзини босиб олди, кўкдан тушкандек бу совчиликни ўз истиқболининг хайрлик фоли, файзи илоҳий, деб қувонди, ҳануз кўнглини ғаш қилиб турған Анвар масаласини хотирига келтирмасликка, «хаёли фосид»²дан қочишқа қарор берди. Маҳдум шуни ўзига маъқул қилғандан кейин бошқа кишилар андишасини, айниқса уйдагилар раъйини ўйлаб турмади. Ўзича саодат бўлиб кўринган бу фожиъа хабари билан Нигор ойимни эсанкиратди, йиғлатди. Раъно эрса танчада ўқуб ўлтурган Хайём рубоиёти устига ҳушсиз бошини қўйди.

— Ўн йиллаб бизга кийдирган, едирган бечора Анварга оқибатимиз шу бўлдимиз! Шўрлик Раъно бир юз хотин ёнига юз биринчи кундаш бўлиб боради-ми? — деб йиғлади Нигор ойим.

Раънонинг ҳозирги аҳволини биз ёзиб ўлтурмаймиз. Аммо маҳдум уларнинг ҳар иккисини аҳмоққа чиқариб, ўзи «оқиллар» қаторига ўтди.

¹ Саноч — тери тўрва, идиш.

² Хаёли фосид — бузуқ хаёл.

46. ЙИГИТ!

Маълумки, кеча Султонали мирзо қул болаға Гулшанни чақиришни таъйинлаб, ўрдадан чиққан эди. Шу чиқишда ўрда атрофидан силжимай, кечгача Гулшанни кутди. Аср намозидан бироз кейинроқ ўрдадан уч-тўртта хотинлар чиқдилар, буларнинг орасида Гулшан ҳам бор эди. Султонали мирзо хотинлар билан сўрашиб (чунки ўрдаға алоқалиқ хотинларнинг ҳаммаси унга таниш), Гулшанни четка чақирди, унинг билан сўзлашиб иш қўлдан кетканлигини ва душманларнинг яна бир ифлос найрангларини онглади. Шундоғки, Гулшаннинг ёниға борғучи мулла Абдураҳмон, гўё ўзини Солиҳ маҳдум тарафидан юборилғучи қилиб кўрсаткан. Ҳатто мулла Абдураҳмон орқалиқ Солиҳ маҳдум, қизимни хонға махтасин, деб Гулшанга бир неча тилло ҳам бериб юборган эмиш...

— Мен қиз топишни икки-уч ойлардан бери ташлаб юборган эдим, — деди Гулшан, — кишининг ҳожати чиқсин, дедим. Кейинчалик ўзимга гап тегдирмаслик учун аввал бориб қизини кўрдим; қизни ёқтирғанимдан сўнг не андишалар ичида хонға келиб арз қилдим... Мен у қизнинг мирзо Анварга айтирилганлигини, ўртада адоват борлигини туш билайми, Султонали ака... Энди иш ўтди, мен хоннинг олдиға кириб кечаги сизга махтаган қизим фалон экан, деб айта олмайман. Мирзо Анвар уйланадирган бўлса, мен кўриб қўйган яхши қизлар бор, айбонам¹ учун мирзо Анварга мен бошқа бир қиз топиб берай.

Султоналининг тарбузи қўлтуғидан тушиб, Абдураҳмон ва шерикларидан ғижинган ҳолда, Гулшан

¹ Айбона — зарар учун тўланадиган жарима.

билан хайрлашди. Бутун кун зир югуриб юрганига эмас, ифлосларнинг ғализ муваффақиятига чидамас эди. Бу чучмал адоват билан ингичка табиъатлик Анварнинг не кайфиятка тушишини тасаввур қилолмас; ит феъл, қадр билмас хонга аччиғ қилиб мирзолиқни ташлаб кетмаса, деб қўрқар эди.

Гулшан айтканча, иш ўткан, гап мазмунича, албатта хон Солиҳ маҳдумга куяв бўлмай қўймас, ҳозир бунинг қаршисиға бирар тадбир топиш жуда қийин ва бу хабарни Анварга айтиш-айтмаслик масаласи ҳам яна оғир. Султонали мирзо бу гапдан Анварни хабардор қилиш ва қилмаслиқ тўғрисида қўб ўйлади. Қанча мулоҳазалардан кейин уни хабардор қилишни маъқул кўрди. Чунки юзда тўқсон тўққузга қарши бир эҳтимолгина бу фожиъанинг бўлмай қолишлиғи тарафида эди. Анварни хабардор қилса, эҳтимолки, унинг ўзи бирар чора топар ёки масала Султонали ўйлаганча унинг учун аҳамиятлик бўлиб чиқмас, башарти аҳамиятлик бўлганда ҳам фожиъани кутиб, ўзини босиб қарши олиш ногаҳонийсига қараганда хийла енгил кўчар эди.

Султонали эрталаб уйқудан туриб, намозни ўқуди, болалари ёнида чой ичмай, Солиҳ маҳдумнинг ҳавлисига қараб кетди.

Меҳмонхонада ўрдаға кетмакчи бўлиб турган Анвар Султоналини ранжиб қарши олди:

— Шундай ҳам иш бўладими, кеча нега мен келгунча кетиб қолдингиз?

— Бирав чақириб келди-да... Мен ўз ўрнимға Сафар акамни ташлаб кетдим-ку.

Анвар ўпкалик илжайиб, ундан чой ичкан-ичмаганлигини сўради. Султонали гўё ўзини шу яқиндағи қариндошлардан бириникида қолган ва шунда нонушта қилиб, йўл устидан Анварнинг олдиға кирган каби кўрсатди. Иккиси биргалашиб йўлга тушдилар. Кўчада йигирма қадам чамаси борган-

дан сўнг, Анвар кулимсиб Султонаlining кўзига қаради:

— Кеча иккинчи дафъа бизнинг ҳавлига кимни сўраб келдингиз?

Султонали манглайини қашиди:

— Мен чақириб келганда сиз уйдаяиндингиз?

— Мен уйда эдим, — деб кулди Анвар ва бироз жим борди. — Мен уйда бўлмасам ҳам, уйдагилар сизни таниганлар. Уйдан шу хабарни эшитиб, кечадан бери таажжубка тушдим... Хўш, сиз сўраган хотин ким? Ўзи нима гап?

— Арзимаган гап...

— Қани?

Султонали масаланинг қулай кўчишидан енгил тортиб, бироз сўзсиз борди.

— Кулги гап... Сизга бироз тегишлиги бўлса ҳам арзимайдир... Арзимаса ҳам?

— Гапуринг... Сизнинг келиб юрганнингизни эшитканимдан бери анча ташвиш чекдим.

— Сизга бир сўзни айтиб ҳам бўлмайди, — деб кулди Султонали, — игнани туядек, хасни харидек кўрасиз.

— Менми? Хайр, дунёни сел ювса ҳам тўпуримга чиқмасин, сўзлангиз.

Султонали ҳикояни Сафар бўзчидан бошлади. Лекин жиддий эмас, ярим жиддий қилиб мулла Абдурахмон ва муфти бечораларнинг ақлига гўё шундан бошқа пастлик ва масхарароқ фикр келмаган, шу қадар аҳамиятсиз, тубанлиқ билан гўё ўч олмоқчи бўлганлар руҳида сўзлаб борди. Анварнинг бир неча кундан бери ўзи тушунмай чеккан ташвиши, кўнгил ғашлиғи ҳақиқатка айланиб борса ҳам, Сафар бўзчининг болани алдаб йўлга солишидан, сир олишидан ва Абдурахмонларни камситиб, масхаралаб қилинган ташбихлардан кўб ўрунда кулиб, Султонали мирзога енгиллик берди. Сўз Гулшан билан учрашиш ва

ундан олинган жавобка етканда, Анварнинг туси ўзгариб, кипрак остлари учиб кетди. Аммо кутилмаган равишда яна совуққонлик сақлади.

— Зарари йўқ, — деди Анвар бир хил вазиятда қўл силтаб. — Мен улардан бу хилда ифлослик вужудга келишини тасаввур қилмаган бўлсам ҳам, лекин ҳарҳолда адоват куткан эдим... Зарари йўқ, Султонали ака.

Султонали Анварнинг товуш оҳангидаги ўзгариш-ка эътибор этмаган бўлса керак, ҳануз бояғи ярим жиддий руҳидан силжимади.

— Саллалик эшакларнинг диринглаши оғилхона-гача... Улар мирзо Анвар ўйланмакчи бўлган қизни хонга тўғрилаб, шунинг билан гўё ўч олмоқчилар. Мирзо Анвар хотинсиз қолсин, демакчи-да, бу аҳмоқлар. Ҳолбуки, бутун мамлакат қизлари мирзо Анвар учун соч тарайди. Агар сиз хоҳласангиз қозикалон ёки домла шофовул ва шулар сингари калон-поларга куяв бўлолмайсизми? Кесак отиб арслонни енгмакчи бўлган галварсларнинг ишига кулгим қис-тайдир...

— Зарари йўқ...

— Раҳмат, Анвар. Мен сизнинг баъзи тўғриларда юрагингиз кенглигидан аччиғланар эдим... Дарҳақиқат, ўйлаб қарасам, юрак кенглиги ўзи бир фазилат эмиш... Бундан бошқа маъно онгламангиз, Анвар. Муфти кабиларнинг паст, бачкана адоватининг киши қитиғига тегиши бўлмаса, сиз ва дўстларингизча ҳам қиз оти деган топилмайдирган матоъ эмас.

— Албатта.

Анвар ўзини фавқулодда текис ушлаб борар, ҳозир унда бояғи ўзгаришларнинг ҳеч бириси ҳам кўринмас эди. Султонали мирзо бу бемаза гапни Анварнинг кўнглидан чиқаришқа тиришиб ҳалигидек юпатишларни оғзидан қўймас, эшиткучи эса қисқағина жумла билан унинг фикрига қўшулар ёки

илжайиб, тасдиқ ишорасини берар эди. Иккиси бирга девонга кирдилар. Ишка илгарироқ келган мирзолар ёзув билан машғул эдилар. Анвар мирзолар билан саломлашиб сўрашди, ҳатто ҳеч гап бўлмаган каби Шаҳодат муфтилардан ҳам аҳвол ва соғлиқ сўради. Муфтиларни кўриши ҳамона нафрати жунбушка кирган Султоналининг бу ҳолдан таажжуби ортиб Анварга қаради ва кўнглидан «йигит» деган сўзни кечирди. Султонали айтканча, шубҳасиз, бу йигитнинг кўнгли ёлғиз муҳаббаткагина эмас, муҳаббатдан ғайри фазилатларга ҳам қобил эди.

Султонали мирзо ҳам нариги хонадан Анварнинг ҳузурига ўткан Шаҳодат муфтилар қаторида ўлтуриб ишлар эди. Анвар бу кунги нома ва аризаларни йиғиштириб удайчига топширди, девоннинг ўзига тегишлик бўлганларини мирзолар орасида тақсим қилди. Ҳар ким ўз вазифасига берилиб, орага жимжитлик кирди. Фақат бу тинчликни савоғич қаламларининг қороз устида қириллаши ва гоҳо букланган қорозларнинг шалдираши бузар эди. Шу ҳол бир соат чамаси давом эткандан сўнг, онда-сонда сўз ҳам қўзғалди. Анвар ҳузуридагилардан Шаҳодат муфти қороз-қаламни ёнига қўйиб сандалда исинди.

— Мулла Наврўз кўб паст одам-да, — деди муфти, — унинг иши кечадан бери менга ажаб таъсир қилади-да...

— Паст, паст, — деди Калоншоҳ.

Султонали Анварга қараб қўйди. Анварнинг эса кўзи ёзувда эди.

— Шунча кишининг илтижосини ерда қолдириши ўзи ярамаслиқ... Қазоси етиб ўлган экан, келиннинг молига нима дахлинг бор? Бу одамият эмас-да.

— Паст кишида одамият нима қилсин.

Султонали кулимсираб, бир-икки қайта муфтиларга қараб олди.

— Уйингга икки тарафдан шунча одам йиғилди, сўзга кирмай, уларни овора қилдинг, лоақал бир лаган ош билан уларни жўнатсанг ўлиб қолармидинг... э, ҳайф сендек мумсукка!¹

— Мен ҳам мулла Наврўзни бунчалик билмас эдим, — деди Калоншоҳ, — одамиятни еб қўйган киши экан.

Султоналининг ранги ўчиб, қовоқ остлари пирр-пирр уча бошлаган эди.

— Қизиқ баҳсни қиласиз, — тақсирлар, — деди бирдан Султонали, — шу замонда одамият қолдими? Агар озгина андиша қилиб кўрсак, сиз ҳам, биз ҳам одамиятни пок-покиза еб қўйган чиқамиз. Бу замонда ўзгани қўя туриб ҳатто ўзларингиздан ҳам одамият кутмасангиз бўлади, тақсирлар!

Юраги тор — асабий Султоналининг бу сўзи «шинрин суҳбат» устидаги муфтиларни ҳайрон қилиб қўйди. Анвар Султоналига қараб унинг кўзини учраталмади. Чунки ул ҳалиги сўзларни айтиб, қўлидаги таҳрирга берилган эди.

— Сиз ажаб одамсиз-да, Султонали, — деди муфти. — Биз нима деяпмиз-ку, сиз нимадан ўтлайсиз.

— Сизлар одамиятдан баҳс қилаётибсизларми, ахир? Мен ҳам бу вақтда одамият йўқлигидан зорландим-да...

— Сизнинг сўзингиз ажаб, Султонали. Сиз бизнинг одамиятимиз йўқлигини бир жойда кўрганмисиз ёки димоғингизга футур етиб қолганми?

Анвар Султоналининг кўзини учратишга урунди, аммо Султонали муфтиларга юз ўгуриб ўлтурди.

— Сизларнинг одамиятингиз йўқлигини ҳеч бир жойда кўрганим ва эшитганим йўқ албатта, — деб заҳарханда қилди Султонали. — Аммо ҳозир ўз наф-

¹ Мумсук — ўтакетган хасис, бахил, зиқна.

симдан бир ҳисоб олиб кўрсам, ҳатто шу ҳафтанинг ичидаёқ неча жиноятка иртикоб¹ қилганман. Шунинг учун ҳам бояғи сўзни айтдим-да. Йўқса, меним ким билан қанчалиқ ишим бўлсин, тақсирлар...

Муфтиларнинг ранги бўзариб, иттифоқлашқан-дек Анварга қараб қўйдилар ва Султоналидан зорлангандек бош чайқадилар.

— Султонали ака, — деди Анвар зорланган оҳангда, — тақсирларим айтканча, димоғингизга бироз футур етканга ўхшайдир: шундай гаплар нима ҳожат, нима алоқаси бор? Тинчкина ишингизга қарасангиз-чи, Худо хайр берсин.

Сўнгра Анвар муфтилар томонга кулимсиб, Султоналининг гапига аҳамият бермасликка ишорат қилди. Шаҳодат муфти бир нарсаларни айтиб ишига қаради. Султонали ҳам кулиб, гўё Анварга итоат қилгандек, сўзсизгина, қаламини қўлига ушлади. Ҳар ким ўз ишига қараб, орада яна бояғича тинчлик бошланди.

Кечка томон мирзолар тарқалишиб, орада Султонали ва муфтилар ҳам бирин-сирин чиқиб кетдилар. Энг сўнгга қолиб қўзғалган Анвар девонхона даҳлизидида тунқотарга учрашди. Тунқотар Анвар билан ҳазиллашкандек, унинг қўлидан ушлаб ичкарига — девонга бошлади. Ичкарига кирдилар.

— Хизмат, тақсир?

— Хизмат шуки, — деб кулди тунқотар, — сизнинг устингиздан бир ўктамлик қилинди?

— Яхши... Эшитсам бўладими?

— Жаноб бу кун бизни устозингиз Солиҳ маҳдумникига қулчиликқа юборган эдилар. Бориб эшитсамиз, фотиҳа сизга бўлган экан... Биз қиблагоҳ учун кечарсиз, деб ўйладиқ...

¹ Иртикоб — машғул бўлиш, қўл уриш.

Анвар бу заҳарлик сўз билан илон каби тўлғаниб олса ҳам, бутун кучини сарф қилиб, сир бермасликка тиришди.

— Атиги шу гапми?

— Шу гап, мирзо Анвар.

— Арзимаган гап... Буни мендан сўрамасангиз ҳам бўлар эди.

— Раҳмат, мирзо, мен сизнинг бу садоқатингизни жанобга сўзлайман.

— Йўқ, йўқ, — деди Анвар бош чайқаб, — зинҳор гапирманг, зинҳор.

— Нега ахир, нега? Жаноб ҳам ўзларининг содиқ қўлларини таниб қўйсинлар-да.

Анвар мажҳул оҳангда кулди: «Айтманг, мен хоҳламайман» — деди яна. Иккиси биргалашиб девондан чиқдилар.

Ҳаво текис қорамтил булут билан ўралган, Қўқоннинг машҳур шамоли қанот ёйган эди. Қорамтил булутлардан қуйироқда олақарғалар қанот қимирлатмай саёҳат қилар ва онда-сонда ёмғур қатралари томчилар эди. Шу вақтда кўпрук ёнига келиб тўхтаган Анвар қаёққа бориб ётсам, деб тараддудланди...

47. ОЧИҚ ХАТ

Шом намозини ўқуб қайтқан маҳдум меҳмонхонанинг эшигини очиқ кўрди. Унинг келганлигини фаҳмлаб, тўғри ичкарига ўтди. Бироздан кейин товоқда ош кўтариб Нигор ойим чиқди. Йиғидан кипраклари терилиб, чуқур андиша ичида бошини қуйи солган эди. Нигор ойим кирганда Анвар чароғпояга шамъ ёқар эди. Нигор ойим дастурхон ёзиб, товоқни Анварнинг олдига қўяр экан, бирдан пиқ-пиқ йиғлаб юборди. Анвар ҳайрон бўлиб қолмади, йиғи сабабига тушунди.

— Нега йиғлайсиз? Тақдирни ўзгартириб бўладими? Хафа бўлиш яхши эмас, сиз шундай бўлсин деганмидингиз...

Нигор ойим жавоб қайтармади, йиғлаган кўйи меҳмонхонадан чиқишга ошиқди. Анвар ошдан бирикки луқма олиб, қўлини артди, сандал кўрпасини бағрига тортиб, кучли ва узун тин олди.

Чароғпоядаги шамъ бедиллар юрагидек титраб, меҳмонхонани аранг-аранг ёритар, шамънинг титроғи билан кўзини бир нуқтага тиккан Анварнинг ҳозирги хаёлчан юзи ҳам қалтирагандек кўринар эди. Меҳмонхона тип-тинч, фақат бу тинчликни ташқарида ёққан ёмғурнинг кучсиз шитирлаши, ўқтин-ўқтин қўзғалиб қўйган шамолнинг даричага келиб уруниши ва аллақайси том бошидаги бир мушукнинг мавлаган товши бузар эди. Дарича тирқишидан келиб кирган кейинги шамол чароғпоядаги титроқ шамъни ўчураёзиб, меҳмонхона қоронғиланди ва шу чоғда ичкаридан чиқиб келган оёқ товши билан Анвар хаёлдан кўз очиб, танча устидаги товоққа қўл узатди ва товоқни ушлаганча бироз қулоқ солиб турди. Оёқ товшининг меҳмонхонадан узоқлашқанини, маҳдумнинг хуфтан учун масжидга ўтканини фаҳмлади ва товоқни ўлтурган жойидан орқасидаги тоқчага олиб қўйди. Орадан бир пиёла чой ичиш фурсати кечкандан кейин яна оёқ товши эшитилди. Буниси адим сайин меҳмонхонага яқинлашиб келар эди. Меҳмонхона даҳлизида қўлида чойдиш кўтарган Раъно кўринди... Икки кўзи қип-қизариб, қовоқлари олудек кўпчиган, юзида ҳам зўриқиш аломати бор эди. Ерга қараган ҳолда оқ чойдишни Анварнинг ёнига келтириб қўйди, тоқчадаги пиёлани олиб чойдишдаги чой билан чайқади, пиёлани сочиқлағач, яна чайиб иккисини Анварнинг ёнига сурди ва бирдан ўкраб юзини танча устига қўйди...

— Раъно, Раъно — деди шошиб Анвар. — Болами-сан, ҳали ҳеч гап бўлгани йўқ-ку.

Раъно бошини кўтармай, пиқ-пиқ йиғлар эди. Анвар уни юпатиб, ялинган ҳолда йиғидан тўхтатишқа уринар эди.

— Бекорга йиғлайсан, Раъно. Йиғидан бир фойда чиққанини эшитканмисан ёки мени ҳам йиғлатмоқчимисан?.. Агар ўйлаб кўрсанг, йиғлаш сенинг ҳаққинг эмас, меним ҳаққим, ҳолбуки мен йиғламайман. Нега? Негаки, йиғи энг сўнгги иш... Мен йиғлаган кишини ёқтирмайман. Тур, жоним, тур.

Анвар Раънонинг сочини силади, икки қўли билан бошини кўтариб, юзидан ўпти.

— Мендан кўнгли қолсин десанг, йиғла. Юзингни ёш билан ювибсан, Раъно, ўнган, мен юзингни артиб қўяй. Ўзингга кел, ақлингни йиғ, оғир қиз бўлиб, сўзимга қулоқ сол.

Раъно юзини четка ўгуриб, бошидаги рўймоли билан юзини артди, узун энтиқди.

— Йиғлаб бир натижага етиб бўладими? Ҳеч. Кўзинг яна ёшланди, сен йиғлай бер, мен сўзламайман, Раъно.

Раъно яна четка қараб кўзини қурутди. Анвар пиёлага чой қуйиб, Раънога узатти:

— Ма, Раъно, ич.

Раъно ичмайман дегандек, бош чайқади. Анвар қистаб чойни олди.

— Ҳаммасини ичмасанг ҳам бир-икки ҳўпла.

Раъно Анвар айтканча, икки-уч ҳўплаб, пиёлани олдиға қўйди. Анвар ўрнидан туриб даҳлизга чиқди, қўлида обдаста, дастшў кўтариб Раънонинг ёниға келди.

— Юв юзингни, Раъно.

Анвар сув қуйиб турди, Раъно юзини ювди. Анвар қозикдан сочиқ келтириб берди. Раъно артинди.

— Ана тамом... Энди одамшаванда сўзлашайлик, йиғи нима ҳожат.

Раъно қайғуларини озайтирғандек энтиқди, ўзига ярим жиддий тикилиб турган йигитка жавобан илжайди.

— Яна бир кул, Раъно.

Раъно бирдан тундликқа оғишди.

— Кулги соати эмас...

— Кулги соати бўлмаса, йиғи фурсати ҳам эмас, — деди Анвар ўлтуриб. — Сенинг мурассаъ¹ халтачага ўхшаш кичкинагина юрагинг бор, ичини қийматли тошлар билан тўлдиргансан. Бу кун қазо фарроши² шу мурассаъ халтачадаги қийматли тошлар орасига қўпол бир нарсa келтириб ташлади... Табиъий, сенинг кичкина юрагинг бу қўполлиқни кўтара олмади, қийматли тошлар сиқилдилар, сен йиғладинг, сенинг каби мен ҳам шу қўполлиқни қабул қилишда қаттиғ энтиқдим, бироқ йиғламадим. Нега? Негаки, бу қўполлиқ меним юрагимдаги жавоҳирни сиқиб чиқара олмас, фақат унга тангликкина берар эди, сенга ҳам шундай эмасми, Раъно? Хўш, энди бизнинг фожиъамиз сабабига келайлик. Бу ҳодиса тўғридан тўғри хоннинг ўзидан келган гап эмас. Хон — ҳазми ҳар бир ифлослиқни ҳам кўтарадирган катта бир ҳайвон. Унинг теварагида майда ҳашаротлар кўб, булар ҳам ўзларига яраша ҳайвонлиқ истайдилар. Бироқ қўл қисқа, шунинг билан бирга ётиб қолишқа кўнгли тинчимайдир. Шундан кейин хон — катта ҳайвонни қитиқлаб ишка соладилар... Балки ёдингадир, мулла Абдурахмон исмлиқ бири сенинг харидоринг эди, шоир айтканча:

¹ Мурассаъ — қимматбаҳо тошлар билан безалган.

² Қазо фарроши — Аллоҳнинг иродаси, тақдир.

*Мендин ўтиб гулга бўйи етмади,
Умид узиб ўз йўлига кетмади.*

Хабаринг бор, мен отангинг тазйиқи остида уни ўрда хизматига олдим, ул ўрдадаги бир неча ифлослар билан биргалашиб, меним қаршимга ишлади... Мен... уни ўрдадан жўнатдим, натижада ҳозирги ифлосликка енг шимардилар. Бироқ, улар бизни бир-биримиздан ажрата оладиларми? Йўқ. Мажозий ажралиш — ажралиш эмасдир, чунки биз бир-биримизга мажозий боғланмаганмиз, ҳақиқий боғланишни эса қатъ этиш¹ ифлослар уҳдасидан келмас. Бас, шу ҳолда биз икав нега хафа бўлайлиқ, Раъно? Ишқ давоси авом ўйлағанча васл эмас — ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтини сўндирғучи, ҳажр эса камолатка эришдирғучидир... Сен шу иккидан қайси бирисини танлайсан, Раъно?

Раъно кўзини тиззасига тикиб, қўли билан шолча ипини чирмаб ўлтурар эди. Ҳалиги савол Анвар тарафидан яна такрорланди.

— Мен кейингисини... Бироқ, хоннинг ифлос тўшагида ётмайман.

Анвар бир неча вақт сукутда ўлтурди. Раънонинг жавоби унга оғир та'сир қилган эди...

— Буни мен ҳам хоҳламас эдим... Бироқ, ифлослар меним чора йўлларимнинг ҳаммасини кесдилар, Раъно. Яна ўйлашмоқ учун фурсат бор, айниқса, сен бирар тадбирни мувофиқ кўрсанг мен бош эгаман... Сени йиғлатиб ҳайвон чангалига бермасман... Шундай, сен йиғлама, ақлли қизларча ҳаракат қил, мен...

Анвар сўзини тугата олмади, меҳмонхона эшигида маҳдум кўринди:

— Ичкарига кир, Раъно, бевақт бу ерда нима қилиб ўлтурибсан?

¹ Қатъ этмоқ — узмоқ.

Анварнинг вужуди физз этиб кетди: қаршисида бояғича ўлтурган Раънога «тур, жўна» деган каби ишорат қилди, лекин Раъно қимирламади. Маҳдум бошқа сўз айтмай, даҳлиздан орқасига қайтди.

Анвар жуда ҳам оғир тортқан эди. Ҳақиқатан ҳам маҳдумнинг бу ҳаракати ақлсизча, аҳмоқларча эди. Анварга оғир келишини ўйламай бу «буйруқ» билан Раънонинг кундалик одатини манъ қилар, ҳар қачон ўз вақтида ўлтурган Раъно гўё бу кун «бевақт» ўлтурар эди. Бундан бошқа, унинг Анварга учрашмай намоёишкор чиқиб кетиши, қандайдир яна бир маънони онглатқандек ҳам бўлар эди.

Раънонинг юзидаги қайғи белгилари йўқолиб, унинг ўрнини ғазаб, нафрат аломатлари олди.

— Андишасиз!

— Зарари йўқ, аччиғланма, — деди Анвар. — Энди бошқа сўзимиз ҳам йўққа ўхшайдир...

Раъно яна биров қўзғалмай ўлтуриб қолди, сўнгра кўзига жиқ ёш олиб, меҳмонхонадан чиқди.

Эрта билан Нигор ойим чой олиб чиққанда, меҳмонхонада Анвар йўқ, сандал устида очиқ бир хат ётар эди: «Меҳрибон хола.

Ёшлиқдан сизнинг тарбиянгизда ўсдим, сизга ва тақсиримга кўб заҳматлар бердим. Бу заҳмат бадалига тегишлик ҳақ қайтаролмаган, хизмат қилолмаган ҳолда маълум сабаблар тазйиқи остида сизнинг шафқатли тарбиянгиздан кетишка мажбур бўлдим. Сўнгра уйдаги менга алоқадор барча нарсалар, шу жумладан, ўзингиздаги амонат олтинлар ҳам оилангизга мендан ҳадядир. Мен олтинларни қизингизнинг тўйига атаб йиғқан эдим, мундан сўнгра ҳам шу оқчани Раънонинг тўйига сарф қилсангиз, деб сўрайман. Мени йўқлаб келгучиларга ўрда дарагини айтилса эди. Шафқат ва марҳаматингиз билан гуноҳимни кечирарсиз умидига:

Анвар».

48. ТҮЙ АРАФАСИДА

Хоннинг совчилари иккинчи мартаба келиб тўй вақтини тайинладилар: келаси жумъа маҳдумнинг уйида тўй ижро қилиниб, маросимдан сўнг Раъно ўрдага юбориладирган бўлди. Тўй вақти белгилангандан бир кун кейин тўй жамарғаси ҳам келди. Хоннинг ҳадяси уч юз тилло пул, шу қадар қийматка арзийдирган шоҳона сарполар, маҳдумга алоҳида илтифот қилинган «раисулмакотиблик»¹ унвонларидан иборат эди.

Шунчалик илтифотлар ичида гангиб қолган маҳдум уч кундан бери дараксиз кеткан Анвар тўғрисида ўйлай олмади, фақат бундан «ҳамоқат», «андишасизлик» деган натижа чиқариб тинчиди. Нигор ойим эрса ўзини бирмунча босиб олди, гоҳо Анварга юраги ачиб қўйса ҳам, уни ошиғич келган тўй ҳозирлиги масаласи ихтиёрсиз равишда бу тўғрини ўйлай олмаслиққа мажбур этди.

Раъно!.. Маълумки, бу кунларда Раънога тикилган фалокат беҳад улуғдир: фалокатлик, ҳалокатлик кунлар яқинлашади. Бунинг устига уч кундан бери Анвар дараксиз. Анвар «висол — муҳаббатни ўлдургучи, ҳажр эса — камолатка эришдиргучидир», деб Раънони ҳамишаликка ташлаб кетдими ёки маҳдумнинг бемаза муомаласидан кўнгли олиниб, араз қилдими? Ҳолбуки ҳозирги кунлар араз, аччиғ ва фалонларни кўтарадирган вақтлар эмас, ҳеч бўлмаганда бечора қизга гап билан, сўз билан маънавий ёрдам бериб туриш соатларидир. Бечора Раъно ҳамиша яхшилиқ, ақллиқ кўриб келган бир кишидан ҳам охирда дағаллиқ кўрар, вафосизлиқ бўйини олар эди. Шу дудам фалокат бир неча кун

¹ Раисулмакотиблик — мактаблар раиси.

ичида Раъно гулини сўлитаёзди, ҳатто жоду кўзлар ёш тўкишдан ҳам тўхтадилар.

Раъно сандалда ўлтуриб жумъа куни — мудҳиш жумъа куни тўғрисида ўйлар эди. Бу кун сешанба, жумъагача яна икки кун бор. Фақат икки кунгина... Раъно бундан ортиқни кўз ўнгига келтира олмас, гўё ўзини жар ёқасида кўрган кишидек панжшанба кечдан беихтиёр, гўё савқи табиъий¹ остида орқасига тисарилар эди. Шундан кейин Анвар тўғрисида хаёл суриб, унга — Анварга қарши ўзида кучлик бир кек сезар, шундай оғир соатларда ташлаб кеткан «йигит» яна бир кўринса, қандай киноялар билан истиқбол қилишини — кутиб олишни ўйлар эди: «Ҳамма даъволарингиз пуч! Сиз, мирзобошлиқдан маҳрум бўламан, деб кўркдингиз, бизнинг уйда ўн йил турсангиз ҳам, отамнинг феълини билмаганмингиз? Ҳолонки, мен сизни хондан ҳам юқори ўрунга қўйган эдим. Энди фурсат қўлдан кетkach, нима учун келдингиз?...» Лекин ул кейинги итоби маъносидан ўзига ҳисоб бермас, агар бунга қарши Анвар: «Қандай иш ва фурсат ўткандан кейин келдим?» — деб сўраса, эҳтимолки, Раъно сукут қилар, чунки ҳозиргача унинг фикрига вақти ўтадирган бирар чора келмаганидек ва бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган, фақат бу фожия қаршисида такагоҳ², деб Анварни истаган, Анвар эса кўздан йўқолиб, Раънонинг мажруҳ юрагида яна янги бир жароҳат очқан эди.

Нигор ойим ошиғич ҳозирликлар орқасидан чопиб юрар, бешиқда ётиб зериккан Масъуд қичқириб йиғлар эди. Бояғи хаёллар ичида ўлтурган Раъно узоқ энтиқди ва асабий ҳаракат билан ўрнидан туриб, бешик ёнига келди. Тебраткан билан бола

¹ Савқи табиъий — табиий ҳаракат.

² Такагоҳ — суянчиқ.

тийила бермагач, уни йиғлаган кўйи ташлаб, ҳавлига тушти ва нариги айвонда юмиш қилиб ўлтурғучи онасиға «эмизинг!» деб асабий ҳайқирди, ўзи йўлак томонға қараб ўтди.

Боқчада Маҳмуд ва Мансурлар қўшни болалари билан ўқ отиб ўйнар эдилар. Атроф олашовур қор билан ёпилған, сўри остидаги суфанинг четлари ёғин билан нураб, устидан бир неча жойи узун-узун ёрилған эди.

Суфа ёнида тўхтаған Раъно болалар ичидаги Маҳмудни чақириб, сўради:

- Маҳмуд, даданг қаерда?
- Дадам... бозорда.
- Ташқарида ким бор?
- Ичким.

Раъно бошқа сўз айтмай ўрта эшикка келди. Маҳмуд айтканча, ташқарида ҳеч ким йўқ, тўй муносабати билан мактаб шогирдлари бир неча кунга озод қўйилған эдилар. Нима мақсад биландир ташқариға чиққан Раъно меҳмонхона эшигини қулфланған кўриб, машқхонаға қараб келди. Эшик занжирини тушуриб ичкари кирди. Саҳнидаги бўрё ва бордонлари чувалиб, титилиб ётқан машқхонанинг ҳар бир тоқчасиға кўз ташлаб, бирар нарса излагандек юринди. Тўрдаги тоқчадан устига кўк сир берилған бир давотни олиб қаради. Давотнинг ичидаги лосларини қора-сарик тусда қуриб қолған кўргач, оёқ остиға ташлаб машқхонадан чиқди.

— Маҳмуд!

Камончасиға ўқ қадаб ётқан Маҳмуд ўрта эшикдан турған опасиға қаради.

— Ҳмм?

— Бери кел.

Маҳмуд тилар-тиламас опаси — Раънонинг ёниға келди.

— Ҳмм?

Раъно Маҳмудға ўз орқасидан келишка ишорат қилиб, яна машқхонаға қараб кетди. Маҳмуд қўлидаги камончасини турли тарафка ўқтала-ўқтала Раъно билан машқхонаға кирди. Улар иккиси бир неча вақт машқхонада қайси тўғридадир сўзлашиб қолдилар.

Уйда хат ёзиб ўлтурган Раъно онасининг ким биландир ҳавли юзида кўришиб, сўзлашқанини эшитди ва бироздан сўнг юмалоққина, тўла-тўкис бир бўғоз хотинни айвон муюшида кўриб, ёзувини тўхта-тишқа мажбур бўлди. Чунки хотин Раънони кўриб қолган, шунинг учун бўғоз хотин билан чиқиб кўришиш Раънога лозим бўлган эди. Раъно чиқиб кўришди. Нигор ойим танимаган меҳмонни сандалга таклиф қилди.

— Бу ёққа, айланай, бу ёққа.

Хотин қистатмай сандалга чиқиб ўлтурди, кўзи Раънода экан, фотиҳа ўқуб рўмол-лачагини тузатди:

— Танимаган хотин нима қилиб юрийди, деб ўйларсизлар, айланай, — деди хотин ва чўнтагидан бир қоғоз чиқарди. — Мирзо бир-икки кундан бери бизникидалар... Танисаларингиз керак, ўргулай, мен мирзо Султоналининг кўчлари¹ бўламан... Китобсиз зерикдим, уйда бир китобим бор эди, деб боя — эрта билан шу қоғозни берибтилар, айланай...

Хотиндан бу сўзни эшитиб Нигор ойим ачиниш ва уялиш вазиятига кирди. Танчадан нарироқда тик турган Раъно Нигор ойимдан қизгангандек, келиб хотиннинг қўлидаги букланган қоғозни олди.

— Мирзодан уятлиғмиз... Айниқса уч кундан бери қаёқларда қолди, деб ич-етимни едим, — деди Нигор ойим. — Тақдирға ҳеч нарса деб бўлмас экан... Биз мирзо билан уланишармиз деб ўйлаган эдик.

¹ Кўчлари — хотинлари.

— Тақдири азал, айланай, — деди хотин. — Мирзо ҳам юртда иккита ақил бўлса, биттаси. Сизлардан ҳануз миннатдор эканлар; шундай, шундай иш бўғандан кейин келишқа андиша қилиб қоғанлар-да, айланай.

Улар шу сўзда экан, Раъно уйга кирди:

«Холамға, сўнгра Раънога. Беҳад салом ва дуо. Мендан ранжимангиз, на учунким шундан бошқа чорам йўқдир. Хат олиб борғучидан Шайхи Саъдий куллиётини¹ бериб юборсангиз, бўш соатларимдан фойдаланар эдим. Раънога маълум бўлсинким, бундан сўнг сенга меним машқларим (шеър дафтарим) керак бўлмас ва ўзинг билан олиб юришинг ҳам эҳтиётдан эмас. Агар хафа бўлмасанг, шуни ҳам бериб юбор. Соғлиқ аҳволотингиздан ёзингиз.

Agdoui Анвар».

Хат шу қисқа жумлалардан иборат, яна шундай ҳам бўлса Раъно учун қийматли эди.

Ҳали ёзиб бошлаған қоғозни нима учундир йиртиб ташлади, айвондагиларнинг ўзаро сўзлашиб турганларидан фойдаланиб, жавоб ёзишқа шошилди.

49. РАМЗ

Анвардан биров илгарироқ қайтқан Султонали офилхона айвонида сигир соғиб ётқан хотини устида тўхтади.

— Бордингми, Рузвон?

— Бордим, — деди Рузвон ва эмчақдан «пов-пов» сут соғишда давом этди. — Бордим, олиб келдим.

— Меҳмонхонаға олов қилғандирсан?

Рузвон боши билан «қилдим», ишорасини берди.

¹ Куллиёт — шоирнинг асарлар тўплами.

Султонали мирзо уйга ўтди, салла-чопонини ешиб, яна хотинининг ёнига келди.

— Бузоқни ешиб юборинг-чи, айланай. — Султонали мирзо устунга боғланган бузоқни ешиб юборди. Бузоқ онасининг эмчагига ёпишди. Рузвон хурмадаги сутни кўтариб хужрага ўтди, Султонали ҳам хотини орқасидан кирди.

— Хўш, нима гап бўлди, Рузвон?

Рузвон хурмадаги сутни товоқларга бўлар эди.

— Бордим, хатни бердим, чой қайнатдилар, талай гапуришиб ўлтургандан кейин, китобни олиб қайтдим.

— Кимлар бор экан?

— Отин хола, қизи.

— Қизи қалай?

Рузвон афсус қилгандек, бошини икки елкасига ирғатди ва тилини тағлайига тегизиб «чалоқ» этдириб қўйди.

— Мен, мирзобоши жуда хафа кўринади, деганингиздан ҳам шуни ўйлаган эдим. Баайни сурат: киши ҳам бундай бежирим бўлар экан.

— Ҳа, ҳа!

— Чамаси улар ошиқ-маъшук, балохўр хон лоақал шунга чўвагини тикмаса нима қилар эди. Бечора қиз, шундай хафа, шундай хафа. Дор-дунёси¹ қопқоронғи.

— Ҳа, ҳа... Отин холаси-чи?

— У бечора ҳам ҳайрон, «болаларимнинг сўйинчи ичига тушти», — дейди.

Султонали афсуслангандек бош чайқаб қўйди.

— Китобни қаерга қўйибсан?

— Меҳмонхонада... Ҳа, айтканча, ичида кичкина хат ҳам бор.

¹ Дор-дунё — кўнгил, ич.

Султонали мирзо кечлик ош тўғрисида баъзи гапларни айтиб, ташқариға чиқди. Меҳмонхона очик эди. Тирсаги билан танчага така қилган Анвар Саъдий куллийетини варақлар эди. Султонали кириши билан Анвар китобни ёниға олиб қўйди ва кучлангандек илжайди.

— Раҳмат, олиб келган эканлар.

— Китобнинг ичида хат бор эмиш, балки кўрган-дирсиз?

Анвар хатни кўрмаган эди, китобни қайтадан очиб, муқовадан тўрт букланган бир қоғозни олди. Хат масаласи билан Анварнинг бироз шошиб қолганини сезган бўлса керак, уйда бир иши борлигини сўзлаб, Султонали меҳмонхонадан чиқди. Анвар хатни очди.

«Хурматлик Анвар ака, ассалому алайкум. Ҳаммамиз соғ ва саломатмиз. Келин ойим орқалиқ бериб юборган хатингизни олдиқ, соғлиғингизни, тинчлиғингизни ўқуб ва эшитиб жуда хурсанд бўлдиқ: илоҳи, саломат бўлсинлар. Соний, биздан аҳвол сўрасангиз алҳамдулиллоҳ тинчмиз, хотиржамъ бўлурсиз. Сўратиб юборган китобингизни бериб юбордим. Аямдан сизга салом, боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни мухтасар¹ қилдим, Раъно».

Анвар ёзувни қўлида ушлаган ҳолда қараб қолди. Бироз ўйланиб турғандан кейин, хатни яна ўқуб ҳар бир жумла устида тўхталиб ўтди. «Соғлиғингизни, тинчлиғингизни эшитиб жуда хурсанд бўлдиқ» жумласи билан «сиз тинчиб кетдингиз» демакчи эди. Чунки, шу жумладан кейинги — «илоҳи, саломат

¹ Мухтасар — қисқа.

бўлсинлар» кинояси буни таъкид қилар, «соний, биздан аҳвол сўрасангиз, алҳамдулиллоҳ тинчмиз, хотиржамъ, бўлурсиз», яна киноя, аммо энг кейинги — «боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни мухтасар қилдим» жумласи бироз ўрунсиз каби эди. Анвар бу жумлани «мундан сўнг ёнингизда Раъно йўқ, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқуб кечирингиз» маъносида тушунди.

Анвар қоғозни буклаб китобнинг муқовасига солди ва хатнинг оғир маъноси таъсирида энтикиб сукутка борди. Унинг бу кунларда кечириб турган ҳоли жуда оғир, бу оғирлиқ устига Раънонинг мазлумона ёрдам сўраб киноялар ёзиши яна аламлиқ эди. Чора нима? Бу фожиъани дафъ қилиш учун бирар йўл, бирар хил тадбир? Фақат бир йўл, энг сўнгги чора: Худоёр олдида сирни очиш, Раънога ва Раънонинг эса ўзига қарши муҳаббатларини фош қилиб, хоннинг оёғига бош уриш — ялиниш, ёлбориш... Ҳайҳот, бу разолатни Анварнинг нафси ҳазм қилолмаганидек, «адолатпаноҳ»нинг ҳам бу тўғрида «марҳамат»лари шубҳалик. Башарти Анвар шу разолатка иртикоб этса, адабсизлик, уятсизликда айбланиб, бирар жазога йўлиқиши ҳам яқин эҳтимолдир.

Маънан ва жисман эзилган, айниқса, ҳозирги аҳвол ичида кўз ўнги қоронғиланган Анвар меҳмонхонага кириб келгучи Султоналидан ҳам ибo қилмай, гўё ҳушсиз каби бошини икки қўли орасига олиб, сандал устига энгашти... Масала билан бирмунча таниш Султонали мирзо бу ҳолни дафъатан бояғи хат мазмунидан деб ўйлади. Уялмасин, деган каби бир нарса излаган бўлиб, тоқчаларни айланди... Анвар қаддини ростлаб, узун нафас олди ва Султоналига ўлтуринг ишоратини қилди. Султонали ўлтурди.

— Нега ундайсиз, Анвар?

Анвар кучланиб илжайди.

— Ҳалиги хат мени хафа қилди, — деди ва бироз тўхталиб турди. — Сиздан яширар сир йўқ, хат ёзғучи билан орамизда анчадан бери яқинлиқ каби бир гап бор эди. Маълум гаплар туғилғач, мен ўзимни четка олишни, қатъий алоқа қилишни мувофиқ кўриб, сизнинг устингизга келдим. Воситангиз билан бу кун хат ёзиб, мендан ранжийдир, тинчиб кетдингиз деб, киноя қиладир. Ёш, ақлсизга нима ҳам деб бўлсин, фақат диққатлик... Мана, ўқуб кўрингиз, сартопо киноя.

Султонали кулимсиди, аммо ўзида ўнггайсизлик, тусида қизариниш бор эди. Хатни мирзонинг қўлидан олиб ўқуди. Ўқуб чиққач, ёзувнинг яна аллақайси жумласига иккинчи мартаба қаради.

— Қизиқ, «боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз, деб хатни мухтасар қилдим...» Бу жумла билан нима демакчи?

— Бу ҳам киноя, — деди Анвар, — бундан сўнг меним тўғримда ўйламай, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқуб кечирингиз, демакчи бўлса керак.

Султонали мажҳул ҳаракат ясади.

— Балки...

Бу муҳмал тасдиқ ва мажҳул вазият Анварни шубҳага туширди.

— Хўш, сизнинг фикрингизча?

— Мен... Мен ҳам сизнинг фикрингизга келиб қолдим; мен бошқачароқ тушунган эканман.

— Масалан?

— Мен: «Китобнинг ичида яна бир хат бор, қолган сўзни шундан ўқурсиз» деб.

— Эҳтимол сизники тўғридир, — деб аланглади. — Бу ҳам бир эринмаганлик бўлсин; китоб ичини ахтариб кўрайми?

Султонали кулди.

— Майли... Мен уйга кириб, таом етилган бўлса, олиб чиқай.

Султонали кетди. Анвар китобнинг ўнг-терсини очиб, ахтара бошлади. Ҳеч нарса кўрина бермагандан кейин бирма-бир саҳифа очиб боришдан ҳам эринмади. Бош тарафдан ўтгузлаб саҳифа текширилган эдиким, Султоналининг фоли ҳақиқатка ошиб, саҳифа орасига буклавсиз қўйилган бир хат китоб четига қоқилиб чиқди. Анвар шошди.

«Ангуша ва эҳтиёт юзасидан бир хатни алоҳида ёзиб, китоб ичига яширдим: Анвар ака, оғир соатларда ёнингизда тургучи дўстдир; қочқучи эсаким — буни сизнинг ҳукмингизга ҳавола қиламан. Ваъда бериш осон, лекин уҳдаси машаққат; бундан сўнг шуни ҳам хотирда яхши тутингиз. Оғир дақиқаларда арзимас гапни кўнгулга олиш сизнинг каби олижаноблар иши бўлур, деб ким ўйласин. Бахтсиз бир қизнинг нажоти учун тебранмадингиз, деб сизни айблаб бўлмас; бироқ, бахтсиз Раъно таҳлика остида қолганда, уни бу кун-эрта бир фожиъа кутканда вафолик, деб билган бир кишисидан бу янглиғ жафо кўриши нақлларда ўқулганми, афсоналарда тўқулганми? Шу қадар гуноҳим бор эмиш, деб хафа бўлмангиз, Анвар ака. Башарти шу гуноҳларнинг ювилиб кетишини тиласангиз, сизга бир хизмат бор, ҳам сизнинг учун энг осон хизмат: эртага чаҳоршанба кечқурун, тиласангиз — очикча, тиламасангиз — яшинча бўлса ҳам бизникига келингиз, мен билан охирги мартаба вигоълашингиз. Чунки сиз нашъу намо қилган жойда Раънони ҳалокат кутадир».

Анвар ёзувни онда-сонда ўқуб, тезлик билан китобка қайтариб солди, саҳифалар орасида қолдириб, устига янги саҳифалар уя борди. Чунки лаганда манти кўтарган Султонали даҳлизга қараб ўткан эди.

— Борми? — деди Султонали лаганни сандал устига қўйиб. — Валлоҳи аълам, маъно сиз тушунганчадир. Мен янглишқан чиқарман.

Анвар унинг сўзини тасдиқ қилган каби бош ир-
фатиб, китобни ёпди, қўл ювғали даҳлизга чиқди.

50. МАЪШУҚА МАҲБАСИ¹

Раънонинг иккинчи хати Анвар учун яна бир таш-
виш эди. Унинг ёнига боришдан ҳеч бир мантиқ топ-
мас, билъакс, юрак ўтининг аланга олишини, жаро-
ҳатларнинг янгилалишини кўрар эди. Китоб баҳо-
наси билан хат ёзиб, ўз дарагини айтиб, эвазига
шундай ташвиш ортдириб олган Анвар, кечаги кун-
ларда ҳиссиётка қаттиғ берилиб, китоб сўратиш
оқибатини яхши муҳокама эталмаганидан пушай-
мон эди. Шунинг билан бирга ўзининг мундан сўнгги
ҳаракатида ҳам амният² сезмас эди. Чунки Раънога
учрашишдан ҳеч бир фойда тасаввур қилмаган му-
ҳокамаси қаршисидаги кучлик бир майл, Раънога
йўлиқишдан фойда эмас маъно кўрсатар эди... Уч-
рашилганда шубҳа йўқким, Раъно йиғлар, кўнгили
бузар, шундан бошқа иш чиқмас, лекин иккинчи
тарафда неча йиллиқ муҳаббат яна шу фожиъ уч-
рашишка мойил каби эди.

Ул тун бўйи учрашининг яхши ва ёмон тараф-
ларини ўйлаб, ухлай олмади, ора-чора ухлаб кеткан
аснолари ҳам яна шу учрашишка алоқадор тушлар
билан кечди. Ҳар қанча ақл изи билан ҳаракат
қилишга тиришса-да, яна учрашмаслик, сукут қилиб
кетишлик эб кўринмас эди. Учрашиш — нечоғлиқ
тадбирсизлик, жон койитиш бўлмасин, Раънонинг:
«Мен билан охирги мартаба видолашингиз, сиз
нашъу намо қилган жойда мени ҳалокат кутади»
жумласи ҳар қандайдур андишаликни енгарлик ва

¹ Маҳбас — ҳибсхона, қамоқхона.

² Амният — тинчлик.

бу жонсўз хитобадан кўз юмиш йигитлик шаънига ярашадирган кўринмас эди.

Анвар қатъиян бориш қарориға келганда, девонда ўлтуриб ишлар эди. Унинг эндиги тараддуди учрашиш ёки учрашмаслик борасида эмас, Раънонинг олдиға очиқча боришми, яширинчами тўғрисида эди. Башарти очиқ борса, маҳдумнинг шубҳаланиши, Раънони четка қоқиб ёки уларни таъқиб этиб, яраға туз сепиши, Анварнинг иззати нафсига тўқуниши аниқ. Яширин борса... Орада хиёнат, бузуқ ният бўлмагандан кейин яшириниб юриш нима ҳожат? Хайр, яширинча ҳам борсин, баногоҳ маҳдум кўриб қолса... Унинг учун бу масалани ҳал қилиш жуда ҳам мушкил эди.

Иккиси кечқурун қайтишиб келдилар: Султон-али мирзо кундаги каби Анварни яхши ошлар билан меҳмон қилди. Шомни ўқуғандан кейин Анвар «бир неча соат ичида жиянлари олдиға бориб келиш учун» Султонали мирзодан изн олиб чиқди.

Қишнинг охирғи кунлари, кўчада қора совуқ билан изғириқ юрар эди. Тўққуз-ўн кунлик ой шаҳарнинг қоқ устида чети қорайган сариқ баркашдек ялтираб турар эди. Маҳалла болалари эшикма-эшик юриб — «Барот келди, билдингизми, идиш-товоқ ювдингизми?» ашуласини айтар эдилар.

Анвар маҳдумнинг маҳалласига келиб етканда, киши танимаслиқ даражада қоронғи тушди ва шу қаторда Анварнинг кўнглидаги қоронғилиқ ҳам кучайди, юрак уриши эътидолдан чиқиб, ўғри кишидек атрофга қарана бошлади. Бундан бирар ҳафта илгари бахт бўйини онғқитқан бу маҳалла ҳозир шунинг зидди билан ҳувиллар; ҳаммаёқ тим қоронғи, фақат у маҳалла устида нурланиб кўринган ойғина унинг кўнглини ёритар, бироқ... Бироқ кажрафтор фалак¹ уни ҳам бағрида қора доғи билан ўрда томонға қараб судрар эди...

¹ Кажрафтор фалак — эгри айланувчи фалак.

Анвар ёпиқ ҳолда турган дарбоза ёнига келиб оҳиста итарди. Дарбозани занжир кўриб, кўз ўнги қоронғиланди... Бир неча фурсат дарбоза ёнида қадалиб тургандан сўнг, тўғрига ўтди. Йигирма қадам чамаси юриб, қўшинининг дарбозасини итарди, буниси очиқ эди. Қоронғи йўлакка кирди. Ул маҳдумнинг хуфтанга чиқишидан фойдаланмоқчи, хуфтан азони айтилгандан кейин ҳам дарбоза очилмаса, сўнгра қайтиб кетмакчи эди. Узоқ кутишка тўғри келмади, маҳалла масжидида хуфтан азони айтилди, шундан бироз кейин Раънолар дарбозаси ҳам ғийқиллаб очилди.

Дарбозадан чиққан оёқ товши Анварга яқинлаб келар эди. Анварнинг юраги арзиқиб, қўшни дарбозасининг ички томонидан очиқ табақа орқалиқ йўлга мўралар эди. Раънолар дарбозасидан чиққучи тўғрига ўтиши билан Анвар турган йўлакнинг ичкарисидан ҳам оёқ товши келиб қолди. Анвар шошди, маҳдум беш-олти қадам йироқлашқач, йўлакдан чиқишқа мажбур бўлди. Анвар оёғидан товуш чиқармаслиққа тиришиб, секин-секин дарбозага юриб келди. Орқадаги оёғ товушларининг узоқлаша борганини сезиб, хотиржамъ ичкарига кириб олди. Меҳмонхона саҳнида бироз аланглаб тургандан кейин, тўғрига — машқхона эшигига ўтди. Машқхона эшигини очар экан, орқасига — дарбоза йўлагига қаранди.

Даричалари ёпиқ машқхонанинг ичи ҳосидлар¹ юргидек қоп-қоронғи, даромад ҳам ёпилгандан сўнг уй гўё лаҳад тусига кирди. Зулумот ичида қолган Анвар орқа-ўнггини ажратолмай бўрё устини чоғлаб бир-икки қадам юриб келди ва икки қўли билан тизасини қучоқлаб чўнқайди. Даричалар тирқишидан тушкан ёруғлиқ билан зулумот бироз кучсизланди, шунда ҳам унинг кўз ўнги қов² каби

¹ Ҳосид — ҳасад қилувчи, бахил.

² Қов — куйдирилган пахтага нисбат.

қоронғи эди. Ҳамма тип-тинч; қулоқ остидағи цивилилашишдан бошқа товуш эшитилмас, ора-чора узоқдан келган бола йиғиси бу тинчлиқни бузган-дек бўлар эди. Шу ҳолда орадан неча дақиқалар ўтиб кетди. Бир вақт ер ости дукиллагандек бўлди. Бу дукиллаш секин-секин оёқ товшига мубаддал бўлиб, унинг қулоқлари тиккайди. Ичкаридан чиққан бирав йўлакками, меҳмонхонагами ўтиб кетди. Анвар энтикди, меҳмонхонанинг эшиги очилиб бироздан кейин яна ёпилди, ҳавли саҳнида яна бирав юринди. Борган сайин машқхонага яқинлашиб келган оёқ товши билан Анвар тоқатсизланди. Эшик очилиши билан беихтиёр ўрнидан туриб кетди...

— Анвар ака.

— Мен...

Эшик очқан Раъно эди, бир-икки қадам ичкарига кириб тўхтади. Анварга озгина қараб турғач, узун нафас олиб орқасига қайтди. Анвар бу ҳолнинг сабабига тушуналмаганидек, уни чиқармай тўхтатишқа ҳам ўзида жасорат топмади. Бирар дақиқадан сўнг эшикда яна Раъно кўриниб, Анварнинг олдида қорамтил бир нарсга келтириб қўйди.

— Сизга кўрпача олиб келдим, — деди шивирлаб, — уйга аммам ва холамлар келишкан, мен уларни ухлатиб чиқаман...

Раъно шу сўзни айтиб, орқасига қайта берди, эшикни бояғича ёпиб, ҳужрадан йироқлашди. Аҳволга бироз тушунган Анвар кўрпачани бўрёга солиб, устига чиқди ва эркин нафас олиб ёнбошлади. Энди Раънонинг ҳарҳолда чиқишини билса ҳам, бироқ қачон чиқишини билмас эди. Орадан бироз фурсат кечканда дарбоза очилиб ёпилди. Анварнинг қулоғи тиккайиб, қадини ростлаб ўлтуришга мажбур бўлди. Оёқ товши яқинлашди, узоқлашди ва охирда битиб ҳам кетди.

Вақт жуда қийинлиқ билан ўтар, ташқарида «тиқ» эткан товуш уни бир аланғлатар эди. Бир тавуқ¹ ўтканига талай вақт бўлса ҳам, ҳамон Раъно дараксиз. Юраги сиқилган Анвар гоҳ ўлтуриб, гоҳ ёнбошлар, совуқда музлаб кеткан маҳсилиқ оёғини турли вазиятка солиб кўрар эди. Шу азоб ичида яна талай вақт кечти. Маъшуқа маҳбасига тушкан Анвар ўлтуриб чидалмади. Кафшини кийиб, ўрнидан турди, музлаган оёғини иситиш ва оғриққа кирган аъзосини ҳаракатлантириш учун уй бўйинча кезина бошлади. Неча вақт саҳн айланиб, яна ўлтурди. Ой ҳам бота бошлаган, чунки четдаги дарича тирқиши орқалиқ тушиб турган кучсиз ойдин изи ҳам йўқолиб, уйни қоронғилиқ босқан, теваракдан чалинган довулларнинг «гум-гум» оҳанги ичида хўрозлар иккинчи мартаба қичқириб юборган эдилар. Анвар бироз ёнбошлағандан кейин яна ўрнидан турди, кафшини кийиб келиб, эшикни очди, саҳнга тушиб кўзини уқалади. Кўкда дуркум-дуркум юлдузлар сайр этар эдилар. Том бошидан ботишқа яқинлашқан ой нури аранг-аранг кўзга чалинар эди. Анвар тоза ҳаво искаб узун нафас олди.

— Зерикмадингизми?

51. ЖАСУР ҚИЗ

Қулоғи остидағина айтилган бу сўз Анварни чўчитди ва ўз ёнида қўлида бир нарса кўтариб турган Раънони кўрди.

— Уларни ухлатмай чиқолмадим... Уйга кирайлик, Анвар ака.

Юраги арзиққан Анвар Раънонинг орқасидан машқхонага кирди. Иккиси кўрпача устига ёнма-ён ўлтуришдилар.

¹ Товуқ — хўроз қичқириғи.

— Китоб ичидаги хатни пайқамайсизми, деб қўрққан эдим, — деди ярим товуш билан Раъно. — Пайқамасангиз...

— Ўзинг ҳамма гапка тушуна туриб, яна бунчалик аччиғ ёзганинг нимадир, Раъно?

— Чунки шунчалик аччиғ ёзмасам, — деди Раъно товишида титроқ оҳанг билан, — сиз келмас эдингиз... Сиз... Сиз мирзобошилиқни яхши кўрасиз-а?

Анвар бу муносабатсиз саволдан бироз ҳайрон бўлиб турди.

— Тушунмадим... Нима демакчисан?

— Сиз мирзобошилиқни яхши кўрасизми, деяпман?

— Яқинда мирзолиқни ташламоқчиман, Раъно?

— Мирзолиқни ташлагандан сўнг нима иш қиласиз?

— Қўқондан кетаман, саёҳат қиламан.

— Мени... мени ҳам ўзингиз билан олиб кетмайсизми?

Анвар яна тушунмади. Раънонинг юзига анча қараб турди:

— Сен... сенга мумкинми, Раъно?

— Мумкин, — деб қалтиранди Раъно. — Мирзобошилиқни ҳозирдан эътиборан ташласангиз мумкин...

Бу сўз Анварни ҳам қалтиратиб юборди.

— Нима деяпсан, Раъно?

Раъно бир неча вақт жавоб бералмай турди. Ўзини тўхтатиб олиш, ҳаяжонини тиндириш оғир эди.

— Ҳалиги.. ҳалиги сўзингиз чин бўлса, мен ҳам сиз билан кетишни хоҳлайман... Башарти сизга оғир ошмасам...

Анвар жим бўлиб қолди, тушига ҳам кирмаган бу таклифка нима дейишини билмай энтиқди...

— Башарти сизга оғир ошмасам, — деди такрор Раъно.

«Жасур қиз» деб ўйлади Анвар. Чиндан ҳам бу жасуруна исён хотин-қизлар томонидан Худоёрнинг

ҳайвоний истагига қарши биринчи кўтарилиш эди. Анвар истиқболда қанчалик мушкилот ва хатар кўрмасин, бу жасоратни хуш қабул қилишга мажбур, чунки муҳаббатдан ҳам илгари йигитлик тақозоси шу эди.

Ул ўз яқинида турган қора тутунни ушлаб қаради.

— Бу нима, Раъно?

— Бу... бу сизнинг эски кийимларингиз.

— Нима учун бу?

— Башарти сиз хоҳласангиз.

Анвар паранжими, деб чамалаган эди. Мантиқсиз бу жавоб уни шоширди.

— Хўб, сенинг ризолигинг йўлида... — деди Анвар ярим товущда. — Меним эски кийимларим сенга нима даркор?

Раъно жавоб бериш ўрнига узун сўлиш олиб ёнидаги тутунни еша бошлади.

— Паранжи олмадингми, ахир?

— Ҳозир... — деди Раъно ва қоронғида бир нарсалар қила берди.

Паранжиси ҳам бордир, деб ўйлаган Анвар уни ўз ҳолига қўйиб турди. Бирар дақиқадан кейин Раъно ердан бир нарсани тутиб қўзғалди, паранжи каби узайган нарса ичидан «чоқ» эткан бир нарса ерга тушти.

— Топиб олинг шуни.

Анвар ерни тимискилади.

— Нима эди?

— Аямга берган амонатингиз.

Анвар тушкан нарса олтинлар эканини пайқади, узоқни ўйлаган Раънога қарши юрагида яна ҳароратлироқ муҳаббат сезд.

— Топдингизми?

— Топдим.

— Туринг энди.

Анвар Раъно билан бошлашиб ҳужрадан чиқди ва ўз ёнида паранжи ёпинган қизни эмас, телпак ва тўн кийган ёш, ўспурин бир йигитни кўрди...

— Бу нимаси, Раъно?

Раъно жавоб бериш ўрнига йўлакка қараб юра берди. Дарбозани очиб кўчага чиққандан сўнг, Анвар Раънонинг олдига тушиб, йўл бошлади ва ўзида енгиллик ҳис этди. Чунки Раънонинг йигит суратига кириши андозасиз маъқул; бемаҳалда паранжилик хотинни бошлаб юриш миршаб ва қоровулларда ҳам турли шубҳа туғдиргани каби, Анварнинг ўзи учун ҳам ўнгайсиз бўлар эди. Гўё бир ўртоғи билан кетиб борғандек парвосиз кўринган Анвар, бурилиш-ка етканда ўзидан ўн қадам орқадаги ҳамроҳини кутиб турди. Фуруби¹ яқинлашқан қип-қизил ой Анвар тўхтаган муюшга кўлага каби заиф нур сочар эди. Раъно Анвар ёнига етиб «қаёққа юрамиз», деган каби бир йўлга ва бир ҳамроҳига қаради. Соч ўрумларини телпак остига босиб, тўни тўпуғи устига тушаёзган «ёш йигит» Анварнинг кўзига яна ҳам дўндукроқ кўринди. Анвар Раънонинг тўнини бироз кўтариброқ ушлатди, онда-сонда телпакдан чиқиб қолган соч толаларини яширди ва «ўнгга» деган ишоратни қилди. Раъно олдинда, ундан икки-уч қадам орқада Анвар йўлга тушдилар. Енгил бедона маҳси-си билан қала кафши кичкина оёғига жуда ҳам келишкан Раъно, гўё учкандек тез юриб борар, орқада келган Анвар ғояи омонга² ошиққандек ундан қолишмасқа тиришар эди. Узоқ юрдилар. Элли қадам чамаси нарида гулхан ва гулхан теварагида уч-тўрт нафар кишилар кўриниб, Раъно тўхталди.

— Тўхтама, Раъно, — деди орқадан Анвар, — сен писанд қилмағандек, парвосиз гулхан ёнидан ўта бер,

¹ Фуруб — оининг ботиши.

² Ғояи омон — умид-мақсад.

мен улар билан сўзлашиб қолсам, нарироқда кутиб тур.

— Миршаблар бемаҳалда қўймас эмиш-ку.

— Мен билан сени қўяр... Қўрқмай боравур.

Раъно иккилангансумон йўлга тушти, гулхангача ўн қадам қолганда миршаблардан бири ҳайқирди:

— Тўхта!

Раъно Анварга қараб тараддудланди, Анвар юра беришка ишорат қилиб, тезлик билан гулхан ёнига етди. Анварни таниган миршаб ва қоровуллар таъзиман ўрунларидан қўзғалдилар.

— Қўзғалманглар, — деди Анвар гулханда исиниб, — даҳбоши ҳам шу ерда эканлар...

Анвар «даҳбоши» деб атаган юм-юмалоқ киши Қорунбой исмлик бўлиб, миршабларнинг қизиқроғи, шунинг учун ундан «даҳбоши» деб истехзо қилар эдилар:

— Ёнингизда бесақал билан бемаҳалда нима қилиб юрибсиз, тақсир? Одамзодга ишониб бўлмас экан-да...

Анвар, «даҳбоши»нинг кўзи Раънога тушиб қолганини онглади. Гулхандан ўттуз қадамча нарига бориб тўхтаган «бесақал»га кўз қирини ташлади.

— Зиёфатда эдик, даҳбоши.

— Ҳа-а-а-а-а менам айтдим... Уй бу ёқда қолиб, энди қаёққа кетапсиз, тақсир?

Анвар қўлини яқиндан иситмакчи бўлиб гулхан тарафка бир қадам бости.

— Эшитмадингизми, ҳали?... Мен Раис кўчадан... янги ҳавли олдим.

— Муборак, муборак.

Анвар қутлуғ айтиб, улар билан хайрлашди. Миршаблар унинг ҳурмати учун қўзғалишиб қолдилар.

Гулханчилардан элли қадамлаб узоқлашқач, Раъно Анварнинг етиб келиши учун йўл устида тўхтади.

— Нима деяпти у гўрсўхта?

Анвар ҳиринглаб кулди ва Раънонинг елкасига қоқди:

— Юр, юр, йигитча. Гўрсўхта тўғри айтяпти.

— Етаёздиқми, қаерға борамиз?

— Яқин, қолди, кечаги хотиннинг уйига...

Раъно олдинга тушиб кетди, узоққина сўзсиз бор-
гандан кейин орқасига қайрилиб сўради:

— Ўзлари яхши одамларми?

— Яхши, яхши, — деди Анвар ва ўн қадам чамаси
индамай борди. — Сен уй эгасидан қочиб ўлтурма,
ўзи меним оғам... Тузукми, Раъно?

— Хўб.

Яна бироз юриб торроқ бир кўчага бурилдилар.
Султоналининг дарбозасига еткунча иккиси ҳам оғиз
очиб гапиришмадилар.

52. ДЎСТЛИҚ «КАРОМАТИ»

Эрталаб хоннинг ҳарамдан чиқиш вақти яқин-
лашқан, салом ва истиқбол учун хослардан саккиз-
тўққузи йиғилган эдилар. Шу кутиш асноси эшиқда
ҳовлиқиб Султонали кўринди. Қора бармоғи билан
хослар ичидаги Абдурауф тунқотарни ўз тарафига
имлаб, орқасига қайтди. Абдурауф тунқотар ажаб-
ланган ҳолда даҳлизга чиқиб, ўзини четка олиб тур-
ган Султоналига, нима гап, деган ишоратни қилди.
Султонали лабини тишлаб, қўли билан тунқотарни
ўз ёнига чақирди. Тунқотар маҳсичан оёғини ерга
босиб Султоналининг ёнига келди.

— Хўш?

Султонали бошини икки елкасига иргатиб, лаби-
ни тишлаб олди.

— Мирзобошимизнинг миси чиқиб қолди-ку.

— Хўш, хўш?

Султонали тунқотарнинг қулоғи остига энгашти
ва ярим товуш ичида деди:

— Мирзо Анвардан онҳазратка номуссизона бир хиёнат содир бўлди.

Тунқотар бошини қуйироқ тушуриб, Султоналининг афтига эгри қаради:

— Масалан?

— Мирзо Анвар уч-тўрт кундан бери меним ҳавлимда қўниб юрар эди, — деди Султонали ва сўз ораси у ёқ-бу ёққа қараб қўйди. — Чамаси устозига бир хиёнат қилгандан кейин меним ҳавлимда ётиб юрган экан... Ўз устозини билмаган бу бепадар, олампаҳоҳнинг ҳам бетларига оёқ қўйишдан тоймай, мазкур устозининг қиблагоҳ учун мувофиқ кўрилган қизини йўлдан оздириб, бу кун кечаси уни қочириб меним ҳавлимга олиб келди... Гарчи ўз ҳавлимда ётқан меҳмоним ва дўсти қадрдоним бўлса ҳам, валинеъматимнинг ҳаққи намакларини унуткан бу беҳаёнинг андишасизлигидан ҳар мўйим бир ништардек кийимимдан тешиб чиқаёзди. Унинг йигитлигига тилда таҳсин ўқуб, ичдан лаънат айтиб, жанобни хабардор қилиш учун югуриб келаётқаним-да, бек ака.

Тунқотарнинг кўзи қинидан чиқаёзиб, бир-икки қайта соқолини қўли билан букиб ямлади.

— Падар лаънат. Ўзи ҳозир сизнинг уйингизда?

— Ҳа, ҳа... Қиз ҳам шунда. Жанобнинг раъйлари-ни билиш қийин-ку, бироқ менга қолса, вақт қочирмай уни ҳозироқ қўлга олиш керак-да.

— Бўлмаса-чи, — деди тунқотар елкасини қисиб, — мен ҳозир арз қилай. Раҳмат сизга.

Тунқотар ҳузури хоска кириш учун шошилди. Султонали хоннинг «ҳаққи намагини» бенуқсон адо қилиб, хотиржамъ девонга қайтди. Анварнинг энг содиқ кишисининг охирғи «каромати» ниҳоят шу бўлди.

Кўб фурсат ўтмади. Девоннинг даричаси ёнига келган тунқотар Султоналига чиқ ишоратини қилиб,

ўзи нарироқда кетди. Ҳовлиққан, энтиккан Султон-али оёғини онда-сонда ташлаб, девонхонадан чиқиб келди.

— Марҳамат?

— Ушлашка буюрдилар.

— Айни каромат, — деди Султонали. — Иккисини ҳам албатта?

— Албатта.

Ёниға тўрт нафар ясовул олиб, Султонали йўлга тушти. Ташқи дарбоза ёниға қантарилған отлардан бирисига миниб, тунқотар ҳам уларнинг изига кирди. Озғина юрғандан кейин, тунқотар яёвлардан ўзди. Унга етиб юриш учун Султонали ва ясовулар елиб бордилар. От билан баробар югуришар, озғина кейинда қолсалар, отлиқ тунқотар тез юришга қистар эди. Шу йўсун ҳаллослашиб, узоқ чоптилар... Бурулишқа етканда Султонали бироз сусланиб, ўзидан ўн от адими йироқда борған тунқотарни чақириб тўхтатди ва қўлини ўнгга силтади. Тор кўчага кириб кетдилар. Уч дақиқа чамаси елгандан сўнг, Султонанинг дарбозаси кўринди. Султонали тўхтади...

— Ўша кўриниб турған дарбоза... Озғина таҳаммул қилинсин-чи, бек почча, меним киришим яхши бўлмас, дейман?..

Тўрт адимча олдинда борған тунқотар отнинг жилавини тортди.

— Нима учун?

— Меним дўстлиқ отим бор... Мен четроқда турсам маъқул бўлмасми?

— Маъқул, маъқул.

— Раҳмат... Дарбозадан кирсангиз меҳмонхона бор; ул шунда бўлса керак, қиз эса ичкарида эди.

Султонали шу сўзни айтиб, ўзини қаршидаги дарбоза йўлагига олди. Тунқотар йигитлар билан дарбозага қараб кетди. Дарбозанинг ҳар икки табақаси ҳам ланггилаб очилған, ичкари тарафдан хотин ва

эр кишининг сўзлашкан товушлари эшитилар эди. Тунқотар отдан тушиб жилавини ясовулардан бирининг қулига берди:

— Сен от билан шу ерда турасан, дарбозадан на хотин ва на эркак кишини чиқармайсан, — деди тунқотар. — Сиз йигитлар, мени орқамдан киригиз, Анварни кўрганингиз он ҳеч нарсага қарамай, қўлини боғлангиз.

Ясовулар садоқат нишони кўрсатдилар. Тунқотар уч-тўрт қадам ичкари юрди ва йўлак даромадида тўхтаб ичкарига қулоқ солди. Ичкаридан эр ва хотин сўзларини эшитди.

— Шарманда бўлдим, расво бўлдим!..

— Шарманда бўлиш ҳеч гап эмас, — деди ичдан тунқотар.

— Вой шўрим қурсин!..

— Албатта шўринг қуруйди, моча!.. — деди тунқотар.

Тунқотар, йигитларга «орқамдан» ишоратини қилиб, бирдан саҳнга чиқди... Саҳннинг ўртасида қўлида бир қоғоз ушлаб, бошини қуйи солган Солиҳ маҳдум турар эди. Маҳдумнинг ёнида икки киши, улардан берироқда паранжилик уч хотин қадалган эдилар. Тунқотар ва ясовуларнинг шапраси билан ҳамма чўчиб кетди. Маҳдум қўлини бир-бирига уриб, оҳ чекти:

— Шарманда бўлдим, расво бўлдим!

Тунқотар шошиб, олпонг-толпонг маҳдумнинг ёнига келиб етди.

— Нима гап?

Маҳдум шарт этиб, пешонасига уриб, йиғлади:

— Сўзлагали тил йўқ... Жанобнинг олдиларида шармисор, ғазабка сазовор бўлдим... Эрталаб уй-фонсақ, бепадар ожизамиз йўқ... Саросима уён-буён югуриб турганимизда, мирзо Султоналиникидан, қизингиз бизникида, деган хабар борди. Биз аёллар билан югуришиб келсак, бир онда...

— Хўш, хўш?

— Ҳаромзода Анвар уни йўлдан оздириб, бу ердан ҳам олиб қочибдир... Ҳарчанд ичкари ва ташқарини излаб, ушбу хатдан ғайри асар топмадиқ... Эвоҳ!..

Хотинларнинг биридан йиғи товши эшитилди. Тунқотар маҳдумнинг қўлидағи хатни юлққандек ўз қўлига олди.

«Иззатлик мирзо Султонали оғамизга! Маълум бўлсинким, синглингиз билан маслаҳатлашиб ўз ҳаётимиз учун сизникида туришни хавфлик, деб ўйладиқ. Гарчи дўст кўринсангиз ҳам, баъзи нолойиқ ҳаракатларингиз бизни шубҳага солди. Айниқса, хотинингизнинг Раънога бузуқ қиз билан қилган каби муомаласи яна бизни хавотирга туширди. Шуларга мабни¹ алдаган каби сизни ўрдага жўнатишқа, сиздан сўнг уйингиздан кетишқа мажбур бўлдиқ. Дунёда дўсти содиқни топиш қийин экан. Сизга ҳарчанд: «Мен ошиқман, қиз маъшуқамдир, олампаҳоқа қилган бу хиёнатим ёлғиз ўз тарафимдан содир бўлган жиноят эмас», — десам ҳам сиз «Ёшлиқ қилибсан, марҳаматлик подшоҳинг ҳақини унутибсан!» дейсиз. Лекин сиз шу қиз йўлида ҳатто бош муношиликдан ҳам кечиб турғанимни ўйламайсиз. Бунинг учун мен сиздан ранжимайман. Аммо сизни инсон фаҳмлаб, уйингизга дўст олиб келганда бу қадар тунглиқ, бу қадар риоясизлигингиз кишига қаттиқ таъсир қиладир. Ичкарида ҳатто қиз бечоранинг бошига ёстиқ ҳам бермаганлар. Баракалла сизга, баракалла янгамизга, баракалла одамгарчиликка!..

Ағдои дўстингиз Анвар»

— Одамгарчиликни ҳам билади, бу туз кўр қиғур!
— деди заҳарханда ичида тунқотар ва хатни букиб

¹ Мабни — биноан.

ёнига солди. — Ичкаридан мирзо Султоналининг хотинини чақириб берингла-чи!

Хотинлардан бири ичкарига қўзғалди. Рузвон йўлак-да турган бўлса керак, хотин ички эшик ёнида тўхтаб, йўлак билан сўзлашди. Тунқотар эшик ёнига келди.

— Сиз шундамимиз, янга?

— Ҳа, айланай.

— Сиз бу гаплардан нима биласиз?

Рузвон эшик панасига яшириниб, биров жавоб-сиз турди ва бир-икки томоқ қириб қўйди:

— Уч кундан бери мирзо Анвар отлиғ йигит бизнинг меҳмонхонада ётиб турар эди, айланай... Шу йигит бу кун ярим кечада бир қизни бошлаб келди, мен ҳайрон бўлиб мирзонгиздан сўрасам, шундай-шундай гап... Жуда хафа бўлиб кетдик-да, айланай. Кет дегали юз чидамайди, киши чақирғали яна вақт эмас; мирзонгиз билан кенгашиб, эмди ҳарчи эрта-лабгача жой берайлик, тонг отса, буларнинг татиғини бергучилар топилар-ку, ахир, дейишдик. Тонг отди, мирзо Анвар у кишига: «Мен бунда яна бир кун тураман, шунгача бизни эҳтиёт қилсангиз бўлади», деган эмиш. Мирзонгиз шошиб ўрдага кетди, у кишидан кейин мен ҳам тинч ўлтуралмадим, айланай. Қўшнимизнинг боласини қизнинг уйига чоптирдим. Бир вақт мен билан сандалда ўлтурган қиз уйдан чиқди, мен ташқарига чиққуси келдими, деб бепарво ўлтурабериппан, айланай... Шу чиққани билан қайтиб кирмади-қўйди. Кўнглим ғаш тортиб, ҳавлига чиқиб қарадим. Йўқ, ташқаридамикин деб шу турган жойимга келган эдим, уёқдан булар келишиб қолди... Бўган гап шу, айланай!

Тунқотар афсус чекиб маҳдумнинг ёнида турган кишиларга яқин келди.

— Сизлар нима қилиб юрасиз бу ерда?

— Биз... биз мирзо Султоналининг қўшнилари бўламиз.

— Жуда яхши, хизмат?!

Тунқотарнинг карих¹ бу муқобаласидан кишилар сиқилиб қолдилар.

— Мен кўчада эдим, — деди бириси қўрқа-писа, — у ёқдан домла билан аёллар келиша берди... Аёллар йиғлашқанга мирзонинг уйида бир гап бўлганми, деб...

— Текин томошачиман, дегин... Хўб, сен-чи?

— Мен ҳам мирзо Султоналига қўшни бўламан, — деди иккинчи киши: буниси ўзига бироз тетикроқ эди. — Бироқ мен, сизларнинг гапларингизни эшитиб, бир нарсага ҳайрон бўлиб туриппан-да.

— Нимага ҳайрон бўласан?

— Мен шунга ҳайрон бўляпманки, янгамнинг сўзига қараганда, мирзо Анвар ўз ёнида паранжилик хотин билан чиқиб кетса керак эди... Боя мен уни дарбозадан чиқиб борганида кўрдим, ёнида хотин-потин деган гап йўқ эди.

— Ёлғизмиди?

— Ёлғиз-ку эмас эди, бироқ ёнидагиси аёл эмас, дўндикқина бир бесақал эди.

Тунқотар қўшнининг сўзига тушунмади, елкасини қисиб қўйди.

— Сиз аниқ кўрибсиз, Карим ака, — деди у ёқдан Рузвон. — Қиз кечаси келганида ҳам эркак кийимида эди.

— Ўб, падар лаънат! — деб юборди тунқотар.

Устига тоғ ағдарилган маҳдум бошини яна қуйи-роққа солиб, ҳўнгир-ҳўнгир йиғлади.

— Бўлар иш бўлган... — деди тунқотар атрофига хитобан, — улар-ку, албатта, қўлга тушиб жазосини топар, бироқ жанобнинг шаънларига жуда оғир гап. Биноан алайх, шу ердаги сирга воқиф бўлганлар-

¹ Карих — ёқимсиз, хунук.

нинг вазифаси бу ҳодисани кишига сўзламаслик, кўрган-кечирганини шу ерда қолдириб кетишлик!

Кишилардан: «Албатта, албатта!» деган жавоб бўлди. Сўнгра тунқотар маҳдумнинг ёнига келди.

— Сизда гуноҳ йўқ, бироқ қиз ўсдиришни билмас экансиз.

— Бандамиз, бандамиз, — деб йиғлади маҳдум. — Илоҳи жувонмарг бўлсин, мени ерга қаратди.

Паранжидаги хотинларнинг бири Нигор ойим пиқ-пиқ йиғлади. Тарбузи қўлтуғидан тушкан тунқотар ясовулларнинг олдига тушиб, тарс-турс кўчага чиқди, йигитлардан бирининг кўмагида отқа миниб, жилавини қўйди. Султонали яширинган дарбозага етканда йўлакай чақириб ўтди:

— Мирзо Султонали, чиқинг. Қочқан, падар лаънатлар!

Султонали кўзини катта очиб, дарбозадан чиқди.

— А, чинми?

— Қочқан, — деди тунқотар хатни Султоналига узатиб, — ўқуб, яна менга қайтаринг, жанобга ҳам кўрсатишимиз керак...

...Султонали шу ҳодисанинг иккинчи куни хонга қилган садоқатининг самарасини ҳам кўрди, яъни бош мунший бўлиб белгиланди.

53. ЧАЁННИНГ НАМОЙИШИ

Бу кеч масжид ҳужраси яна обод, катта шамъни тоқчага қўндириб, очиқ танчага писта кўмир солиб, маъюс, бир-бирига ёнма-ён ўлтурғучи икки муфти қўлларини оловга товлар эдилар. Ҳужранинг тўрдаги тоқчасига беш-олти дона қалин муқовалиқ китоблар терилган, уларнинг варақ тахида — «Шарҳи мулло Жомий», «Ақоиди маъалҳавоший», «Ҳикматул-айн», «Алвиқоя», «Сияри шариф» каби сўзлар ёзилган эди. Кун ботиш тоқча девориға гул равишида туширил-

ган дуо ёки шунинг каби муқаддас калималар ёзиғлиқ бир қоғоз ёпиштирилган. Сирлар билан турланган қозикларнинг бирига бева хотиннинг декчасидек бир салла илинган эди.

Шаҳодат муфти касавни олиб, чўғни титди ва кенг кўкрагини шишириб нафас олди.

— Ажаб бедаво дард-да.

Калоншоҳ мирзо бошини иргатиб қўйди.

— «Сўйган ёрим сен бўлсанг, кўрган куним не бўлғай», — деб давом этди муфти. — Улуламир қадрношунос бўлгандан сўнг қийин экан. Шу оқпадарнинг қўл остида ишлагандан девонни ташлаб кеткан беҳроқ.

— Сабр қилинг, домла, сабр: «Инналлоҳа маъассобирин»¹.

— Албатта... Ва лекин Султоналидек бемаънига бош эккандан, ҳар рўз ўн таёқ еган яхши.

Хуфтани ўқуғандан сўнг таҳорат янгилаб юрғучи мулла Абдурахмон ҳужра эшигида кўринди. Кичкина ховонча бошидағи оқ тепчима тўппи ва қора узун соқоли уни ҳиндиларнинг савдогари қиёфатига қўйган эди. Мулла Абдурахмон ичкари кириб, қозикдағи саллани оқ тўппи устидан кийди.

— Мен жанобларнинг сўзлари билан уйга овқат буюрмадим-а?

— Лозим эмас, биз уйдан овқатланиб келганмиз.

Мулла Абдурахмон танча ёнига келиб ўлтурди ва ер остидан Шаҳодат муфтига қараб илжайди.

— Шундай қилиб, мирзо Анварни қиз билан қочирдингиз?

— Қочириш бўлса, қочирдиқ ва лекин қордан қутулиб ёмғурга тутилдиқ, мулла Абдурахмон.

— Мен эшитдим.

¹ Аллоҳ сабр қилғучилар билан биргадир (Оят.) (муал.).

— Куллу явмин батар¹ — буниси ундан ҳам қабих-роқ бўлди... Беш кундан бери юраклар зардобка тўлди, мулла Абдурахмон, — деди муфти. — Кеча бизникига йўқлаб борган экансиз. Сиз кетибсиз, мен келибман-да; кўб афсус қилдим. Бу кун мулла Калоншоҳни олиб, сиз билан суҳбатлашиб қайтайлиқ, деган ниятда...

— Қуллуқ тақсир, қуллуқ, — деб мулла Абдурахмон қимирлаб ўлтурди. — Мен Анвар билан Султонали можаросини фақат кеча мирзо Боисдан эшитдим. Бу тўғрини аниқроқ билиш учун жанобингизнинг хизматингизга борганим эди... Хўш, ҳаводис² нима?

— Ҳаводисми? Қани сўзланг-чи, мулла Калоншоҳ. Калоншоҳ, сўзлай беринг, дегандек Шаҳодат муфтининг ўзига ишорат қилди. Шаҳодат муфти кўзини юминқираб, ҳаводисдан саҳифа очди:

— Ҳаводис шулки, Анвар борасига сизнинг олган нишонингиз жиддан тўғри тушиб, биз куткандан ҳам зиёдроқ самарага эришкан, яъни мағрур гўдагимиз қизни олиб қочқан...

Мулла Абдурахмон ҳакимона³ илжайди, Шаҳодат муфти давом этди:

— Чамаси, нисфи шаб асноси, дўстим, деб ёнида қиз, Султоналининг уйига келган. Султонали тонг отқунча икки гўдакнинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлатиб чиққан, эрта билан улар уйқуда ётқанда, Султонали ўрдага югуриб келган; воқияни тунқотарга сўзлаб, тунқотар хонга йўлиқиб, хоннинг буйруғи билан ёнлариға ясовуллар олиб келсалар, ошиқ-маъшуқ йўқ, улар жойида Султоналига аталган бир сабнома⁴ бор... Чамаси, Султонали аблахдик қилиб, Ан-

¹ Куллу явмин батар — кундан-кун баттар.

² Ҳаводис — ҳодисалар, воқеалар.

³ Ҳакимоно — доноларча.

⁴ Сабнома — сўкиб, таҳқир қилиб ёзилган хат (муал.).

варни бад олдириб қўйган ва тонг вақти, улар уйқуда экан чоқда ғойиб бўлиб, яна шубҳани ордирган бўлса керак. Султонали Анвар билан қизни тутиб бералмаса ҳам, баҳарҳол хонға яхши кўриниб, Анварнинг ўрнини олишқа муваффақ бўлди. Барча ҳаводис мана шундан иборат.

Абдурахмон ҳикояни эшиткандан кейин, бир неча вақт сўзсиз ўлтурди. Танчадаги оловни тузатар экан, ер остидан муфтиларга қараб илжайди.

— Мирзо Боисдан ҳам шу маолни¹ эшиткан эдим, — деди ниҳоят. — Жанобларнинг фикрлари балки тўғридир, аммо мен бу маолдан бироз шубҳа қиламан...

— Яъни, масалан?

Абдурахмон қўлини ўйнаб, яна бироз сукутда ўлтур-ди, сўнгра лаби оҳиста-оҳиста очилиб юмила бошлади:

— Бу ҳаммаси Султонали билан Анварнинг ўюнидир, деб ўйлайман... Бу андишамга бир неча сабаблар ҳам бор. Жаноблардин махфий эмасдирким, биз ўзаро қандай яқин бўлсақ, Султонали билан Анвар ҳам ўзаро шундай қалин дўст эдилар. Бинобарин, ақлга «қарға қарғанинг кўзини чўқур эканми?» деган савол келади; жаноблари шу борани қандай тушундилар экан.

Шаҳодат муфти Калоншоҳқа қараб қўйди, Калоншоҳ парвосизроқ кўринар эди. Орада яна бир неча вақт сукут ҳукм сурди.

— Султонали сармунший бўлиш учун дўстидан кечса ҳам мумкин, — деди муфти. — Иккинчи тарафдан, сизнинг фикрингиз ҳам эҳтимолдан баъид² эмас.

¹ Маол — мазмун, маъно.

² Баъид — узоқ.

— Султонали дўстидан кечмай туриб ҳам бу найрангни қилса мумкин эмасми, домла? — деб кулди Абдурахмон. — Масалан, хон олмақчи бўлган қизни қочирғучи Анвар икки бошдан-ку, қайтиб сармунший бўлолмайдир, бошқа тарафдан, хиёнаткор дўсти бўлиб танилган Султоналининг ҳам ҳаёти таҳлика остида турадир... Бас, шу ҳолда бу найранг тўқилган бўлса, яна тўғриси, шу ҳийлани Султоналининг амнияти талаб қилган бўлса, сиз билан мен ғайраз қандай мантиққа суяна оламиз?

Шаҳодат муфти ўрнидан турди, Абдурахмоннинг ёнига келиб орқасини қоқди:

— Раҳмат, ўғлим, раҳмат. Сени туққан онангга ва ўқутган устозингга раҳмат.

Абдурахмон ерга қараган ҳолда илжайди. Шаҳодат муфти унинг ақлига таҳсин ўқуй-ўқуй, нос чакиб, ўз жойига ўлтурди.

— Мулла Калоншоҳ-а, шу гап бизнинг ақлимизга асло келмабти-да?

Шаҳодат муфтининг хурсандлигига қўшулмай, тунд ўлтурғучи Калоншоҳ, парвосиз қўлини оловга иситди.

— Мен шу андишани ҳам қилган эдим, — деди бироздан кейин Калоншоҳ, — лекин ақлим бовар қилмаган эди ва ҳозир ҳам бу фикрга қўшула олмайман.

— Сабаб?

— Боис шулки, Султонали Анварга суиқасд қилмаганда ҳам унга ҳеч гап йўқ эди. Аммо ул хонга қаробат¹ ҳосил қилиш учун аздаҳидил Анварнинг қасдига тушканким, бунда шубҳа йўқ.

Ўзгалар тарафидан сўзланган фикр ёки баҳс ҳар қанча мантиқий бўлганда ҳам Калоншоҳнинг қарши

¹ Қаробат — яқинлик.

чиқиш феъли бор эди. Унинг бу феълига яхши тушуниб қолган Шаҳодат муфти бош чайқади.

— Биз янглишамиз.

Калоншоҳ яна юқоридаги сўзини такрорлади:

— Бачи маъни янлишамиз? Мулла Абдурахмоннинг ўзи ҳам ўйлаб кўрсин, башарти Султонали дўстлиқ юзасидан Анварни қочириб юборганда ҳам унга ҳеч бир зарар йўқ эди. Бас, Султоналининг ҳамма ҳаракати тўғри, Анварга хиёнат қилиши мансаб умидида эканлиги шубҳасиз.

Орада ўз фикрига қарши шунча раддия ўтса ҳам парвосиз, гўё муроқабада¹ ўлтурғучи мулла Абдурахмон яна илжайиб бош кўтарди.

— Султоналининг Анвар билан ати-қатилиғи ўрдада ҳар кимга маълум-ку, домла. Башарти ўз уйида турган Анварнинг хиёнати тўғрисида ўзини тафофулға солса, мардумнинг кўнглига нима гап келар эди, айниқса, жанобларингиз қандай андишага тушар эдингиз... Ожизнинг фикримча, ул найрангбозлар бир ўқ билан неча қушни урғанлар, масалан, жанобга Султоналининг садоқати зоҳир бўлди, сармуншийлик ва-зифасига беозор ўлтуриб олди ва учунчидан, мардум кўзини бўяди.

— Баҳарҳол... баҳарҳол Анварга қарши чиқмағанда ҳам Султоналини на хон ва на биз айблай олар эдик.

— Хўш?

— Хўш-пўши йўқ, — деди қизишиб қолган Калоншоҳ — биравнинг устига айб қўйиш учун, шаръан шоҳидлар лозим, даъвони исбот қилиш керак... Хах-хах-хах, сен фалончи гуноҳкор билан дўст эдинг, деб кишини айблаш. Масалан, ушбу даъвони қилғучи ўзингиз ҳам уларнинг маслаҳати устида бўлмагансиз; фақат шундаймикин, деган мулоҳаза-

¹ Муроқаба — мушоҳада қилиш.

да сўзлайсиз, ҳолбуки, сизнинг сўзингизнинг шаръан тўрт пуллик қиймати йўқ, ука...

Калоншоҳ жуда қизишиб кетди, «шаръан сўзингизнинг тўрт пуллик қиймати йўқ, ука» таҳқири билан мулла Абдурахмон ҳам бўзариб олди.

— Меним сўзим бир мулоҳаза, тақсир, мулоҳаза шаръан исботка буюрилмаган. Ҳоказо, ўзингиз айтканча, гўё маснад¹ учун жон отиб юрган Султоналининг зоҳир² ҳаракатига ҳам ишониб бўлмайди.

— Шунинг каби, сизникига ҳам вусуқ³ йўқ.

— Мен айтаяпман-ку...

Жанжалнинг каттага кетишини фаҳмлаган Шаҳодат муфти Абдурахмоннинг сўзини бўлиб, ораға тушди:

— Баҳс нима ҳожат? Мулла Калоншоҳники ҳам тўғри, сизники ҳам ҳақиқат... Аммо ҳозирги масаламиз қайси фикр тўғрилиғи устида эмас, қайси йўл билан Султоналини бу ўрундан олиб ташлаймиз борасида.

Кўб йиллардан бери бирга юриб, ўз руҳига тушуниб қолган Шаҳодат муфтининг бу сўзи билан Калоншоҳ озғина ёришди.

— Ана бу бошқа масала, — деди, — мулла Абдурахмоннинг фикрини тўғрими, эгрими, суриштирмай, унга фақат бир тадбир деб қарасангиз бу бошқа гап, аммо маҳзи ҳақиқат⁴, деб билиш бус-бутун хато.

Шаҳодат муфти бу масалани ёпиб, иккинчи тарафка ўтишка шошилди. Чунки Абдурахмон яна бир илжайиб икки оғиз сўз айтса, Калоншоҳнинг оғзини тикиш оғир ошар, Шаҳодат муфти буни яхши онглар эди.

¹ Маснад — мартаба.

² Зоҳир — ошкора, очиқ.

³ Вусуқ — ишонч.

⁴ Маҳзи ҳақиқат — фақат тўғри гап.

— Халос, халос, — деди муфти, — менда воқиъ ҳолоғи фараҳ¹ ҳам фақат шунинг устида, йўқса, илми ғайбни² ким билибдир. Аммо мулла Абдурахмон мулоҳазасининг қиймати шундаким, Султонали муаммосини тез ҳал қилса бўлур.

Муфтининг сифориш³ сўзлаши билан Калоншоҳ жуда ҳам ўзига келиб қолди ва «ҳалли қандай» деб ёвошқина сўраб ҳам қўйди.

— Ҳалли осон, жуда осон, — деди муфти. — Биз мулла Абдурахмоннинг мулоҳазаси айна билан жанобга бир ариза ёзамиз, холос.

Мулла Абдурахмон намойишкор Калоншоҳқа қараб, ўнг қўли билан манглайини қашиди... Аммо Калоншоҳ қаноатланмағандек қилиб бош чайқади.

— Хон Султоналининг садоқатига қаноат ҳосил қилган, яна шу ҳолда бу аризага ишонадирми?

— Агар ҳақиқатни айтилса, хон ўзидан бошқа ҳеч кимга эътимод қилмайдир, — деди муфти, — хайр, Султоналига эътимод қўйган ҳам бўлсин, яна бу тақдирда ҳам биз аризани ёза берамиз. Нега? Агар ишонса, Султоналини ўрдадан ҳайдар, ишонмаса, яна бизга нима зарар, бу гап сизга қандай ўхшайди, мулла Абдурахмон?

Абдурахмон кўзини катта очиб, тўғри топқан каби бош иргатди.

— Аризамиз ўрунласа кўб яхши, билъакс, ўрдадан ўзимиз ҳайдалурмиз, — деди Калоншоҳ.

— Нима учун? — деб сўради муфти.

— Ахир аризани ким берганлиги маълум-ку.

— Йўқ, — деди муфти. — Биз ариза остига имзо қўймаймиз, Калоншоҳ.

¹ Менда воқиъ ҳолоғи фараҳ — мендаги ҳалиги хурсандлик.

² Илми ғайб — ройибни билиш, келажақда бўладиган воқеани олдиндан билиш. Бу хусусият фақат Аллоҳга хосдир.

³ Сифориш — меҳрибонлик, ҳурмат.

— Имзосиз ариза муътамад¹ бўлмас.

— Муътамад бўлсин-бўлмасин бизга нима зарар; баҳарнавъ шу эҳтимолни хоннинг қулоғига еткар-сак бас-да, Калоншоҳ.

— Кимнинг дастхати билан ёзасиз?

— Бу осон, сиз бунисидан хотиржамъ бўлинг, Калоншоҳ!

Калоншоҳ ноилож ариза ёзишқа роғиб² бўлди. Аризанинг шу мажлисда, мулла Абдурахмон ҳузурида ёзилиши мувофиқ кўрилиб, муфти таҳрирга ўлтурди.

54. ИККИ ХИЛ САДОҚАТ

Кечаси ёмғур савалагандек ёғиб турадир... Қоп-қоронғи, олти қаричлиқ тор кўчанинг муюшида турган бир кўлага ёмғурдан қочқан каби, кичкина эшик панасига сиқилган ва зўр бериб эшикни қоқадир.

— Ким?

— Мен, очинг.

— Сафармисан?

— Ҳа.

— Эшик занжири «ширқ» этиб кўтарилди. Ёмғурда бўккан Сафар ўзини торғина, олди очиқ йўлакка олиб, эшикни занжирлади.

— Тинчликми?

— Тинчлик, — деди эшик очқан кампир. — Нега кеч қолдинг, Сафар?

— Ёмғурни кўрмайсизми...

Сафар кампирнинг орқасидан сўзланиб саҳнга чиқди. Тор саҳннинг йўлак қаторида, тўрт бўйра эни катталигида ости бир қаричқина ердан кўтарилиб

¹ Муътамад — ишончли.

² Роғиб — мойил.

ишланган каталак айвоннинг тўр тоқчасида қора чароғ сасиб ёнадир. Сандалнинг бир чеккасида ғўза суғуриб ўлтурғучи бир кекса кўр киши қўлидаги ғўза пўчоқ ва суғурган пахтаси билан бошини баланд кўтариб ҳавлидаги сўзга қулоқ солиб турадир. Сандалнинг иккинчи тарафида, юзини рўймоли билан яширган, хотинми, қизми — ўлтуриб, сандалнинг учунчи томонида, бир тўда чиқарилган пахта орасида чиғириқ кўринадир...

— Ойим қизим бизни жудаям уялтирди, Сафар, — деб сўзланди кампир. — Шунча қайтарсақ ҳам бўлмайди, эрта-кеч отасининг ёнида ғўза суғуришади.

— Синглим зериккандир-да, опа, — деди Сафар. — Эсон-омон ўлтурибсизми, почча, ассалом алайкум.

Кўр киши бошини яна ҳам баландроқ кўтариб, икки тарафка чайқади.

— Ваалайкум салом... Ҳа, нега жим бўлиб кетдинг, Сафар? Мулланинг олдиға кирақо, ёмғурда ивидингми, хўб.

Сафар танчадаги юзини яширғучиға қарамасликқа тиришиб даромади айвондан бўлган ҳужра эшигига чиқди.

— Эски ҳикояларингизни сўзлаб, опамни зериктирмай ўлтурибсизми, почча?

— Ҳа, ҳа, — деди кўр киши, — қизимнинг ўзиям ҳикояга жуда уста экан-да, дам мен ҳикоя айтаман, дам ойим қизим айтади: асти қўйсанг-чи бизни, Сафар.

— Бали, бали.

Сафар ҳужранинг эшигини очиб, ичкарига кирди. Сандал устига қора чароғ қўйиб, олдиға китоб ёзган Анвар Сафар бўзчининг истиқболиға қўзғалди.

— Ўлтуринг, ўлтуринг, шу ишингиз ёмон-да, мирзам... Саломатмисиз? Зерикмадингларми? Уч кун ке-

чикдим-а. Мендан хафа бўлган чиқарсиз-ов... Ҳа деганда у ёқдан хабар бўлавермади, унинг устига аёллар навқасланиб¹ қолди...

— Зарари йўқ, тоза ивибсиз, Сафар ака. Асли бу кун ҳам чакки овора бўлгансиз.

— Жаззаси чопонни солиб ташлаш-да, мирзам, — деди Сафар чопонини ешиб. — Қани ўлтуринг... Юртда тинчлик, ёр-дўстдан сизга салом, мирза оғай-нингиз хотиржамъ мирзабошлиқни қилаяпти... Мен бўлсам, сенгаям бали, устозингтаям, деб юриппан.

Анвар илжайди. Сафар бўзчи сандал ёнига ўлтуриб, маҳсисининг қўнжидан бир қоғоз олди. Анвар қоғозни ундан олиб сандал устига қўйди. Қозиқда осилган чопонини келтириб, Сафарнинг яхтакчан елкасига ёпти.

— Шамоллайсиз, Сафар ака, ўраниб ўлтуринг.

— Ҳамма вақт кайиб қоғансиз-да, мирзам, — деди Сафар ва устига ёпилган беқасам чопоннинг астар-аврасини текширди. — Тоза яхтак киймаган эдим, бунингиз менга увал-да, ука, — деб сиқилинқиради.

Анвар ўлтурар экан, эътиборсиз қўл силқди ва сандал устидан хатни олиб очди:

«Баланд мақом, лойиқи эҳтиром, буродарим мирзо Анвар.

Дўстлар шод, душманлар ғамгин, явми саодат² яқиндир. Фалак кажравлиги аҳли салоҳ³ устига ҳар рўз ҳар ранг⁴ жавр тугдурса ҳам, ба ҳамаҳол⁵ лайли

¹ Навқасланиш — ҳолсизланиш, дармонсизланиш, касалга ча-
линиш.

² Явми саодат — саодатли кунлар.

³ Аҳли салоҳ — тўғри кишилар.

⁴ Ранг — турли.

⁵ Ба ҳамаҳол — ҳамиша.

залиманинг¹ явми навираси², риёзати қавиянинг³, ажри азимаси⁴ бордир. Жаноби сарвари коинот⁵, мушриклар⁶ шарридин⁷ сақланмоқ учун ўзларини қорпаноҳига олган эрдиларким⁸, бу амсолингиз⁹ каби уммати ҳақиқийларга¹⁰ суннат бўлди. Баъда, камина дўсти хосдин¹¹ арзи ихлос¹² шудирким, барча тағбирларимиз шоҳи мажнунга¹³ ва ғайри ашқиёга¹⁴ байни афсун каби таъсир қилиб, ўткан хатда ёзган мулоҳазаларим хаёлдан ҳақиқатка ошмоқда. Каминанага хоннинг эътимоғи ёндошмоқда ва ул андишаларимиз эҳтимоли биздин узоқлашмоқдагир. Можаро бир неча кун сир бўлиб кечса ҳам, алҳол ўрдадин баъзилар бу сирга воқиф бўлганга ўхшайдирлар, маъаҳозо¹⁵ очик сўзлашка ҳеч кимда ҳад йўқ. Аммо, иккинчи тарафдин, сизни излашка махфуй буйруқлар берилди, дарбоза беклари ёнига хуфиялар юборилди, бинобарин, сиздин илтимос, ушбу хавфлар кўтарилгунча бениҳоят эҳтиётда бўлиш, Тошканд ниятини бир неча ҳафтага мавқуф¹⁶ қўйишдир. Хизматин-

¹ Лайли залима — қора тун.

² Явми навира — нурли кун.

³ Риёзати қавия — катта машаққат.

⁴ Ажри азима — улуғ мукофот.

⁵ Жаноби сарвари коинот — пайғамбар.

⁶ Мушрик — Аллоҳга ишонмовчи, будпараст.

⁷ Шарр — ёмонлик, гуноҳ иш.

⁸ Муҳаммад пайғамбар исломни ошкора тарғиб этаётган даврида Макка мушрикларининг таъқибидан Мадина шаҳрига қочиб, Абу Бакр ва бошқа саҳобалар билан бирга йўлда қорда жон сақлайдилар. Султонали шунга мисол қияпти.

⁹ Амсол — мисол.

¹⁰ Уммати ҳақиқий — пайғамбар йўлидан борганлар.

¹¹ Дўсти хос — яқин дўст.

¹² Арзи ихлос — самимий арз.

¹³ Шоҳи мажнун — ошиқ хон.

¹⁴ Ғайри ашқиё — ўзга золимлар.

¹⁵ Маъаҳозо — шу билан бирга.

¹⁶ Мавқуф — тўхтатиш.

гизга Сафарбой билан ушбу хатни озғина кечикти-
риб юборишим боиси ҳам, мазкур хавфлар борлиғи-
дан бўлиб, маълумингиздир, Сафарбойнинг табиъа-
тида андак бебоклик¹ ва лоқайдлик бор. Бинобарин,
мухобароти дигаримизни² унинг аёли воситасида
қилсамми, деган андишадаман. Зеро, аёл киши, ба
ҳарҳол, мардум назарига яхши ва кунгуз кунлари
борса ҳам хавфсиз. Аммо бошқа эҳтиёт ўзингизга
мунҳасир³. Зинҳор ва садди⁴ зинҳор, ҳамсоялардин
хотиржамъ бўлинмасин. Соний — сизга тегишлик
ғариба⁵ хабар шудирким, кеча ўрдадин қайтиб кел-
сам, меҳмонхона саҳнида уч нафар йигит ўлтуриб-
дир. Ҳар учави ҳам бизнинг Фарғона кийимида бўлма-
ган бу йигитларни ариза ёздирғали келганми, деб
ўйладим. Салом-алиқдин сўнг уларни меҳмонхонага
олиб кирдим. Истифҳоми⁶ сабаби ташрифдин сўнг,
йигитлардин бири меним ким эканлигимни аниқлаб
олди, баъда, афсус чекиб, сизнинг можаронгизни
сўзлади. Мен тамом ҳайратда қолиб, хуфияларми,
деган андишага тушдим. Бу ҳодисани кимдан эшит-
дингиз, мирзо Анварга қандай алоқангиз бор, деб
сўрадим. Опамдан эшитдим, ўзим мирзо Анварнинг
оғаси бўламан, деган жавобни берди. Мен таажжубда
қолдим; зеро, оғангиз борлиғини сиздин эшитмаган
эдим. Ўткан хатимда ёзганимча, бу йигитка ҳам
опангизга берган жавобни айтдим, яъни, ўзимни
оқлаш учун ҳодисага бирмунча ёлғон аралаштириб
сўзладим. Йигит-оғангиз бўлмиш афсус чекти, ўн
йиллардин бери Қўқонда бўлмаганлиғини, бухоролик

¹ Бебоклик — 1. Ҳайиқмаслик. 2. Мулоҳазасизлик.

² Мухобароти дигар — бундан кейинги ёзишма, аълоқа.

³ Мунҳасир — боғлиқ.

⁴ Сад — юз.

⁵ Ғариба — ажаб, таажжубли.

⁶ Истифҳом — сўраб билиш.

бир саркарда эшигига хизмат қилганлигини, қариндошларини кўриш учун Бухородан Самарқандга келиб, у ердаги катта оғасини тополмаганини, ундан Қўқонга ўтиб, бунда ҳам сизга йўлиқолмай қолганини сўзлади. Баъдаз унинг устигаги шубҳам бир оз зойил¹ бўлиб, кўнгил кўтардим. Оғангиз бўлмишнинг ёнидаги йигитлар бизнинг бу тарафнинг кишисига ўхшамайдирлар. Булар оғангиз бўлмишнинг ҳамроҳлари, Қўқонни томоша қилғали келган эмишлар. Сизга оғалиқ даъво қилғучининг исми Қобилбой, туси сизга ўхшаб келса ҳам, ўзи тўла, паҳлавон йигит ва ҳар учави ҳам забардаст кўриндилар. Ҳарчанд қистасам ҳам, уларни овқатқа тўхтатиб бўлмади. Сиз кечаги мактубингизда меним сармунший тайинланишимдан ташвишланиб, орада муфтилар, Абдурахмонлар бор, сизга бирар захмат етарми, деган андишани ёзибсиз. Воқибан, меним учун бу хавф бор, бундан кўз юмиб бўлмас. Могомики, «садоқатим он ҳазратка офтобдин равшанроқ бўлди, девонда мендин ғайри мавсуқроқ² киши топилмади, баъдаз сармуншийлик менга ҳавола қилинди, холос». Ўткан хатимда ёзганимдек, бу «марҳамат»дан бош тортишқа ҳеч бир йўл топмадим, агар узр баён қилсам, сизни тутиб беришка бўлган ҳаракатимнинг сохталиги очилиш эҳтимоли бор эди. Чунки хонга садоқат бизнинг «одамлар» фикрича, бирар манфаат тақозосидир. Агар мен хонга «садоқатлик қул» эканман, бу «садоқат» замирида бир манфаатим бўлмоғи лозимдирким, ул ҳам ўз дўстимни ҳалоғи «садоқатимга» қурбон қилиб, эвазига сармуншийлик маснадини олишимдир. Башарти шу маснаддин бош тортсам, менга ишонч-

¹ Зойил — йўқолмоқ, аримоқ.

² Мавсуқ — ишончли.

сизлик туғилиши шубҳасиз эди. Бас, шу мажбуриятда мен бу вазифани қабул қилдим. Менга заҳмат етиши тўғрисида сиз ташвиш чека кўрмангиз, модомики, тақдирим шу экан, тағйири¹ мумкин эмасдир. Бу йўлда қанчалиқ заҳмат чекимайин ва ҳатто бошим ҳам кетмасин, меним учун қийматлироғи инсонга садоқат ва шу садоқатни то ўлгунча қўлдин бермасликдир. Синглимиз Раънобибига салом айтурсиз. Ота-оналарига ҳеч бир зарар бўлмади, фақат «ҳадя»ларнигина қайтариб олдилар. Охирги сўзим яна эҳтиётлик устида: зинҳор-зинҳор ҳар эҳтимолга қарши ҳозир турилсин.

Агдои мирзо Султонали».

Анвар мактубни тугатиб, олдида ёниб турган қора чароққа тутиб, куйдирди.

— Эҳтиёт керак-а, Сафар ака?

— Албатта, мирзам, албатта.

— Бу кеч қоласизми, кетасизми?

— Кетмасам бўлмайди, Султоналингиз хафа қилади, ука.

Анвар кулди.

— Кетсангиз, хат ёзиб туришим керак экан, — деди ва тоқчадан сиёҳ-қалам олди. — Исидингизми, Сафар ака?

— Ҳа, ҳа... Жон кириб қолди, мирзам.

...

...Биз ўткан 51-фаслда Анвар билан Раънони Султоналинг дарбозасида қўйиб, 52-фаслга сакраган эдик. Шунда чала қолган бир неча аҳволни ҳозир айтиб кечмасак, муҳтарам ўқуғучиға Султонали масаласи бироз онглашилмай

¹ Тағйир — ўзгартиш.

қоладирған кўринди. Шундоғки, Анварнинг мажбурият остида Раъно билан келиши Султоналини жуда ҳам шошириб қўйди. Икки орада кучлик муҳаббат борлиғига яна бир карра амалда қаноат ҳосил қилганидек, уларнинг истиқболини қоронғилиқда кўрди. Яна шу ҳолда матонатини йўқотмай, «дўстинг учун қон ют» мақолидаги каби, уларни қаҳрамонлиқда табрик этди. Анвар эса фақат ўз истиқболи устидагина қайғириб қолмай — чунки Раъно ва ўзининг истиқболлари мундан кейин ё чик, ё пук эди — аммо икки ўртада бу ботқоққа тойиб кетиши аниқ бўлган Султонали масаласида жиддийроқ ўйлади. Зеро, мулла Абдурахмонга илҳом бўлганидек Анвар тинчкина Раънони ёнига олиб қочса, албатта Султонали ушланар эди. Мулла Абдурахмоннинг фикрларидан ташқари, Султоналининг ўз хотини Рузвонбиби орқалиқ маҳдумнинг уйи билан қилинган китоб алоқаси ҳам бор, энг охирда муфти ва Абдурахмонларнинг Султоналига кучлик адоватлари... Шу мулоҳазаларини Султоналига баён қилиб, фикр сўраганида, ундан аҳамиятсиз жавоб олди. Чунки дўстлиқ тақозоси ҳар қандай офирлиқ қаршисида матонат, кўкрак керишдир, бошингга тор йиқилиш эҳтимоли бўлганда ҳам турган жойингдан силжимасликдир — Султонали шу эски қонун тобиъаларидан ягона вакил эди. Лекин Анвар ўз дўстини балоға қўйишни хоҳламади. Ҳар эҳтимолга қарши чора кўришни лозим топиб, ўқуғучига маълум йўлларни Султоналига таклиф қилди. Табиъий, ул кўнди. Шу йўсун эртага ўйналатурған томошаға Султоналининг хотини ҳам ўргатилди, ҳатто ярим кечада қўшни Каримбой ҳам уйқудан уйғотилиб, бир тилло баробарига ёлғон гувоҳ тикланди ва шу ондан бошлаб Анвар билан Раъно Каримбойнинг уйига чиқиб яшириндилар.

Маълумдирким, эртаси кун ҳар ким ўз рўлини яхши адо қилиб, иш жуда силлиқ ўтди, ҳатто бу ўртада Солиҳ маҳдум ҳам оқланиб қолди. Султонали шу кун кечқурун Тойир акани Сафар бўзчиға юборди. Чунки бу ишда сирдон бўлиш ва Султоналига кўмаклашиш учун энг мувофиқ ҳам ишончлик киши бирдан-бир Сафар бўзчи эди. Хуфтан асносида Сафар бўзчи етиб келди, воқияни эшитиб, дафъатан мирзони яшириш учун шаҳарнинг четроғида бўлган язнасининг уйини жўплади. Дарҳол язнаси, яъни опасининг уйига югуриб жой ҳозирлатди ва шу кечасидаёқ Анвар билан Раънони элтиб жойлаштирдиким, қолгани ўқуғичимизға маълумдир. Аммо Анварнинг ҳийласи хон ва яқинлариға шундай яхши таъсир қилдиким, биз буни Султоналининг сармунший белгиланишидан онглаймиз.

* * *

«Қирр-қирр» хат ёзиб борган Анвар, савоғич қалам учини сочиға суйкаб, қаламға ёпишқан лос қилчиғини тушурур экан, Сафар бўзчиға юз ўтирди:

— Мундан сўнғи келишингизда мирзо Султонали ёнингизға бир киши қўшса керак. Сиз шу йигитни бу ерга олиб келасиз, ўзи меним оғам бўладир, хўбми?

— Хўб, мирзам, хўб. Мирза оғайнингизға шуни тайинлаб битсангиз бўлди-да.

— Шундай, мен битяпман.

Анвар яна ёзувға қаради, Сафар бўзчи сандал кўрпасига ўраниброқ ўлтурди. Ташқарида ёмғур тинаёзиб, кучлик шамол қўзғалган, ёмғур томчиларни гоҳо том устига тўпиллатиб қаттиғ тушурур, дарича тирқишидан кирган шамол билан қора чароғ чайқалиб-чайқалиб ёнар, айвондаги кампирнинг чиғиригидан гижиллаб чиққан товуш мушук бола мавлаган каби ҳужраға эшитилиб турар эди.

55. БАРИМТА

Кун чошқоҳдан ошиб, Чорсуда халқ олағовири бошланса ҳам, шундаги бўш дўконларнинг бирида уч нафар йигит ҳануз донг қотиб ухлар эди. Чорсуда бўлиб турган тарс-тўполон гўё бу уч йигитни алалар эди. Бошига биттадан шапарак кир ёстиқ қўйиб, остига яланқават тақир кўрпача ёзган ва устига гуппи чопонини ёпиб, яна шу ҳолда баҳузур хуррак отиб ухлаган бу уч йигит мусофирга ўхшар эдилар. Улар шу йўсун роҳат қилиб ётқанда, тахтабандлик дўкон ёнига ташқаридан бирав келиб тўхтади ва ҳамма товшин қўйиб, бақриб юборди: «Тўхта, ҳовв Наврўзқул!»

Ухлағучиларнинг иккиси пинагини бузмади, аммо дўконнинг тўрида ётқан чувак бир йигит сўчиб, бошини кўтарди, уйқулиқ кўз билан атрофига қарагандан кейин, ҳамёза тортди, керишди, сўнгра энг четда ётғучига кўзи тушиб, ёнидаги йигитни туртди:

— Тур, Шариф, тур, пешин бўлубту.

Иккинчи йигит кўзини очди:

— Эй, қўйсанг-чи, Раҳем.

— Тур-да, ахи, ана Қобелбой ҳам кеб тўхтабту.

Шарифбой ёстиқдан бурилиб, ёнидаги учунчи йигитка қаради:

— Палаънат, қачон келган экан?

— Ким билсин... Инисини бо учратдимикин? Қани, уйғот-чи, палаънатини.

Шарифбой ётқан жойидан қўлини узатиб, Қобилбойнинг муртидан тортди, Қобилбой финшиб уйғонди:

— Тек ёт, Шариф.

— Инингга йўлиқдингми?

— Йўлиқдим, икавингга салом айтди, — деди Қобилбой ва юзини улардан четка ўтуриб олди. — Бироз тинч қўй, ухлайман.

— Эби, эби, — деди Раҳим, — буродаринг аҳволини гапур-да, ахи. Бар падари уйқуки, пешинга чикин¹ бўлса; кўчага бўлиб ёткан тўпалангни гўшингга ила-санми?

— Кеч келдим, кўб жоврама-чи, Раҳим.

— Қорунни тўйғузиб, сўғун, ухла, акун² қорунлар ҳам пиёз бўлиб тўхтабту, нонуштани қаерга қиламиз, Шариф?

— Чойхонага қиламиз.

— Қани, сен ҳам кафанингни ёпиниб шунда чикин ётма, палаънатинг бо ухлаб кетдими?

Иккиси туриб кийина бошладилар. Раҳим узун белбоғини тўғрилар экан, бир қанча чақа ва тангалари ерга сочилиб тушти.

— Ўҳў, ўҳў, сабил, — деди Раҳим пулларни териб. — Худо буларни ҳам кўб кўрди чоғи, акун, Қўқонинг бизга тўғри келмади, иш топилмайде, пул сочиладе, оч қоламиз чоғи, Шариф?

— Қобелбойнинг Қўқонжониға лаънат, — деди Шариф, — лоақал темирчи ҳам шогирд олмайди, бизга бирон иш топиб бермаса, тўппа-тўғри нарҳар Қобелнинг устига минамиз.

Буларнинг вақирлашиға уйқуси ўчиб кеткан Қобил, тўнғур-тўнғур бир нарсаларни сўзлаб, ёстиқдан бошини кўтарди.

— Чумчуқдек чирқиллашдинглар-да, тожиклар, — деди Қобил. — Исшиз қолган бўлсаларинг, Тошкандга кетамиз.

— Ана-ана, яна топди гавни, — деди Раҳим. — Валдир-валдир қиласан, Қобелбой акун, Тошканд бо-риш учун пул қани?

— Пул топилади.

¹ Чикин — ... гача.

² Акун (акнун) — энди.

— Пул топилади? — деб кулди Раҳим, — бу бепадар бойбаччангизни қара, Шарифбой.

— Пул топилади, — деди яна Қобилбой ва яхтагининг чўнтагига қўл солди. — Паст одамларсан-да: биринг темирчининг ўғли, иккинчинг шустагарнинг¹ боласи...

— Вой-вой, — деди Раҳим, — назари баланд бўёқчининг ўғлидан хафа бўллем!

Қобилбой чўнтагидан бир нарса олиб, уларнинг оёғи остига ташлади ва ўзи оғзини катта очиб, ҳамёна тортди.

— Ана пул, керак бўлса ол, сендек ифлосларни бир йил боқади.

Раҳим билан Шарифбойнинг оёқлари остига икки тилло келиб тушти, улар бир олтинларга ва бир Қобилбойга қараб қолдилар.

— Эби, кимни ўлдурдинг?

— Ота касбим одам ўлдириш эмас.

— Иниси берган, — деди Шариф. — Кани, ининг билан кўришдингми, Қобел?

— Кўришдим.

— Одами нағз бўлган?

— Одами нағз.

— Акун шу қочиб ёта берайкан-да, — деди Раҳим. — Бирон чора боқсин-да, айтмадинг-чи, ахи?

— Айтдим... Пайт топиб ҳаммамиз Тошканд кетмакчи бўлдиқ.

— Бале-бале! — деди Раҳим ва Шарифка қараб қош қоқти. — Тошканд кетамиз дегани тексиз² эмас экан-да, палаънатингни. Ҳай, иш битти, Қобелбой, Тошкандга юрамиз, ўрусингни ҳам бир кўрайлик³.

¹ Шустагар — мато оҳорловчи.

² Тексиз — бекор.

³ Шу вақтларда Тошканд ўрус қўлида эканлиги унутилмасин (муал.).

Шариф ерда ётқан икки тиллони олиб Қобилга узатти:

— Ма, тиллонгни киссангга тик, Қобел.

Қобил олмади.

— Тилло ўзларингга, икавинг бир тиллодан бўлиб ол.

— Аччиғингни қўй, ахи биз сенга даҳанаки айт-дик-да.

Қобил кулди ва парвосиз кийина берди.

— Олмайсанми, палаънат?

— Узларингга деяппан-ку, иним сенларга атаб берди.

— Биздан қарзи йўқ-ку, ахи?

— Тушунмаган одамларсан-да, — деди Қобил. — Иним қочиб ётқан ҳолда уларни меҳмон қилолмадим, деб сенларга шу икки тиллони бериб юборди... Энди тушундингми?

— Вой, палаънат... Ҳали сан бизни ўз пулимиз билан бетимизга урдинг?

Қобил кулди. Улар иккиси бирининг оғзидан бири олиб, Қобилни паст уриб, Анварни мақтаб кетдилар.

— Сан отанг ўғли эмассан, агар отанг ўғли бўлсанг, мирзо Анвардек меҳмондўст бўлайдинг. Мирзо Анвар меҳмоннинг бетини кўрмай, бошидан тилло нисор¹ қилганда, сан палаънат бизни туқонхонага қамаб қўясан. Буродаринг бўлмаса, Қўқонжонингни кўтариб оғзингга урайдик, мурунингдин мағзи саринг оқиб тушайди!

Қобил бир нарса деб тўнғиллади.

— Э, тўнғиллама, палаънат. Биз пул ошноси эмас, одам ошноси... Сени бозори подшога олиб чиқса, оғзига тиши бор деб саккиз пулга ҳам олмайди, ба Худо!

¹ Нисор — сочиш.

Улар шу ҳангаманинг устида эдиларким, Чорсу-
даги шовқин-сурон ичидан баҳайбат бир ҳайқириқ
эшитилди: бозор ола-ғовири бирдан кесилиб, бу уча-
ви ҳам ташқариға қулоқ солиб қолдилар:

Эй-й-й-й-й-й-й...

— Бозор аро йиғилишиб гул терганлар!
Қасам ёдлаб, подшоға сўз берганлар!
Мирзо Анвар отлиғ элга маълум киши,
Ўрда ичра қаламкашлик эрди иши.
Арзимаган гуноҳига қочди, кетди.
Бундин андак подшоға озор етди.
Унинг дўсти Султонали номлиғ мирзо,
Бу қочишдан чекмакдагир беҳад изо
Мирзо Анвар гуноҳига тойилди зор,
Халойиқни тўхтатишдан мақсадим бор.
Ерта пешин асносида Султонали,
Орсиз Анвар гуноҳига ўлгай, бали.
Жамиятга ҳозир бўлса осий Анвар,
Ёки унинг дўсти ошносидин бирар.
Гуноҳингга Султонали ўлар, десин,
Эрта пешин вақти, афсус, сўлар десин.
Имонлик қул нафси учун дўстин сотмас,
Гуноҳи йўқ ошносини ўтка отмас.
Қулоқ солган гуноҳсизнинг фарёдиға,
Дард қолмағай, етар ҳар вақт муродиға!

Жарчи тўхтади, шовқин-сурон яна эскича давом
этди. Жарнинг давомида қулоғи тиккайиб, кўзи катта
очилган Қобилбой сукутка кетди...

— Нега хомуш тўхтадинг, Кобил? Акун жарчинг
нима деб вақирлайди?

Қобил жавобсиз бошини чайқади.

— Гапур, — деди Шариф. — Мирзо Анвар, осий
Анвар, деяпти чоғи?

Қобил яна жавоб бермади.

— Забонинг бор, ахи, буродарингни тутканларчи?

— Йўқ.

— Бўлмаса нега ундай чикин хомуш тўхтадинг?

— Энди тутмакчилар...

— Энди тутмакчилар? — деб заҳарханда қилди Раҳим. — Дарди харинани тутади.

— Тушунмай ётибсанлар, анови кун биз бир мирзонинг уйига борган эдик-а.

— Ҳай.

— Ана шуни, сен Анварнинг дўсти эдинг, деб баримта¹ ушлаганлар.. Эртагача Анвар келмаса, шу Султоналини ўлдураб эмишлар...

Жар маъносига энди тушунган йигитларнинг юзида бирдан ўзгариш кўрилди, кўзларида ғазаб, нафрат ўти ёнди:

— Бу хон йўқ², бу даюс! — деди Раҳим. — Акун санинг лабинга кесакни ман суртай, ўртоғим Шарифни ўлдира? Бу хон йўқ, бу даюс. Азбаройи Худо, даюс!

Қобил лабини тишлаб, секинроқ ишоратини қилди. Чунки хуйланиб кеткан Раҳим бутун дўконхонани бошига кийиб бақира бошлади.

— Бу хон йўқ, бу даюс! Вой дар даҳанат хонаша!..

— Секин-секин! — деди қўрқувлик Қобил ва ўрнидан туриб кетди, — бир фойдаси борми, жинни!

— Вой дар даҳанат хонаша!..

Қобил югуриб бориб, дўконхона эшигидан кўчага қаради.

— Қўй акун, даюсинг мени ҳам бўғиз қилсин... Вой дар даҳанат...

Раҳимнинг эскидан шунинг сингари асабий оғриғи бор эди. Шариф билан Қобил унинг феълига яхши тушунар, ул бирар ҳақсизликка дуч келса, гар-

¹ Баримта — гаров.

² Бу хон эмас... (муал.).

чи масаланинг ўзига тааллуқли бўлмаганда ҳам шунинг сингари жинни бўлиб олар эди. Раҳим уч-тўрт дақиқа сўқуниб, титраб дўконхонани бошига кўтаргандан кейин тинчиди, Қобил дўконхона эшигини ёпиб, ўртоқлари ёнига келди. Учави бир неча вақт хомуш ўлтурдилар.

— Шу бевафо дунёга бир иш қиламиз, Қобилбой, — деди яна кўзи оланган Раҳим. — Даюсингни зиндони қаерга?

— Зиндонини нима қиласан?

— Ана ман бор, ана Шариф, ана сан, — деди Раҳим. — Шу тунга учавимиз бориб ё ўламиз, ё шу бечорангни рўшноликка оламиз.

Қобил манглай остидан Шарифка кўз юборди. Шариф кулимсиб, Раҳимга қаради.

— Э, сенгачи бало шуд¹?

— Ҳеч чи, — деди Раҳим. — Акун биз дунёга нима олиб борамез, ҳай ўллуқ; дунёга ўн тилло пулимиз қолайдими, ё уйга сочини тараб тўхтаган хотунимиз қолайдими?

— Йўқ, қолайтикони йўқ, — деди кулиб Шариф.

— Дасташа гир, — деди Раҳим. Шариф билан Қобилга икки қўлини чўзиб, улар иккиси ҳам илжайган кўйи қўллариини бердилар. — Лафзатон якми?

— Як-як, Раҳим дав.

— Ҳазилаш нест?

— Нест.

— Тамом, — деди икки қўлини бўшатиб Раҳим. — Шуд.

Бу аҳдлашишдан сўнг учави ҳам хомуш қолдилар. Ташқарида шовқин-сурон давом этар, узоғроқ жойдан қаландарлар талқини эшитилар ва дўкон ёнидаги бир каллапаз зўр бериб ёрлиқ хасипини мақ-

¹ Э, сенга нима бало бўлди?

тар эди. Полос устидаги чўпларни ўйнаб ўлтурган Қобилбой узоқ сукутдан бош кўтарди.

— Меним бир неча ерларга боришим керак экан.

— Қаёнға?

— Кеча мени олиб кеткан бўзчининг уйига, ундан кейин инимнинг олдиға.

— Нима учун?

— Балки Султоналининг қамалиши ёлғондир, агар чин бўлса, иним билан албатта кенгашиш керак. Ўрунсиз кучаниб қолмайлик-да.

Шариф Қобилнинг сўзини маъқуллаб, бош ирғатди.

— Ҳай, кет, — деди Раҳим. — Биз шу ерга бўламиз, ханжарларни чархка тоблаймиз. Кўб тўхтама, па-лаънат.

Шариф ва Қобил унинг жиддиятидан кулимсиш-дилар. Қобил дўкондан чиқди.

56. ХАЙР ЭНДИ, РАЪНО!

Хотин-қизлар жинсидан иродаси кучлик, ҳатто эрлардан ҳам жасурроқ шахсларни кўб учратамиз. Шунинг билан бирга, уларни нақадар кучлик иродага молик бўлмасинлар, яна ҳиссиётларига мағлуб кўрамиз. Масалан: ҳикоямиз қахрамони Раънонинг жасорати, хонға қарши исёни, ҳатто маъюс қолган Анварни йўлга солиши — ўз замонаси учунгина эмас, бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам лойиқ таҳсин ва Раъно ёшлиқ қизларимизға ибратдир. Лекин иродаси кучлик шу Раъно ҳозир яна ҳиссиёти қўлида мағлуб эди.

Бу кеча Анвар оғаси билан кенгашиб, шу кунлар миёнасида Тошканд кетишни ўзига жазм қилди. Раънога ҳам Қўқон билан видоёлашиш оғир сезилмади. Аммо, масала қатъий ҳал қилинғач, Раънода бир тарафдан кўркунч, иккинчи тарафдан қизиқ яна бир жасорат туғулди; кампир билан биргалашиб ота маҳалласига борар эмиш; ўзи биравнинг йўлагида

туриб, кампир орқали онасини айтдириб чиқар эмиш.

Туни билан шуни ўйлаб чиққан Раъно, эрталабдан бери Анварни хафа қилар, ўз сўзида исрор этар эди. Кичкина ҳужранинг сандалида қаршима-қарши ўлтурғучи Анвар ва Раъно бир-бирисидан ўпкалик қиёфатда эдилар.

— Ҳиссиётка қаттиғ берилибсан, Раъно... Ҳар қадамингда сени бир фалокат кутади, менга қолса аямга ҳам ишониб бўлмас.

— Паранжи ичида борган Раънони таниш учун ҳеч кимда каромат йўқ; аямга нега ишониб бўлмасин?

— Сен қочқан, аянгнинг обрўсини тўккан қизсан...

— Ҳеч, ҳеч... Аямнинг кўнглини мен яхши биланман, аям сиз ўйлаган хотинлардан эмас, ҳеч.

— Яхши, йўлда ҳам сени ҳеч ким танимасин, кампир ҳам аянгни алдаб олиб чиқсин, аянгнинг ўзига ҳам ишонайлик; яна ҳарҳолда меним учун шу қасдингдан кечсанг нима бўлади Раъно? Биз Тошкандга бориб еткан кунимизоқ, соғлиғимизни ва узримизни айтиб, хат ёзармиз-ку, жоним.

Раъно жавоб бериш ўрнига бирдан йиғлади, анча вақт кўз ёшини юзи орқалиқ тўкиб турди.

— Балки мен... аям билан абадий кўришмасман.

— Ҳай Раъно, Раъно, — деди Анвар. — Худоёр юз йил яшайди, биз Тошкандда ўламиз, деб ўйлайсанми? Хайр, кўб бўлса Худоёр яна беш йил яшасин, ваҳоланки, унинг зулми шу йўсун давом этканда, биз чамалаган бу фурсат ҳам кўб; зеро, зулм неқадар кучайса, унинг умри шунча қисқа бўлиши тажрибалар билан собитдир. Агар шунгача ҳам сабринг етмаса, бошқа чораси топилар, Раъно, масалан, аянгни Тошкандга чақирармиз ёки бироз эскиткандан сўнг Қўқонга ўзимиз ҳам келсак бўлади.

Раъно жавобсиз яна кўз ёшисини тўка берди, бу ҳолдан сиқилган Анвар, Раънога бироз қараб турди:

— Хўб, йиғлама. Ҳали бир-икки кунсиз йўлга чиқолмасмиз, бу кун кечаси акам келса, эрта бозорга чиқиб йўл ҳозирлигини кўрса, ҳарҳолда бириси кун кечқурун жўнашимиз ҳам аниқ эмас. Бинобарин сен ошиқмасанг ҳам бўлади. Ундан сўнг, сенинг ўйлаган йўлинг жуда қалтис, бу тўғрида бошқачароқ тадбир топармиз...

Раъно индамади, бир энтикиб ором ҳавосини ютди ва рўймоли билан кўз ёшисини қуритди. Анвар ўпкалик илжайиб Раънони янди. Улар шу ҳолда экан, ҳужра девори кўча тарафдан уч-тўрт қайта гурс-гурс урилди. Иккисининг ҳам қулоқлари тиккайиб бир-бирисига савол назари юбордилар...

— Бегона киши эмас, — деди бироздан кейин Анвар. — Мен Сафар ака билан кундузи учун девор уришни шарт қилган эдим... Сен чиқиб кампирга айт, эшикни очсин.

Раъно ҳужрадан чиқди. Бирар дақиқадан кейин ҳавли саҳнига бир неча оёқлар кирди. Бемаҳал йўқлашдан Анварнинг кўнгли ғаш тортиб, келгучини Сафар ака бўлар деб ўйлади. Ҳужра эшиги очилиб ичкарига бири орқасидан бири — Қобилбой билан Сафарбой кирдилар. Анвар яна онглашилмовчилик ичида қолди, Сафар аканинг тинчсиз — ҳаяжонли кўзи Анварнинг илгаридан кўриб қўйган бир неча эҳтимолларини хотирлатиб, уларга жой кўрсатди.

— Вақтсиз йўқлашларингиз сабабсиз бўлмас, — деди товшини секинроқ чиқариб Анвар. — Биздан хабар топқанларми?

Сафар ҳамроҳига қараб, икки қўлини қовуштириб енглари ичига олди.

— Йўқ...

— Султоналини қамаганларми? — деб яна сўради Анвар. — Қамаганлардир?

Сафар ва Қобил бир-бирларига қарашдилар.

— Шундай, мирзам, шундай... Бизлар жуда ҳайрон бўлиб қолдиқ-да.

Анварда қонсизланиш ва кипрак остларида ҳаракат кўрилди.

— Зарари йўқ, қутқарамиз... Қачон қамағанлар?

— Кеча кечқурун... Боя бизнинг уйга Султоналининг хотини келган эди, мен шундан эшитдим. Унинг устига акангиз бориб қолди...

— Сиз кимдан эшитдингиз, ака?

Жарчи хабарини ва бу тўғрида ўртоқлари билан берган қарорини Қобилбой сўзлади. Анвар оғасининг сўзини жиддий эшитиб, бир неча вақт ўйлаб ўлтурди.

— Сиз ва ўртоқларингизнинг ҳамиятларингизга раҳмат... Лекин бу йўл билан Султоналини қутқариш қийинроқ, балки мумкин ҳам бўлмас, деб ўйлайман.

— Агар биз унинг қамалган жойини билсак, нима учун мумкин бўлмасин, Анвар? Ўртоқларим юраксиз йигитлар эмас, бу ёғидан хотиржамъ бўлингиз.

— Раҳмат. Албатта, бу жасоратни юраксиз кишилар қилолмас. Меним бу жасоратка умидсиз қарашим сабаби шунинг учунки, бундай шартлик ва нозик ҳабслар¹ аксар ўрданинг ўзидаги овоққа қамалғучи эди.

— Ўрдага кириш қийинми?

Анвар бош чайқади.

— Ҳеч мумкин эмас, тун бўйи элли нафар йигит ўрда кўрғони остидан айланиб турадир.

Қобилбой маъюс Сафар бўзчиға қаради. Сафар бўзчи зўр бериб мўйлабини тишлаб, узар эди.

— Зиндонға қамаған бўлсалар, эби бор экан-да, тақсир.

— Эби... Зиндонға қамашлари эҳтимолдан узоқ, Сафар ака.

Яна бир неча фурсат сукутда қолдилар. Қобилбой ҳар он тўпписини қайириб, бошини қашир эди. Анвар сандал кўрпасидаги бир ипни узиб олмоқчи бўлгандек қўлини силтар эди.

¹ Ҳабс — маҳбус.

— Зиндондан хабар олдиришимиз керак экан-да, Анвар?

— Хабар олинса... бўлади.

Қобилбой Анвардан шу жавобни олиб, Сафар бўзчиға юз ўтирди:

— Мирзонинг уйига бир киши юборсақ-да унинг хотини эрига таом келтирган бўлиб зиндонға борса... Шу қандай бўлар экан, Сафар ака?

— Маъқул, ука, маъқул.

— Сизга-чи, Анвар?

Анвар тўғри ишорасини берди.

— Бояғи андишамизни ҳам айтиб ўтайлик, — деди Қобилбой. — Бир йўлда бир тўғрини мулоҳаза қилиб келдик, Анвар. Сўзнинг рости шуки... Сиз бу уйдан ҳозир кетсангиз маъқул. Ҳарчи одам боласи-да. Ҳалигидек жони кўзига кўриниб иқрор бўлиб қўйса...

Анвар бош чайқаб, кулимсиди.

— Султонали ундай одам эмас, бундан хотиржамъ, — деди Анвар қаноат билан ва бироз ўйлаб турди... — Аммо Султоналининг хотини, тўғриси, бироз хавфлироқ; хотин киши эримни қутқараман, деб нодонлик қилса, иш расво...

Сафар бўзчи боя Султоналининг хотини келганда, Қобилбойнинг ниятини эшитиб хотиржамъ бўлганини сўзлади.

— Жуда яхши қилинган, раҳмат... Ҳали унинг уйига киши юборсангиз, яна уқдириш, хотиржамъ қилиш керак, шундай ишонтирилсинки, эрта пешингача эрининг озод бўлишиға шубҳаси қолмасин, ҳатто уни бу йўсун алданса ҳам бўладир. Эрта билангача қутқарилса, ҳўб, қутқарилмаса Анварнинг ўзи бориб қутқарар эмиш, агар сен шунгача сабр қилмасанг, эрининг яна жазо тортишиға сабаб бўласан, дейилсин.

— Ҳўб, мирзам, ҳўб.

— Сизга яна бир хизмат, Сафар ака, — деди Анвар, Сафар ҳозирлик ишорасини қилиб, энгашиб

олди. — Хизмат шуки, синглингиз мен билан бирга турмаса, сиз олиб кетсангиз...

— Хўб, хўб.

Анвар ўрнидан турди ва ҳозир қайтиб киришни сўзлаб ҳужрадан чиқди. Кўр киши зўр бериб ғўза суғурар, кампир чиғириқ чиқарар, Раъно эса, кўзини бир нуқтага тикиб, сандал ёнида ўлтурар эди. Анвар ҳавлига тушиб, Раънони ўз тарафига имлади. Иккиси ҳавлининг чеккароғига бордилар.

— Эшитдингми, Раъно?

— Нимани?

— Уларнинг сўзини?

— Йўқ.

— Бизнинг бу ердалиғимизни сезиш эҳтимоллари бор экан, Султонали қамалган, иқрор қилса эҳтимол эмиш...

Раънонинг кўзи қавариб кетди.

— Аҳ?

— Қўрқма... Сен ҳозир Сафар ака билан кетасан, мен ҳам бошқа жойга бораман. Йўл ҳозирлигини кўриб битиргунча бир неча кун айрилишиб турмасак бўлмас... Сен бориб кийин.

— Ростданми?

— Ростдан, сен қўрқма, фақат бу бир эҳтиёт, ҳозир Султоналининг қамалишидан бошқа гап йўқ.

— Кийимларим ҳужрада...

— Ҳужрада бўлса улар чиққандан кейин кириб кийинарсан.

Иккиси айвонга қайтиб, Анвар ҳужрага кирди.

— Синглингиз ҳозир кийинади, — деди Анвар. — Бирга юриш бўлмас, иккавингиз бироз илгарида, Раъно орқада борсин.

— Хўб.

— Ундан кейин сиз зиндон хабарини билиб, хуфтон чоғи меним олдимга келингиз, Қобил ака.

Қобил ваъда ишоратини бериб, Сафар ака билан ҳужрадан чиқди. Раъно кириб кийина бошлади. Ан-

вар маънос эди, бироз шошинқираб кийинган Раъ-
нонинг латиф юзига қаттиғ тикилган эди.

— Сиз кимникига борасиз?

— Менми, мен... мен шу яқиндағи биравникига.

— Мен ҳам сиз билан турсам бўлмасмиди?

— Йўқ, хавф бор.

Раъно айрилғуси келмагандек уфлади. Кийиниб
бўлиб паранжисини ҳам қўлига олди, Анвар ҳужра-
нинг бурчагига ўтиб, Раънони ўз ёнига имлади. Раъ-
но келгач, Анвар уни қаттиғ қучоқлаб ўпди.

— Акам сенинг ёнинга мендан хабар етказиб ту-
рар, сенга бошқа ёрдамлар ҳам қилар, Раъно.

— Тошкандга тезроқ кетайлик, мен... уч кундан
ортиққа кўнмайман.

— Хўб... яна бир ўпай, Раъно.

Раъно табассум ичида яна юзини тутиб берди. Ан-
вар бир неча вақт унинг юзидан ажралолмай турди.

— Бўлди... Улар кутишиб қолғандирлар.

Анвар уни бўшатди...

— Пулни сен олиб кет, Раъно, меним эсим йўқ,
йўқотиб қўярман.

Раъно бурчақтаги кийиз тахидан бир ҳамён ол-
тинни олди.

— Сизга бир-икки тилло бериб кетайми, балки
керак бўлар?

Анвар керак эмас, деб бош чайқади. Раъно ҳамён-
дан икки тилло олиб, Анварга кўрсатди:

— Шу икки тиллони холам билан отамга биттадан
бериб кетаман?

— Бер, бер... Хайр энди Раъно!

Раъно ҳам, хайр, дегандек бош ирғади ва шошиб
ҳужрадан чиқди. Раъно айвондагилар билан хайрла-
шар экан, ҳужрада қолган Анварнинг икки кўзи жиқ
ёшқа тўлиб, кўкраги кучлик-кучлик силкинди ва гав-
даси ўзига оғирлиқ қилгандек деворга бориб суянди...

57. ҚҰРҚУНЧ БИР ЖАСОРАТ

Қобилбой бу сўзни эшиткучи қулоқлариға ишонмағандек, Анварнинг яқинроғиға сурилди.

— Нима деяпсиз, Анвар, мен яхши онгламадим?

Анвар яна ўша сўзини такрорлади. Қобилбой энди бироз орқасиға қочиб кўзини катта очди ва бир неча вақт қотиб турди...

— Сиз нима қилмоқчисиз, ука. Ўз оёғингиз билан... Йўқ, бу бўлмаган гап. Балки бу хоннинг унга пописасидир, шу ҳийла билан мақсадиға етмакчидир... Қўйинг бу гапни, ука, қўйинг...

Анвар ҳамон бояғи вазиятда, кўзини бир нуқтаға тикиб, сандал устидаги қоғозни оғаси яқинроғиға суриб қўйди...

— Башарти пописа бўлмаса?.. — деди Анвар. — Хон пописани билмайди, унинг ҳамма ҳаракати жиддий. Шундай, сиз бу хатни эртага унинг қўлиға берасиз ва ундан ҳар бир ёрдамингизни аямайсиз.

— Бу ақиллиқ гап эмас, ука...

— Мен энди шунга қарор берганман, — деди Анвар ўзгаришсиз. — Бу азмдан қайтиш йўқ... Фақат, сиз ундан ёрдамингизни аямаслиққа менга сўз берсангиз бўлди.

Қобилбой энтиқди, хатни қўлиға олиб, бир неча фурсат сукутда ўлтурди... Сўнгра бирдан ўрнидан туриб ҳужрадан чиқа бошлади.

— Йўл бўлсин?

— Кетяппан.

— Хайр, кечирингиз.

Қобилбойдан жавоб бўлмади.

...

Кун қиёмга яқинлашқан. Яна бирар соатдан сўнг Султоналини ўлимга олиб чиқар эдилар. Ўрда ҳеч бир ўзгаришсиз, одатий такаллуфида ҳаракатланар,

бахмал ва заррин кийган саркардалар ичкари билан ташқариға тўхтовсиз қатнашиб турар эдилар. Бу кунги девонда бир неча муҳтарамларнинг чақчақи билан яна бошқача руҳ, икки кундан бери яна девон хизматини адо қила бошлаган бир муҳтарам ёш олимнинг мулоийм сиймоси мирзолар орасини яна мунаввар эткан ва юзидан ғолибият маъноси чакиллаб турган икки муфтининг мутоябаларига ёш олимнинг майин нигоҳи ҳар замон илжаяр эди.

— Унинг учун икки йўл, — дер эди Шаҳодат муфти, — ё аммазодасини топиб бериш, ё ўлим, фақат икки йўл.

— Албатта шундай, — деб унинг сўзини тасдиқ қилар эди мулла Абдурахмон. — Топиб берганда ҳам яна жазо бор, бу тарафи ҳам унутилмасин.

— Яна қандай жазо? — деб ажабланар эди мулла Калоншоҳ.

— Топиб беришни бўйниға олдим, бас, бу сўз Анварни қочирган ҳам ўзим, деган иқрордир.

Бу бийрон жавоб мулла Калоншоҳга ёқинқирмас эди.

— Топиб беришни бўйинга олмаслик, гуноҳсизлик деган сўздир. Дарҳақиқат, Анварнинг қаерга кетканини билмаса, қандай қилсин? Бас, бу ҳолда Султонали қатл қилинадир, гуноҳсиз ўлдириладир... Бунга ким сабаб, унинг қони кимни тутадир? Мен шунисига ҳайронман-да.

Бу сўз қаршидағи икки муҳтарамни лом дедирмай қўйиб, чақ-чақ шу ерда шарт кесилди. Шаръий либос кийдириб, ўз менлигини ишка оширган мулла Калоншоҳ ғолиб ва мағрур, қўлидағи таҳрирга қаради.

Шундай: шу соат ичида Султоналини ўлим жазосига олиб чиқар эдилар. Ўрдадан ҳар ким унинг нажот топишиға ишонмас; хоннинг олдиға чақирилди — ўлди, башарти гуноҳи бўлиб, иқрор қилса, яна жазога қолди, вассалом. Аммо Анвар хон ҳузурига ке-

либ ўзини унинг ҳукмига топширадир, чин йигитлик йўли билан дўстини қутқарадир, деган хаёлга ким ишонсин? Кеча жарчи кўй-гузарларни айланиб, Анварни инсофка чақирди, киши қониға қолмаслиқ фазилатини тараннум эттирди. Бироқ, Анварнинг бундай «ҳамоқати»га ахлоқан сукут этиб, виждонан музлаган ўрда арбоби ва бошқалар ишонсинми?

Шундай: ўрда арбоби бу кун пешиндан бироз илгарироқ мужассам бир виждон, тоғюрак бир йигит ва ўлим сари кулиб келгучи бир арслонни ўз тарихида биринчи мартаба кўрди ва тонг ажабда қолди. Бу улуғ жасорат бир неча дақиқаларгача зулм итларини сукутка солди, уларни ишдан тўхтатди. Ўрда арбобларининг маҳкамада ўлтурганлари эшик ёнига чиқиб, йўлда борганлари ҳаракатсиз қолиб, парвосиз ҳар ким ёнидан саломлашиб ўткучи арслонни тамоша қилдилар.

Анвар девонхона қаршисиға етканда, нима мақсад биландир даричалар ва эшик ёнидан мўралашқучи мирзоларга умумий бир таъзим ифода қилди ва собит қадам зиналарга оёқ қўйиб, юқориға, хон ҳузурига чиқиб кетди. Пойтахт бўсағасидаги доимий ясовулардан ўтиб, даҳлизда тўхтади. Чунки бундан нарига ўтиш учун ҳудайчи воситасида хондан рухсат олдириш лозимдир. Биринчи эшик ёнида қўл қовиштириб турғучи Дарвеш ҳудайчи таажжуб ва ҳайрат ичида Анварни қаршилаб, иккинчи хонадаги «жаноб» ҳузурига кетди.

Тахтига така қилган Худоёр икки кўзи тўғрисиға икки жаллодни қўйиб, ёнидаги домла шоғовул, Турсун оталиқ ва ғайри бир неча аъёнлар билан суҳбатлашар эди.

— Пушти паноҳо! — деди ҳудайчи, — хиёнаткор ўз ихтиёри билан келиб, доми адолатингизга таслим бўлмоқчи!

— Хиянаткаринг ким?

— Мирзо Анвар!

Хон сесканиб кетди, ҳамнишинлар ҳам алонг-жалонг бўлдилар.

— Келтир!

Ҳудайчи қулиқ қилиб, орқасига қайтди. Даҳлиз-
даги Анвар биринчи хонадаги аъённи ҳайратка со-
либ, иккинчи танобийнинг бўсағасида, жаллодлар
ўртасида тўхтади ва хонга таъзим адо қилди.

Рақибни бу қадар жасоратда кўрган Худоёрнинг
кипрак остлари учиб, соқол туклари силкинди ва
бироз сўз тополмағандек тамшаниб турди.

— Сен бизга хиянат қилдинг, ит увли!

Анвар бош ирғатди.

— Иқрорман.

— Тузимни унутдинг!

— Тонмайман.

— Иқрорсен, тонмайсен, ўбдан иш! — деди заҳар-
ханда қилиб хон, — ўлувдан ҳам қайтмайсан!

— Мен сиздан марҳамат сўраб келган эмасман, —
деди илжайиб Анвар. — Ўзимни ўлимга бериб, бир
гуноҳсизни қутқозиш учун келганман.

Ҳамнишинлар лабларини тишладилар. Худоёр ис-
техзолик кулди.

— Пусулмончилик қиғансан-да?

— Албатта, — деди Анвар, — бошқалар киши гу-
ноҳи учун гуноҳсизни тутиб пусулмончиликдан
чиққач, мен пусулмонлик билан ўлишни ўбдан бил-
дим.

Бу жавоб Худоёрни қип-қизил туска қўйиб, манг-
лайида терлар кўринди, ғазаб ўти аланга олди.

— Сенинг қиған ишинг пусулмончиликда борми,
ит увли?

— Мусулмончиликда юзлаб хотин устига, бир
камбағал уйланмакчи бўлган қизга ҳам зўрлиқ қилиш
борми, қиблаи олам.

— Чиқар буни, жаллод!

Жаллодлар ҳаракатландилар.

— Ханжаримиз қонсираған!

Анвар бош чайқаб кулди.

— Гуноҳсизни меним кўз ўнгимда банддан озод қилинмас экан, Анварни бу ердан чиқара олмаслар, қиблайи олам, — деди ва ўзини ташқариға торта бошлаган жаллодларни арслонларча силтаб юборди, — сизда адолат борми, жаноб?!

Қўрқунч бу ҳайқириқ Худоёрни инсофка келтирди. Жаллодларни тўхташқа ва ҳудайчини Султоналини ҳозирлашга буюрди. Кўзи қонланган Анвар икки қўлини ёниға ташлаб Худоёр қаршисида туриб қолди. Ҳамма сукутда... Шундай фурсатларда гуноҳкорни адабсиз сўзлар билан сўкиб турғучи Худоёр ҳам жим. Чунки, аъён назарида ҳар бир адабсизлигига Анвар тарафидан кучлик бир ҳақорат олиш эҳтимоли бор. Шайхи Саъдий айтканча, дунёда ҳаётидан қўл ювғучидек тили узун киши бўлмас. Дарҳақиқат, инсонни разолатка солғучи унинг манфаати тақозаси, қола берса ўлимдир. Бу иккисидан кечгучига эса на подшоҳнинг қаҳри ва на жаҳаннамнинг қаъри фарқсиздир.

Кўб фурсат ўтмай ҳудайчининг орқасида Султонали кирди, хонға қарши турғучини таниб, титради... Титрар экан, Анвардан бироз кейинда туриб хонға таъзим қилди.

— Сиз озод бўлдингиз, — деди хон, — девонға чиқиб ўз ишингизға қаранг!

Султонали ихтиёрсизча хон томонға букулиб олди... Анвар «истеҳзоли» вазиятда Султоналига ён қаради:

— Меним қаршимға ишлаб, жанобга неқадар содиқ қолсангиз ҳам, садоқатингиз сизни нажотка чиқара олмади, билъакс, сиз ўйлаганча мен — инсофсиз сизни қутқардим... Сиз шуни унутмасангиз бўлди, Султонали ака, — деди Анвар ва хонға ишорат қилди. — Қўлимни боғласинлар, чиқариб ўлдирсинлар.

Султонали орқасиға қайтди, қайтар экан, кўзидан бир неча томчи ёши оқиб тушди. Жаллодлардан бири келиб, Анварнинг қўлини орқасиға боғлади.

Анварнинг қўли боғланар экан, Муҳаммад Ниёз дом-
ла ўрнидан туриб, хонға қуллик қилди.

— Шу адабсизнинг гуноҳини меним учун кечсинлар.

Хон юзини четка ўтирди:

— Растаға чиқаринг!

Анвар хонни ва ҳамнишинларини масхаралаган-
дек таъзим адо қилди. Жаллод олдинға тушди, унинг
орқасидан Анвар юрди ва орқадан икки нафар
қуроллик ясавул эргаштилар. Анвар ўзини ўрдаға
киришида қандай тетик туткан бўлса, ўлим сари
чиқишида ҳам ўшандоғ парвосиз эди. Кўзи тушкан
таниш ҳар кимса билан «Хайр, хўш» деган каби им-
лашиб олар эди. Ранги қув ўчиб ҳушсиз каби ташқи
дарбоза ёнида турган Султонали билан ҳам алоҳида
видоълашди. Анварнинг қарашидағи маънога тушун-
ган Султоналининг юраги сув бўлиб оқди ва ҳуш-
сиз, ҳиссиз, Анвар кўздан йўқолгунча қараб қолди...

Янги растада халқ қайнашар эди. Қўлида яланғоч
ханжарини ушлаб, белига ойболтасини қистирган ман-
фур жаллод орқасидан келгучи маҳкумга кўзи тушкан
халқдан баъзиси жазо майдониға қараб оғилди ва баъ-
зиси нафратланган кўйи ўзини четка тортди. Жазо
майдони янги раста билан ўрда боғининг муюшида бир
дор ва остиға қон оқизиш учун қазилган чуқурдан ибо-
рат эди. Дор остиға келиб етдилар. Бир онда дор атро-
фига юзлаб йиғилган томошабин халқни ясовулар чет-
ланишка буюрдилар. Халқ орқаға силжиган бўлиб,
яна сиқилиша берди. Дор остида Анварнинг қўли еши-
либ, таҳорат олиш учун унга сув берилди. Чунки бу
маҳкумнинг қонуний ҳаққи эди. Анвар таҳорат олар
экан, жаллод ва ясовулар ханжар яланғочлаб унинг
теврагини қуршаб турдилар. Анвар таҳоратланиб, ус-
тидаги тўнини ерга ёзди. Жаллодлар доирани бироз
кенгайтиб, Анвар икки ракаъат намоз ўқуди. Дуодан
сўнг Анвар ўрнидан турди, қўлини боғлашқа бериб,
атрофига бесаранжом аланглади. Теваракни сириб

олған халқ олдида манфур кўзини мойландириб ўз устига тўп-тўғри қараб турған мулла Абдурахмонни кўрди. Анвар титради. Абдурахмон илжайди...

— Кулишка ҳаққингиз бор, домла, чунки ўч оласиз,— деди Анвар. Бирдан ҳамманинг кўзи Абдурахмонга тушди. — Фақат сиз ифлослиқ натижасида куласиз, мен... мен тўғрилиқ самарасини ўраман, сиз ифлос виждон билан ғолибсиз, мен соф виждон билан мағлубман... Мени дор остига ким келтирди? Виждон эмасми, тақсир?! Сизни бу ерда ким томошабин қилди. Ифлослиқ эмасми, тақсир?!

Халқ чуқур сукутда, ўз орасида турған «пешво»га киналик кўз билан тикилган эди... Жаллод қўли боғланган Анварни дор томонга олиб борди. Анвар ўз ихтиёрича чуқур ёнига ўлтурди ва ханжарини яниб келган жаллодга қўли билан «озғина тўхтанг» ишоратини қилиб, Абдурахмон томонга кулди:

— Меним ҳолимни кўрингиз, домла, — деди Анвар кулган юзда, — қўлим боғланган, устимда ханжар ялтирайди. Лекин мен куламан... Нима учун бундай, тақсир? Чунки виждон роҳатда, жон тинч, юракда ишқ... Дуруст, мен кўмилгач, қабрим устида кўкси доғлиқ қизил лолалар кўкараш... Нимадан бу? Бу — сизнинг каби тубанлар солган из...

Томошабинлар тоқатсизлангандек кўриндилар, Анвар узаниб ётди... Жаллод ханжарини енггига яниб Анвар устига энгташти.

.....

...Энгташти, бироқ орқадан берилган кучлик бир зарб билан Анварнинг устидан ошиб, мукканча чуқурга йиқилди. Жаллоддан беш қадам нарида турган ясовулар ҳам кўкдаги ханжарлик қўлларини остга букалмай, кимлар биландир олишиб ётар эдилар ва шу онда кучлик шапалоқ товши эшитилиб, салласи чувалган бир ёш мулла ерга ўлтириб қолди.

Халқ тартибсизланди... Қобилбой Анварнинг дастбандини кесди ва иккиси тартибсизлик ичига кириб йўқолдилар. Қуролсизландирилган ясовулар гурр этиб турли томонга сочилган халқ ичидан дўст-душманни ажратолмай гарангсидилар. Шу вақт бутун аъзоси эски қонларга беланган жаллод чуқурдан чиқишқа интилар эди...

...

Шу воқеъадан икки кун сўнг ярим кеча вақти, Бешариқ билан Хўжанд дарбозалари ўртасидаги қўрғон девори остига тўрт нафар кўлага келиб тўхтади... Йигирма икки-йигирма уч кунлик ой ҳали унча кўтарила олмаган, айниқса озғина кўтарилиб чиққан ой нурига қўрғон девори тўсқун эди. Кўлагалар бирин-бирин қўрғон деворига тирмаша бошладилар. Биринчи мартаба кунгира ёнига чуққучи эмак-лаб юриб атрофни текширди, текширгучининг бетига ой нури сепилиб, таниш бир юз — Сафар бўзчи зоҳир бўлди. Қўрғон ташқариси кенг дарахтсиз қир, туманлик — хира ойдин ва узоқдан бир неча туп яланғоч дарахтлар кўлагаси кўринар эди. Сафар бўзчи ўзидан бир зина қуйида турган ҳамроҳларини бирин-бирин ўз ёнига чиқара бошлади. Анвар, паранжилик Раъно, энг охирда қўлида арқон кўтарган Султонали юқорига чиқдилар. Султонали аста-секин кунгира ёнига келиб, остга қаради.

— Саккиз газ бор, — деди шивирлаб Султонали. — Келинг, Анвар...

Анварнинг қўлтуғи остидан арқон солиниб боғланди. Султонали ва Сафар бўзчи Анвар билан қучоқлашиб кўришдилар... Сўнгра Анвар кунгира ёнига келиб, қуйига осилди. Сафар билан Султонали арқонни секин-секин юбориб турдилар.

— Етдим, — деган товуш келди қуйидан ва бироздан сўнг арқон ҳам бўшалди. — Тортинг...

Арқон тортилиб олинди. Паранжиси аралаш Раъно ҳам арқонға боғланди.

— Арқонни қаттиғ ушлаб, оёғингизни деворға тираб тушасиз, Раъно... Энди омон бўлинг, синглим...

— Келин ойимларға салом айтинг сиз ҳам, амаки.

Раъно гоҳ чалғиб, гоҳ тўхтаб, қуйиға силжиди. Ерга тушишка бир газ чамаси масофа қолғанда девор остида кутиб турган Анвар уни кўтариб олди.

— Қўйинг, ўзим тушаман.

— Тегимиз ариқ, лойға ботасан.

Анвар шу сўзни айтиб, уч-тўрт қадам босди, Раънони «Туя тойди» ариғининг нариги чеккасига чиқариб қўйди. Раъно қўлтуғи остидағи арқонни ешди, арқон девор устига томон соғилиб олди. Анвар яна қўрғон девори остига юриб чиқди ва секин юқорини чақирди:

— Султонали ака!

Қўрғон кунгирасидан Султоналининг кўлагаси қуйиға энгташти.

— Эҳтиёт бўлингиз, Султонали ака, — деди Анвар.

— Сиз ҳам шу ҳафтадан кечикманг. Такрор айтаман: зинҳор кўриниш фикрига туша кўрманг.

— Хотиржамъ, хотиржамъ.

Чунки Анварнинг қутилган кунидан бошлаб Султонали ҳам яширинган эди. Гарчи, хон уни қайтадан йўқламаса ҳам, яна шу эҳтиётни мувофиқ кўрган эдилар. Султонали уй ишларини саранжомлаш учун улардан бир ҳафта кейинроқ йўлга чиқмоқчи эди.

Анвар «Туя тойди» ариғидан Раъно ёниға ўтиб, охирғи мартаба хайрлашдилар.

— Хайр, Султонали ака, хайр, Сафар ака!

— Хайр, амакилар!

— Аллоҳнинг паноҳига, Анвар!

— Сафаринглар бехатар бўлсин!

Қўрғон устидагилардан кимдир бири пиқ-пиқ йиғлади. Анвар Раънони олдиға солиб, узоқда кўринган дарахт кўлагасига қараб юрди. Ер жуда ботқоқ,

хар бир қадам аранг ердан узилар эди. Йигирма қадам чамаси борғач, Раънонинг кафши лойға тишлашиб оёғ узолмай тўхтади. Икки қадам орқада келган Анвар Раънони кўтариб олди.

— Меним этигим бор, чимга чиққунча жим тур — деди Анвар.

— Қўйинг, уяламан...

Анвар жавоб бермади. Ўттуз қадам чамаси бориб Раънони ерга қўйди ва қўрғон устидан ҳануз мўралашиб турғучи кўлагаларга «кетинг» деган каби қўл чайқади. Иккиси яна бошлашиб кетдилар. Улао ўн беш қадам босар-босмас дарахт кўлагаси остидан икки отлиқ югуриб чиқди ва бир онда Раънолар ёнига келиб, отлиқдан бириси «тўп» этиб ерга тушти ва жилавни Анварга тўғрилаб турди.

— Акун, сувор бўлинг.

Анвар Раҳим кўмагида отқа минди. Узангидан оёғини чиқариб Раънони чақирди. Раъно — Анвар билан, Раҳим — Шариф билан мингашиб олдилар. Анвар яна қўрғон кунгирасига қаради. Ҳануз икки кўлага кўринар эди. Қамчисини уларга тўғрилаб силкитди, отни йўлга солди. Дарахт кўлагаси остида соябонлиқ араванинг шотисига такя қилган Қобилбой уларни қаршилади. Раъно от орқасидан аравага ўтди. Анвар ҳам отдан қўниб, аравага — Раъно ёнига чиқди. Раҳим ўз отига миниб, Қобилбой аравани йўлга солди. Икки отлиқ араванинг икки шотиси ёнига кириб қўзғалдилар. Тўғун¹ темири ердаги майда тошларга уруниб, шақ-шуқ товуш лиқара бошлади. Арава ва отлиқлар кўлагаси дақиқа сайин кичиклаша борди, бора-бора кенг қирнинг бағрида кўзга кўринмас бўлиб кетди. Фақат, яна бироз тўғуннинг кучсиз-кучсиз тошқа уриниши эшитилиб турди...

Bumgu.

¹ Тўғун — гилдиракнинг ташқи гардиши.

МИРЗО АНВАРНИНГ КЕЙИНГИ ҲАЁТИ ТЎҒРИСИДА

Мен мирзо Анвар ҳикоясини марҳум отамдан эшиткан эдим. Мирзо Анвар Қўқондан қочиб келиб, уч-тўрт йил чамаси Тошканднинг машҳур Эскижўва маҳалласида турган. Ул вақтларда бизнинг ҳавлимиз шу Эскижўвада бўлиб, мирзо Анвар отамга қўшни эмиш.

«Қўқондан бир мирзо кўчиб келиб, фалончининг ҳавлисини ижарага олган эмиш», деган гап чиқиб қолди, — деб ҳикоя қилар эди чол. — Мен мирзо хабарини эшитсам ҳам, бир ҳафтагача ўзини кўралмадим. Рўза кунларининг бирида биз масжиддан шом намозини ўқуб чиқар эдикким, сўфи: «Ҳаммангизни Худоёрхоннинг мирзоси ифторга таклиф қилган», — деди. Биз йигирма чоғлиқ киши янги қўшнининг уйига бордиқ. Бир уй ва бир айвонга яхши полослар солинган, кўрпачалар ёзилган, ўртада анвоъи дастурхонлар... Биз уйга кириб ўлтургандан кейин эшик ёнида хушсурат бир йигит кўринди. Бизга тавозиъланиб хуш омади айтди. Мирзо Анвар, дегани шу эмиш. Биз ифторга қарадиқ, мирзодан аҳвол сўрадиқ, тошкандлик бўлғумиз келди, деб кулди. Биз — тошкандликлар хўш кўрадирган норин қилдирибдир, хўб едик... Домла билан бир нечалар фотиҳага яқин ташқариға чиқиб кетдилар. Биз нима воқиъ бўлганиға тушунмадик. Орадан бироз ўткандан кейин яна қайтиб кирдилар. Дастурхонлар йиғилиб иш фотиҳага тўхталган эдиким, домланинг олдиға бир коса сув келтириб қўйдилар. Домла никоҳ хутбасини бошлади... Биз ҳайрон бўлдиқ. Хутба охириға етиб, мирзо Анварга бир қизни никоҳладилар; биз, мирзо билан қизнинг ҳаққиға дуо қилиб, тарқалишдиқ. Лекин хилофи одат бу никоҳ ҳар биримизни тааж-жубга солди. Яна бирар ҳафта ўткач, бир нечамиз

мирзо билан таниш бўлиб олдиқ, кейинроқ мирзони улфатчилигимизга ҳам олиб кела бошладиқ ва шунда мирзонинг ўз оғзидан Худоёр билан кечкан можаросини эшитдик, таажжубландик ва минбаъд мирзога ихлосимиз ортди...»

Чолнинг сўзига қараганда мирзо Анвар Худоёрнинг қўли етмайдирган Тошкандда (ўрус қўл остида) тинч, аммо жуда ҳам фақир яшаган, бойларга мирзолик қилса ҳам, даромади доимий бўлмаган. Тошкандда туришининг учунчи йилларидан Худоёрдан бир афвнома олиб, қашшоқлик жонига теккан мирзо Анвар, ўйлаб турмай, Раъно билан Қўқонга қайтқан. Орадан уч-тўрт ой ўткач, Қўқондан келгучилар мирзонинг ўлдурилганлигини сўзлаганлар. Нега ўлдурилган, эски «гуноҳи» учунми, бошқа сабаб биланми ёхуд «афвнома» ҳам мулла Абдурахмонларнинг найрангги бўлганми, отам бу тарафини яхши билмас эди.

Мен ушбу китобка материал йиғиш учун Қўқон бордим, яшаган кишилар билан сўзлашиб юрдим: ўзи Худоёр девонида ишламаган бўлса ҳам, Худоёр мирзоларига ҳамаср бўлган бир кекса мирзога учрашдим. Унинг сўзига қараганда, мирзо Анвар ўлдурилмаган. Худоёрдан сўнг анча йил яшаб, ўз ажали билан ўлган эмиш. Мен ҳайрон бўлиб қолдим ва икки ўртада тараддудланиб, мирзонинг кейинги ҳаётини шу ҳолда битиришга мажбур бўлдим.

*Абдулла Қодирий — Жулкунбой
Тошканд, 1928-нчи йил 15-феврал*

«МЕХРОБДАН ЧАЁН» ҲАҚИДА

1926 йилнинг кузидан Қодирий иккинчи роман — «Меҳробдан чаён»ни ёзишга тутиндилар.

Бу асар ҳам тарихий. У баъзи тарихий шахслар, халқ, ҳаёт, давр жиҳатидан олиб қаралганда, гўё «Ўткан кунлар»нинг давомидек кўринса ҳам (масалан, «Ўткан кунлар»да Худоёрхоннинг тахтга янги ўтирган даврлари тасвирланса, «Меҳробдан чаён»да унинг охириги хонлик ҳаёти ифода этилади), бироқ мавзу, мазмун, воқеаларнинг ривожланиши жиҳатидан бутунлай фарқ қилади.

Агар иккала асарни ўқиб, фикран муқояса қилинса, шундай бир тасаввур туғилади: «Ўткан кунлар»да узоқ бир тарих аста, бир текисда мақсаддан-мақсадга кўчиб, мароқли тасвирлангани кўрилади. «Меҳробдан чаён»да эса ундай эмас, воқеалар мураккаб, гўё ёзувчи ўртадаги кичкина бир воқеани баён қилмоқчидек бўлган-у, лекин бу воқеа китобхонга тўлароқ тушунарли бўлсин учун атрофлича тафсилотларга киришган ва кутилмаганда бир роман ҳосил бўлиб қолгани каби...

Мен Қодирий асарларини қайта-қайта ўқирканман, китобдаги воқеаларнинг чиндан-да бўлган-бўлмаганлиги тўғрисида у кишига турли-турли саволлар бераверар эдим. Бироқ у киши кулиб, «Бу масалаларни кейинроқ адабиёт домланг тушунтириб беради...» деб қўя қолар эдилар. Бундай пайтларда ойим менга ора кирар, дадамнинг менсимасиндек бу хил жавобидан аччиқланар эдилар:

— Китобни сиз ёзинг-да, маъносини домласи айтиб берсинми?

Дадам кулардилар, эринибгина жавоб қилардилар. Аммо у кишининг бундай муомаласи ёш бола кезларимда эди. Кейин-кейин тушунчам кенгайиб,

чуқурлашиб борган сайин мен билан жиддий суҳбатлашадиган бўлдилар. Бир кун дадамдан сўрадим:

— Сизга «Меҳробдан чаён»даги воқеаларни, дарҳақиқат, романнинг хотимасида ёзганингиздек, Қодир бобом айтиб берганмилар?

Албатта, бу саволим содда. Аммо у вақтда мен учун жиддий ҳисобланар эди.

Фарғона водийсини чор аскарлари Тошкентдан ўн йилча кейин истило қилгач... — деб гап бошладилар дадам. — Фарғонанинг бу сўнгги ўн йил — мустақиллик даври Фарғона халқи учун энг оғир, қора кунлар бўлган. Хон авлодлари ва бузғунчи беклар тахт-мерос, мансаб талашиб, ўзаро шу қадар тез-тез урушганлар, қон тўкканларки, баъзан ҳафта-ой сайин тахт ўзгариши бўлиб турган. Бу ой хоннинг бир ўғли ёки авлоди ўз ёнига одам тўплаб, уруш қилиб, бир бирларини чошиб ўлдириб, тахтга минса, келаси ойда иккинчиси шундай бош кўтарган... Улар қошки тахтга миниб тинчисалар. Олдинги хоннинг насл-насабини, яқинларини, сарой ходимларини, ҳатто бешиқдаги болаларини қиличдан ўтказганлар. Бу ўзаро уруш, талашлар шу қадар авж олганки, оқибатда бу ёқдан чор аскарлари Фарғона шаҳарларига бирин-кетин бостириб кириб борадилар, бироқ бу билан хонларнинг ишлари йўқ. Улар ўзаро урушиб, бир-бирларини қириш, бир кун бўлса-да, юртга хонлик қилиш билан овора... Билмадим, агар чор аскарлари келиб уларни тинчитмаганда жоҳил хон, беклар бир-бирларининг этларини ермиди... Шундай безовта ҳаётдан тўйиб, жон сақлаш, тинчроқ яшаш мақсадида, руслардан сиёсий бошпана сўраб, Тошкентга қочиб келганлар кўп бўлган. Улар бунда ижарага уй олиб ёки жой харид қилиб яшаганлар. Дадам (Қодир бобом — Ҳ.Қ.) улар билан ул-

фатлашиб, Қўқон можароларини, Анвар кабилар ҳикоясини кўплаб эшитган...

Дадам ана шундай умумий бир тарзда жавоб айтиб, Қодир бободан, хусусан, романга доир қандай воқеалар тинглаганини сўзламаган, эҳтимол сўзлашни хоҳламаган эдилар. Аммо кейинчалик романга тааллуқли шундай бир тарихни эшитганим бор.

Қудратилла амаким ҳам тарих ва адабиётга қизиқувчи киши бўлганлар (1956 йилда вафот этдилар). У киши бобомдан шу лавҳани эшитганларини кейинчалик менга айтиб берган эдилар:

Худоёрхон ҳарам ҳовлисига мисдан катта бир ҳовуз ясатмоқчи бўлади. Қўшбош исмли (лақаб бўлса керак) кекса бир мисгар устани чақириб, унга мис ҳовуз ясашни буюради. Мисгар буйруқни бир шарт билан қабул қилади: «Қариб қолдим, бу оғир ишни бир ўзим бажара олмайман, бир ўғлим бор, ўзи мендек зўр уста, унга ҳам ҳарамга кириб, мен билан бирга ишлашга рухсат этсангиз», дейди. Худоёрхон рухсат беради, ота-бола бир неча кун ҳарамга кириб ишлаб, мис ҳовузни битказадилар. Гап шундаки, бу фурсат ичида Қўшбош мисгарнинг ўғли ҳарам канизакларидан бири билан севишиб, алоқа боғлайди. Тил бириктириб, бир кун пайт топиб, улар Тошкентга қочиб келадилар ва Эски Жўва маҳалласида истиқомат қилиб, уйли-жойли, бола-чақали бўладилар. Чор аскарлари Қўқонни олгач, ўз шаҳарларига кўчиб кетадилар...

— У хўп чаққон йигит эди-да, хоннинг канизини олиб қочибди-я, оббо баччагар-эй, хоҳ-хоҳ, — дер эканлар Қодир бобом.

Қудратилла амаким бобомдан эшитган бу ҳикояни Қодирий эшитмаган бўлишлари мумкинми? Мулоҳаза этиб шу сингари кичик-кичик лавҳалар ёзувчининг иккинчи тарихий романни яратишига тўрт-

ки бўлмадимикин, дейман. Аммо қай бир вақт да-
дамнинг: «Ўткан кунлар»га материал тўплаганимда;
баъзан қўлимга қизиқ тарихий материаллар тушса
ҳам давр ё бошқа жиҳатдан унинг «Ўткан кунлар»га
тўғри келмаслигини сезардим. Шундай бўлса-да,
уларни алоҳида йиғиб бордим. Шу йўсин Худоёр
ҳаётига доир анчагина маълумотлар тўпланиб, «Ўткан
кунлар»ни битирган чоғларимда ўрнини «Меҳроб-
дан чаён» ташвиши эгаллаган эди», деган сўзларини
ҳам эшитганим бор.

Қодирий Худоёр салтанатини, даврини тасвир-
лашга киришарканлар, фақат юқоридаги каби ай-
рим воқеа, оғзаки хабарлар билангина чекланиб
қолмайдилар. «Ўткан кунлар»даги каби бу роман
учун ҳам ўша даврга оид турли тарихий адабиёт-
ларни синчиклаб ўқиб-ўрганадилар (албатта, бу
фикрлар ёзувчининг ўз сўзидан олиб айтилаётир,
бу тўғрида қуйида сўз бўлур) ва йиғилган маълу-
мотларни фикран умумлаштириб, уни маълум бир
тартибга ҳам солиб чиқадилар, гўё романнинг уму-
мий шакл-мазмунини ҳам тайёрдай бўлади. Аммо у
кишини бир нарса анча вақт ўйлатади, излатади,
қийнайди.

— «Меҳробдан чаён»ни ёзишга тайёрландим.
Ҳамма нарса тахт: романнинг шакли, қаҳрамонлари,
воқеалари, асарнинг қандай хотималаниши кўз ол-
димдан давра олиб ўтиб туради. Аммо ишни қаер-
дан, нимадан бошлаш, даврага қандай кириб бориш
масаласи мени ўйлатар, қийнар эди, — деган эдилар
дадам бир вақт, оилавий ўтиришда туш тўғрисида
суҳбат бўлганда, — бир кун туш кўрдим. Гўё, Мах-
дум домла гўшт, пиёз кўтариб мачитдан чиқиб ке-
лар ва узоқдан мени ўзига имлаб, қўлидагиларни
кўрсатар эди. Уйғониб кетдим. Ажабланиб, хаёл су-
риб ётдим ва бирдан қувониб кетдим. Чунки иш-

нинг учи топилган, романнинг қандай, қаердан бошланиши аниқланган эди...

Шоир Файратий ҳикоя қилган эди:

— 1930–1932 йиллар миёнасида бўлса керак, Абдулла акам биз ёш ёзувчи–журналистлар билан бир неча бор адабий учрашувда бўлиб, ўз ижодий тажрибаларидан сўзлаб берган эдилар. Учрашувлардан бирида у киши аста сўзлаб ўтириб, шу фикрни айтганлари ёдимда:

«Сўнгги йилларда ёш ёзувчиларимизнинг кўпайиб бориши мени қувонтиради. Лекин айримларнинг асарларини ўқиб шундай нуқсонларни сезаман: асарга масъулиятсиз қарашлик, кичик фикрвоқеаларни ҳаддан ортиқ шишириб юборишлик, асарининг бошдан–охирини аввалдан ўйлаб, белгилаб олмаслик, ҳоказо... Бу нуқсонлар асар қийматини туширади, уни зерикарли қилади. Агар ёзувчи асарни бошдан–охир яхши ўйлаб олса, ёзиш осон кўчади. Масалан, мен «Меҳробдан чаён»га маълумотлар тўплаб бўлганимдан кейин асар шаклини бир йилдан кўп ўйлаб юрдим. Маълум фикрга келиб олгач, романи қарийб бир йилда ёзиб битирдим».

«Меҳробдан чаён» ёзилган чоғларда мен тўққиз ўн ёшли эдим. Бу роман ҳам Эшонгузар маҳалласида, ўша ҳовли, ўша уй, ўша сандалда ўтириб, икки қиш (муаллиф юқорида «қарийб бир йилда битирдим», деб фақат ижод қилган ойларнигина ҳисобга олган бўлсалар керак) ёзилган.

«Меҳробдан чаён» ёзилган вақтда дадамнинг кимлигини бирмунча англари, меҳнатини билар, асарларини унча–мунча ўқиб тушунар, у билан фахрланар эдим. У киши муттасил уйда ўтирар, гоҳо бир–ярим келган ёр–дўст меҳмонлар, ариза ёздирувчилар алаҳситмасалар, уйда ҳеч ким у кишига халал бермас эди. У кишининг кун тартиблари: ёзиш, ёзиш... Ёзиш–

дан чарчаган вақтларда мутолаа қилиш, уй юмушларига қарашиш, кўча бошидаги уста дўконига, чойхонага чиқиш, бозор айланиш эди.

«Хўжа Нуриддин» қабристони ёнида Шораҳим ота деган кекса бир киши яшарди. Унинг ҳеч кими йўқ, касб-корсиз, жуда фақир, қилар иши эртаю кеч гупиллатиб наша чекиш эди. Уни ҳамма «Шораҳим банги» деб атар, билмадим, у қандай манбага яшар эди. Биз, болалар, унинг эшигидан ўтганда «Шораҳим баанге-а!» деб қичқириб қочар эдик. У орқамиздан «Ҳаайт!» деб пўписа қилиб қоларди.

Таом пишгач, ойим: «Бор, адангни айтиб кел!» дердилар. Мен дадамни излаб, баъзан ана шу Шораҳим отанинг уйидан топардим. Унинг уйи қанақа дейсиз, қоқ ер, қора шифт, чалдивор, олов ёқилаверганидан ичи мўридек қорайиб кетган, бир бурчагига увада кўрпа-ёстиклар тўшалган, холос. Ўзи эса мош-гуруч мажнунона соч-соқолли, ранги тагтагидан сарғайиб, қовоқлари салқиган, қизил укки кўзлари ўқрайган, кўксов табиат киши эди. Дадам уй ўртасидаги гулхан ёнида чой ичиб, у билан суҳбатлашиб ўтирар эдилар...

Мен бу Шораҳим отанинг ҳаётини, гулхан ёнида дадамнинг чой ичиб ўтиришларини ҳамон эсласам, «Меҳробдан чаён»даги «Ғариб кўнгли»ни, Анварнинг: «...Мен шундай қоронғу уйда, гулхан ёнида ўтиришни ва шу ҳолда чой ичишни жуда яхши кўраман. Бу ўлтуришнинг шоирона, дарвешона бир нашъаси бор», деган сўзларини хотирлайман. Шораҳим отанинг қиёфаси эса «Ўткан кунлар»даги «Қўрқинчли бир кеча»ни, ундаги девона тусини эслатади.

1927 йилнинг қиш олди эди чоғи, дадам «Меҳробдан чаён»ни авжи ёза туриб, тўсатдан Қўқон сафарига жўнаб қолдилар ва беш-ўн кун айланиб ке-

либ, яна ишни давом эттирдилар. Шунда бир кун мулла Алижон домла одатларича бизга меҳмон бўлиб келдилар-да, суҳбат чоғи дадамдан сўрадилар:

— Қўқонга борибсиз, деб эшитдим?..

— Ҳа, домла, романнинг баъзи ўринларини аниқлаш зарур бўлди, бормасам иш юришмайдиган, бир-ров бориб қайтдим.

Бу вақтларда ҳам дадам маҳалламиздаги мазкур улфатлари билан гап-гаштак ердилар, ёзаётган «Меҳробдан чаён»дан меҳмондорлик пайтларида парчалар ўқиб берардилар. Хотиримда, бир қиш гап берганимизда, у киши романдан «Баримта» бобини (чамаси, роман тугалланиш арафасида экан-да) олиб чиқиб меҳмонларга ўқиб берган эдилар, дадамнинг оғзидан майин эшитилган ўша жарчининг хабари, Раҳимнинг ғазаби, уч дўстнинг қўл олишиб қилган аҳди, дўкон ёнидаги каллапазнинг зўр бериб ёғли хасипини мақташи, қаландарлар талқини лавҳалари қулоқларим тагида ҳамон такрорлангандай, дадамнинг овозлари эшитилгандай бўлади...

Ҳабибулла Қодирий.

1974 й.

МУҲДАРИЖА

РҶМОННИНГ МАВЗУӢИ ТҶҲРИСИДА.....	3
1. РАӢНОНИНГ ЭГАСИ	4
2. АМИР УМАРХОННИНГ КАНИЗИ	6
3. МАӢДУМНИНГ УЙЛАНИШИ ВА МАКТАБДОРЛИҒИ	10
4. МАӢДУМНИНГ БАӢЗИ ХИСЛАТЛАРИ	13
5. ОИЛА ВА КИШИЛАР БИЛАН МУОМАЛА	15
6. НИГОРХОНИМ	18
7. РАӢНО	20
8. БИР ӢРДАЛИҚ	24
9. ӢПКА ВА ӢАЗИЛ	30
10. ХАЙРИХОӢ БИР ОДАМ	35
11. МАӢДУМНИНГ ТАӢДИДИ	39
12. БАХМАЛБОҒДА ҒАҚИР БИР ОИЛА	46
13. ТАНИЙСАНИМИ, ШУ ЖАЖЖИ ҚИЗНИ?	49
14. ЧИН ӢРТОҚ	53
15. МАӢДУМНИНГ БАХТИ	58
16. ХОННИНГ ИЛТИҒОТИ	64
17. АНВАРНИНГ АНДИШАСИ	66
18. ЖИЛОВХОНАДА БИР ЖАНЖАЛ	70
19. ИҒЛОС БИР МОЗИЙ	76
20. ӢУШӢРЛИҚ	81
21. ЁРЛИҒ БЕРИШ МАРОСИМИ	87
22. АДРАС ТӢН ВА ИССИҒ НОН «ҒОЖИАСИ»	94
23. КИТОБ СӢЗИ	99
24. ШОИРНИНГ СИРРИ	106
25. ӢАӢТ ШАМӢИ	111
26. НЕГА ЕРГА ҚАРАЙСАН, РАӢНО?	119
27. ЗУЛМ ӢЧОҒИ	125
28. ӢАРАМ	129
29. ОҒАЧА ОЙИМ	136
30. ХОНИМ ОЙИМЛАР	143
31. ҚИРҚ ҚИЗЛАР	148
32. НОЗИК	155
33. ЯНГИ «ӢУНАР»	162
34. ХАЙРУЛ-УМУРИ АВСАТУӢО	169
35. ХОН КӢНГИЛ ОЧМОҚЧИ	178
36. ҚИЗИҚЛАР	183
37. БИРИКИШ	191
38. ҒАРИБ КӢНГЛИ	195
39. БИШУЙ, ЭЙ ХИРАДМАНД	199

40. АЛДАШ УЧУН БОЛА ЯХШИ	204
41. ЧАҚАНГИЗ СИЙҚА ЭМАСМИ?	208
42. ҚУВ ОДАМ ЭКАН	214
43. ЧЎЛОҚ ҚУШ	220
44. ҚОП ЙЎҚОТДИНФИЗМИ?	225
45. «ФОТИХА – МУХРИ ХУДОДИР»	231
46. ЙИГИТ!	236
47. ОЧИҚ ХАТ	243
48. ТЎЙ АРАФАСИДА	249
49. РАМЗ	253
50. МАЪШУҚА МАҲБАСИ	259
51. ЖАСУР ҚИЗ	263
52. ДЎСТАЛИҚ «КАРОМАТИ»	268
53. ЧАЁННИНГ НАМОЙИШИ	275
54. ИККИ ХИЛ САДОҚАТ	283
55. БАРИМТА	292
56. ХАЙР ЭНДИ, РАЪНО!	299
57. ҚЎРҚУНЧ БИР ЖАСОРАТ	306
МИРЗО АНВАРНИНГ КЕЙИНГИ ҲАЁТИ ТЎҒРИСИДА	316
ҲАБИБУЛЛА ҚОДИРИЙ. «МЕҲРОБДАН ЧАЁН» ҲАҚИДА ..	318

Адабий-бадгий нашр

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

МЕҲРОБДАН ЧАЁН
РОМАН

Муҳаррир
Феруза ҚУВОНОВА

Техник муҳаррир
Вера ДЕМЧЕНКО

Бадгий муҳаррир
Уйғун СОЛИҲОВ

Мусахҳиҳ
Зокир ЗАМОНОВ

Саҳифаловчи
Дилдора ЖЎРАБЕКОВА

Лицензия рақами: АІ № 252. 2014 йил 02.10 да берилган.
Босишга 16.01.2017 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108 1\32.

Гарнитура «Baltica Сут + Uzb». Газета қоғоз.
Босма тобоғи 10,25. Шартли босма тобоғи 17,22.
Адади 5000 нусха. Буюртма № 19.
Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» нашриётида тайёрланди.
100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:
Нашр бўлими — 147-00-14; Маркетинг бўлими — 128-78-43;
факс — 273-00-14; e-mail: yangiasravlodi@mail.ru

**«Yangi asr avlodi» NMM
quyidagi yangi kitoblarni nashr etdi:**

Sevimli bolajonim uchun ertaklar

«UCH OG'AYNI BOTIRLAR»

Bichimi 84x108 1/32, 80 bet

Yumshoq muqova

«Sevimli bolajonim uchun ertaklar» ruknidagi seriyali kitoblarimizga o'zbek xalq ijodiyotidan saralab olingan ertaklar kiritilgan. Millatimizning boy madaniy merosi, insoniy fazilatlari va kelajakka ishonchi aks ettirilgan ushbu ertaklar to'g'rilikning fazilati, egrilikning oqibati, yaxshilikning qudrati-yu yomonlikning kasridan to'g'ri xulosa chiqarishga undaydi.

Ushba to'plam aziz bolajonlarimizni ertaklarning sehrli olamiga yetaklab, samimiy tuyg'ularga oshno qiladi, degan umiddamiz.

Alan Aleksandr Miln

«VINNI PUX VA UNING SARGUZASHTLARI»

Bichimi 84x108 1/32, 112 bet

Yumshoq muqova

Jahon adabiyotida bolalar uchun yozilgan kitoblar orasida Alan Aleksandr Miln ijodi, qahramonlari yosh kitobxonlarimiz qalbiga shu qadar yaqinki, u haqda eshitganda, ko'rganda hayajonlarini, quvonchlarini yashirolmaydilar.

«Vinni Pux va uning sarguzashtlari» nomli mo'jazzgina kitobchani biz ilk bora o'zbek tilida yosh kitobxon do'stlarimiz e'tiboriga havola qilmoqdamiz.

Ularning sevimli qahramonlari – Vinni Puxning sarguzashtlari chindan-da maroqli, chindan-da hayratlanarli.

Bola qalbimizni toʻlqinlantiradigan asar mutolaasiga shoshilamiz.

Jozef Redyard Kipling

«MAUGLI»

Bichimi 84x108 1/32, 272 bet

Yumshoq muqova

Bolalik dunyomiz bilan bogʻliq shirin xotiralarni yodga olganda, beixtiyor qalbimiz sevinchga, yuragimiz haroratga toʻladi. Uning har bir dami, har bir lahzasi shu qadar yodimizga muhrlanganki, oʻsha quvonchli fursatlarni farzandimiz yuz-koʻzida koʻrgimiz keladi.

Bizning sevimli ertak qahramonimiz bugun bolamiz quvonchiga sabab. Maugli haqida hikoya qiluvchi mazkur kitobni ham aynan yosh kitobxonlarimiz qalbiga sevinch ulashish, suyumli multqahramonlari bilan satrlar orqali hamsuhbat boʻlsinlar, degan niyat bilan nashrga tayyorladik.

Unutmang, Maugli – oʻzgarmagan, uning boshdan kechirganlari, oʻrmondagi hayoti, sarguzashtlari ham oʻsha-oʻsha. Ammo u qalban sizga qanchalik yaqin? Uning yuragida nimalar pinhon? Bu savollarga aynan kitobdan javob topasiz.

Lyuís Kerroll

«ALISA MOʻJIZALAR MAMLAKATIDA»

Bichimi 84x108 1/32, 208 bet

Yumshoq muqova

«Alisa moʻjizalar mamlakatida» deb umumiy nom berilgan mazkur kitobga biz bir qancha avlod vakillari sevib

mutolaa qilgan va bugunning bolalari ham o'qishi kerak bo'lgan jahon adabiyotining eng sara ertaklarini jamladik.

Ertaklar mavzuyi, ko'lamidan qat'i nazar yosh kitobxon ko'ngliga shunisi bilan yaqinki, unda mo'jizalar orqali bolalar qalbi tarbiyalanadi. Bugungi shiddat bilan rivojlanib borayotgan zamonda bunday ma'naviy tuhfa, umid qilamizki, bolajonlarimizga munosib sovg'a bo'ladi.

Oydin Yo'ldosheva

«DAYDI QUYONNING PUSHAYMONI»

Bichimi 84x108 1/32, 72 bet

Yumshoq muqova

Mehribon va gamxo'r onajonisi! Bolajoningiz qaysarmi? Yo uning o'ziga nisbatan ishonchi sustmi? Ehtimol, biror bir nojo'ya harakati bilan ko'nglingizni xira qilayotgandir? Murg'akkina yurakchasi vahimaga to'lib, har narsadan qo'rqayotgandir? Ishtahasi bo'lmay, ovqat tanlayotgandir? Yo tirnoq oldirishdan qo'rqib injiqlanayaptimi? Xullas, kichkintoyingiz bilan bog'liq nimayiki muammo bo'lsa, ushbu kitobga murojaat qiling. Unga jamlangan tarbiyaviy ertaklarning har biri aynan bir muammo va mavzuga yo'naltirilgani bilan boshqa ertaklardan ajralib turadi. O'ylaymizki, kichkintoyning tarbiyasi bilan bog'liq muammolarni hal etishda u sizga yordam beradi.

Yuriy Olesha

«UCH BAQALOQ»

Bichimi 84x108 1/32, 208 bet

Yumshoq muqova

Yuriy Karlovich Olesha (1899 – 1960)ning bolalar uchun yozgan «Uch baqaloq» ertak-romani jahon xalqlari

tillariga tarjima qilingan. Shu kitob asosida yaratilgan balet, kinofilm million-million tomoshabinlarning sevimli san'at asarlariga aylangan. Har avlod yoshligida bu kitobni zavq bilan qo'liga oladi, maroq bilan o'qib chiqadi. Zulm, istibdod, haqsizlik avj olgan Uch Baqaloq mam-lakatining mehnatkashlari donishmand doktor Gaspar, mohir dorboz Tibul, mard qurolsoz Prospero, tadbirkor qizaloq Suok kabi qahramonlar bilan birgalikda boyonlar saltanatiga qarshi bosh ko'taradilar va g'alaba qiladilar. Ana shu jang-u jadallar ertak janriga xos qiziqarli syujet ipiga tizilgan g'aroyib sarguzasht va voqealar orqali hi-koya qilinadi.

Oydin Yo'ldosheva

«SOYASIDAN QO'RQQAN PAHLAVON»

Bichimi 84x108 1/32, 68 bet

Yumshoq muqova

Mehribon va gamxo'r onajonisi! Bolajoningiz qay-sarmi? Yo uning o'ziga nisbatan ishonchi sustmi? Ehtimol, biror bir nojo'ya harakati bilan ko'nglingizni xira qilayotgandir? Murg'akkina yurakchasi vahima-ga to'lib, har narsadan qo'rqayotgandir? Ishtahasi bo'lmay, ovqat tanlayotgandir? Yo tirnoq oldirishdan qo'rqib injiqlanayaptimi? Xullas, kichkintoyingiz bilan bog'liq nimayiki muammo bo'lsa, ushbu kitobga muro-jaat qiling. Unga jamlangan tarbiyaviy ertaklarning har biri aynan bir muammo va mavzuga yo'naltirilgani bilan boshqa ertaklardan ajralib turadi. O'ylaymizki, kichkintoyning tarbiyasi bilan bog'liq muammolarni hal etishda u sizga yordam beradi.

Andersen

«QOR ODAM»

Bichimi 84x108 1/32, 382 bet

Yumshoq muqova

Andersenning ertaklari bugun ham eng ko'p o'qilayotgan asarlar sirasiga kiradi. Ularda bolalarga xos bo'lgan beg'ubor kechinmalar, ezgulikning g'alabasi, orzu-umidlarning ushali-shi, yorug' olamda har birimiz har qadamda duch kelib, kundalik hayotimizdayuz berayotgan oddiy voqea-hodisalarning o'zgacha talqini tilga olinadi.

Ertaklar katta-kichik yoshdagi o'quvchilarga mo'ljalangan bo'lib, ular tasavvuringizni boyitadi, aqlingizni charxlaydi. O'lis manzillardagi ertaklarning mo'jizaviy ohangi Siz aziz kitobxonlarni maftun etadi.

Daniyel Defo

«ROBINZON KRUZO»

Bichimi 84x108 1/32, 48 bet

Yumshoq muqova

Yigirma sakkiz yil kimsasiz va bepoyon orolda yolg'iz o'zi yashagan Robinzon Kruzoning boshidan kechirgan sarguzashtlarga boy hayoti va uning baxtli yakuni haqidagi qiziqarli hikoya sizni befarq qoldirmaydi.

Jyul Vern

«O'N BESH YOSHLI KAPITAN»

Bichimi 84x108 1/32, 356 bet

Yumshoq muqova

Asrlar osha qo'ldan qo'ymay o'qib kelinayotgan mazkur asarda o'n besh yoshli kapitan – Dik Sendning bir-biridan qiziqarli sarguzashtlari qalamga olinadi.

Jumladan, Janubiy Afrikada kechgan xunrezliklar, qullar savdosi bilan bog'liq ayanchli voqealar, turli xavf-xatarlarga qolgan kapitan Dik va sayohatchi do'stlari – xizmatchisi Gerkules, missis Ueldon va uning kichik o'g'li Jek, xayolparast olim Benedikt tog'aning boshidan kechirganlari sizni befarq qoldirmaydi, degan umiddamiz.

Jeyms Joys

«ULISS SARGUZASHTLARI»

Bichimi 84x108 1/32, 380 bet

Qattiq muqova

Tasavvur. Tafakkur. Insonning faqatgina o'ziga tegishli bo'lgan bu «manba» bittagina kitob mutolaasi va undan keyin paydo bo'ladigan mulohazalardan keyin o'zgarishi mumkin. E'tiboringizga havola etilayotgan dunyoning mashhur romani mutolaasidan so'ng ham shunday xulosaga kelishingizga aminmiz.

Hind eposi

«KALILA VA DIMNA»

Bichimi 84x108 1/32, 246 bet

Qattiq muqova

Bu asar, necha asrlarki, hikmat va masallar bobida munosib o'rin egallab kelmoqda. Xalq hayoti, dardi, ahli donishlar ulug'vorligi, hozirjavoblik, donolik aks etgani uchun ham “Kalila va Dimna” ta'rif va tavsifga ega. Undagi masallar, hikmatlar mag'zi insoniylik, oliyanoblikni ulug'laydi. Tarbiyaviy ahamiyati jihatidan ham ushbu bebaho asar bugun-da o'z qiymatini yo'qotmagan. O'qing, uqing, donolar olamida bo'ling.

Migel de Servantes Saavedra
«DON KIXOT»
Bichimi 84x108 1/32, 432 bet
Qattiq muqova

Ispan yozuvchisi Servantesning mazkur asari jahon adabiyotining eng nodir asarlari sirasiga kiradi. Asarda ispan xalqining o'tmishdagi hayot lavhalari, urf-odatlarini yetuk mahorat bilan tasvirlangan, shuningdek, turmushdagi laqmalik, nodonlik, firibgarlik kabi illatlar o'tkir hajv tili bilan bayon etilgan.

Mark Tven
«TOM SOYERNING BOSHIDAN KECHIRGANLARI»
Bichimi 84x108 1/32, 288 bet
Yumshoq muqova

Adib mazkur asarida yosh, o'ta qiziqqon va sho'x, chigal to'siqlardan ham qiynalmay o'ta oladigan, og'ir va murakkab sharoitlarda ham o'zini tuta biladigan, uddaburon bola Tom Soyer haqida hikoya qiladi.

Paulo Koelo
«ALKIMYOGAR»
Bichimi 84x108 1/32, 184 bet
Yumshoq muqova

O'z taqdirimiz o'z qo'limizdami? Misni oltinga aylantiradigan Alkimyogar, umumbashar tili, taqdir toshlari aslida mavjudmi? Orzular, muhabbat bu yo'lda bizga yordam beradimi yoki aksincha... Asar mana shular haqida ramziy bir shaklda hikoya qiladi.

Janni Rodari

«JELSOMINO YOLG'ONCHILAR MAMLAKATIDA»

Bichimi 84x108 1/32, 336 bet

Qattiq muqova

Chippolinoning g'aroyib sarguzashtlari, u ko'rsatgan jasorat va mardliklar esingizda bo'lsa kerak. Mana, siz o'sha ajoyib voqealar muallifi, italyan adibi Janni Rodari bilan yana bir bor uchrashyapsiz. Bu kitobda uning «Uch xotimali ertaklar» va «Jelsomino yolg'onchilar mamlakatida» asarlari bilan tanishasiz. «Uch xotimali ertaklar»da voqea ma'lum nuqtagacha bayon qilinadi-da, so'ng u uch xil yakunlanadi. Agar siz topag'onlik qilib, bu ertaklarni boshqacharoq yakunlasangiz va uni o'rtoqlaringizga, ukalaringizga aytib bersangiz yanada yaxshi.

Qiziqarli voqealardan iborat kitob sizga muntazir!

13500

Меҳробдан Ҷаён

“...Меним ҳолимни кўрингиз, домла...
қўлим боғланган, устимда ханжар ялтирай-
ди. Лекин мен куламан... Нима учун бундай,
тақсир? Чунки виждон роҳатда, жон тинч,
юрақда ишқ... Дуруст, мен кўмилгач, қабрим
устида кўкси доғлиқ қизил лолалар кўка-
рар... Нимадан бу? Бу – сизнинг каби
тубанлар солган из...”

ISBN 978-9943-27-663-5

9 789943 276635